ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

IV 1971

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ 3

ΑΘΗΝΑΙ

« ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ »
« ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY »
(AAA)

Τὰ « 'Αρχαιολογικὰ 'Ανάλεκτα ἐξ 'Αθηνῶν » εἶναι τετραμηνιαῖον ἐπιστημονικὸν περιοδικὸν ταχείας ἀρχαιολογικῆς ἐνημερώσεως. 'Εκδίδονται παρὰ τῆς Γενικῆς 'Επιθεωρήσεως 'Αρχαιοτήτων καὶ 'Αναστηλώσεως κατ' 'Απρίλιον, Αὔγουστον καὶ Δεκέμβριον.

ΙΔΡΥΤΗΣ : Καθηγητὴς ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Γενικὸς 'Επιθεωρητὴς 'Αρχαιοτήτων καὶ 'Ιστορικῶν Μνημείων

ΣΥΝΤΑΞΙΣ : 'Αθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου

ΣΕΛΙΔΩΣΙΣ : Λουΐζα Μοντεσάντου

ΤΥΠΟΓΡ. ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ : Μαρία Γιαννακοπούλου, Αἰκ. Φτυαρᾶ

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ : Γραφικαὶ Τέχναι 'Ι. Μακρῆς Α.Ε.

Συνδρομὴ ἐτησία ἐσωτερικοῦ : δι' ἕκαστον τόμον δρχ. 200· ἐξωτερικοῦ : $ 10.

Τιμὴ ἑκάστου τεύχους δρχ. 60· διὰ τὸ ἐξωτερικὸν $ 3.50.

Εἰκὼν ἐξωφύλλου : Θήρα. «Πυκτεύοντες» παῖδες.

COPYRIGHT 1971 : ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ
ΤΟΣΙΤΣΑ 1, ΑΘΗΝΑΙ (147)

« Athens Annals of Archaeology » is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. ΔΑΑ is issued every April, August and December by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration.

FOUNDER : The Inspector General of Antiquities and Historical Monuments, Prof. SP. MARINATOS.

EDITOR : Athena G. Kaloyeropoulou. ART EDITOR : Louisa Montesantou. Texts translated into English by Mrs H. Zigada and Helen Wace.

TYPOGRAPHICAL CORRECTIONS : Maria Yannakopoulou, K. Ftyara

PRINTED : by J. Makris S.A. Athens.

Address : TAP Service; 1, Tossitsa Str., Athens (147).

Subscription $ 10 per volume. Single numbers $ 3.50.
Please give six weeks notice of change of address.

Picture on the cover : Thera. «Boxing» children.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ IV, ΤΕΥΧΟΣ 3

1971

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	Σελίς		Page
Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Σπήλαια Διροῦ, 1971	289 - 303	Summary	304
Ι. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Τοπογραφικὰ τῶν Πατρῶν	305 - 317	Summary	318 - 319
Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀρχαῖαι βοιωτικαὶ πόλεις ἔρχονται εἰς φῶς	319 - 328	Summary	329 - 331
Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Πολεοδομικὰ τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας	332 - 335	Summary	336
Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Εἰδήσεις ἐξ Ἠπείρου	336 - 339	Summary	340 - 341
Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Νέα στοιχεῖα ζωγραφικοῦ διακόσμου δύο μνημείων τῆς Μακεδονίας	341 - 352	Summary	353 - 355
Ε. ΓΙΟΥΡΗ, Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἄμμωνος Διὸς παρὰ τὴν Ἄφυτιν	356 - 366	Résumé	367
Ν. ΖΙΑΣ, Ἐκ τῶν ἀποκαλυφθεισῶν τοιχογραφιῶν εἰς Πρωτόθρονον Νάξου	368 - 377	Summary	377 - 378
Θ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ, Εἰκονογραφικαὶ παραλλαγαὶ Ἀκαθίστου Ὕμνου ἐπὶ μιᾶς Βυζαντινῆς εἰκόνος	378 - 383	Zusammenfassung	383 - 384
ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ, Εἰς τάφος τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος	384 - 390	Summary	391 - 392
Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, Πρωτομινωικὸν νεκροταφεῖον Ἁγίας Φωτιᾶς Σητείας	392 - 396	Summary	396 - 397
W. VOIGTLÄNDER, Tiryns. Unterburg - Kampagne 1971	398 - 406	—	—

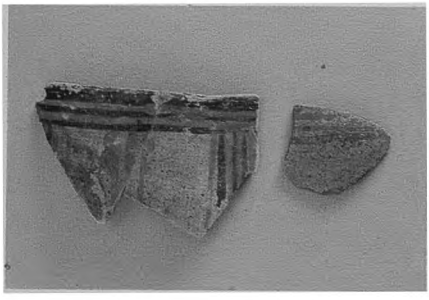
ΣΚΙΝΔΑΛΑΜΟΙ			
SP. MARINATOS, Divine children?	407 - 412	—	—
W. PEEK, Weihepigramm von Kos	412 - 413	—	—
W. PEEK, Zu einem Inschrift - Fragment von Marathon	413	—	—
W. BIERS, From the Furnace: A note on Lampmakers workshop	414 - 416	—	—
O. HARL, Fauvel und die Theronstele	417 - 425	—	—
G. DESPINIS, Zur Euthesionstele in Basel	426 - 427	—	—
Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Λαβὴ χαλκῆς ὑδρίας ἐκ τῆς Συλλογῆς Παύλου Κανελλοπούλου	427 - 430	Summary	430
Δ. ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ, Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ ἐκ Νικοπόλεως	430 - 432	Summary	432 - 433
Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα ἐξ Ἀθηνῶν	433 - 438	Summary	438
E. VANDERPOOL, An Athenian Decree in Phocian Stiris	439 - 443	—	—

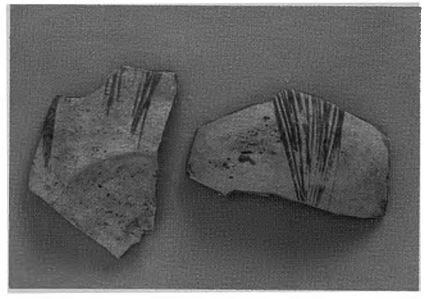
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ			
ΧΡ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Αἱ ρίζαι τῆς ἑλληνικῆς καλλιτεχνικῆς ἱστορίας	444 - 450		
The roots of Hellenic Greek History		—	450 - 457

18398

ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΑΛΕΠΟΤΡΥΠΑ ΔΙΡΟΥ ΜΑΝΗΣ

1 - 4. Χαρακτηριστικὰ δείγματα γραπτῶν ὀστράκων (1. Μέλαν ἐπὶ ὠχροῦ. Συνδυασμὸς συστημάτων εὐθυγράμμου καὶ κυματοειδοῦς ταινιωτῆς διακοσμήσεως. 2. Μέλαν ἐπὶ ἐρυθροῦ. Συστήματα πλουσίας αὐστηρᾶς ταινιωτῆς διακοσμήσεως. 3. Ἐρυθρὸν καὶ μέλαν ἐπὶ ὠχροῦ. Συστήματα πολυχρώμου ταινιωτῆς διακοσμήσεως. 4. Καστανομέλαν ἐπὶ ὠχροῦ. Ἐλευθέρα διάταξις κοσμήσεως). 5. Αἴθουσα Β. Πήλινον ἀγγεῖον εἰς κόγχην τοῦ βορείου τομέως τῆς αἰθούσης

Εἰκ. 1. Διρός. Σπήλαιον Γλυφάδα. Συστὰς σταλαγμιτῶν εἰς βάθος 15 μέτρων, εἰς τὸν βυθὸν τῆς αἰθούσης τοῦ « Μεγάλου Ὠκεανοῦ »

ΣΠΗΛΑΙΑ ΔΙΡΟΥ, 1971 *

Ἡ ἀπὸ ἔτους ἔρευνα εἰς τὰ σπήλαια τοῦ Διροῦ Μάνης εἶχε τὰς ἀκολούθους φάσεις μὲ συγκεκριμένους στόχους :

α. Τὴν ἀναγνώρισιν καὶ ἐπιφανειακὴν ἐξερεύνησιν ὅσον τὸ δυνατὸν μεγαλυτέρας ἐκτάσεως πέριξ τῶν σπηλαίων, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐπισημάνσεως ἰχνῶν καὶ καταλοίπων τῆς ἀνθρωπίνης ἐγκαταστά-

* Αἱ ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 6 - 9 φωτογραφίαι ἐγένοντο ὑπὸ τῶν καλλιτεχνῶν - φωτογράφων δδ. Ἰ. Ἰωαννίδου καὶ Λ. Μπαρτζιώτου· ἡ ὑπ' ἀριθ. 1 παρεχωρήθη εὐγενῶς ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Τσούχλου· αἱ ὑπ' ἀριθ. 3 - 5 ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ συγγραφέως.

σεως κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ κόλπου τοῦ Διροῦ.

β. Τὴν λεπτομερῆ καὶ συστηματικὴν ἐπιφανειακὴν ἔρευναν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σπηλαίου Ἀλεπότρυπα καὶ τὴν διεξαγωγὴν ἀνασκαφῆς καὶ δοκιμαστικῶν τομῶν εἰς καίρια σημεῖα τῶν χώρων αὐτοῦ (βλ. ἔγχρωμον Πίν. Δ΄, 5), διὰ νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ ἔκτασις καὶ τὸ εἶδος τῆς χρήσεως τοῦ σπηλαίου, ὡς καὶ ἡ χρονικὴ διάρκεια τῆς ἐν αὐτῷ ἀνθρωπίνης διαβιώσεως.

γ. Τὴν συντήρησιν, ταξινόμησιν, καταγραφήν, σχεδίασιν καὶ φωτογράφησιν τῶν εὑρημάτων τοῦ σπηλαίου Ἀλεπότρυπα, διὰ νὰ ἐξετασθοῦν καὶ νὰ μελετηθοῦν οἱ ἐπιχωριάζοντες τύποι ἀγγείων (βλ. ἔγχρ. Πίν. Δ΄, 1 - 4), οἱ κεραμεικοὶ ρυθμοὶ καὶ τὰ εἴδη τῶν ὅπλων καὶ τῶν ἐργαλείων.

δ. Τὴν ἔρευναν τοῦ βυθοῦ τῶν ὑπογείων λιμνῶν τῶν σπηλαίων Γλυφάδα καὶ Ἀλεπότρυπα, πρὸς διακρίβωσιν τοῦ χρόνου σχηματισμοῦ αὐτῶν εἰς τὴν περίοδον τοῦ ἀπωτέρου γεωλογικοῦ παρελθόντος, καὶ τὴν ἐπισήμανσιν ἰχνῶν ζωῆς πρὸ τῆς ὑπάρξεως ἐκεῖ τοῦ ὑγροῦ στοιχείου[1] (εἰκ. 1).

ε. Τὴν ἐπισήμανσιν καὶ μελέτην τῶν ἐθίμων ζωῆς καὶ ταφῆς τῶν κατοίκων τοῦ σπηλαίου καὶ τὴν ἐξέτασιν καὶ θεώρησιν τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἀνθρωπίνης κοινότητος τοῦ Διροῦ.

στ. Τὴν διάσωσιν καὶ μελέτην τοῦ πλουσίου ἀνθρωπολογικοῦ ὑλικοῦ τοῦ σπηλαίου Ἀλεπότρυπα, ὥστε νὰ ἐξαχθοῦν συμπεράσματα περὶ τοῦ προϊστορικοῦ ἀνθρωπολογικοῦ τύπου τῆς περιοχῆς, καὶ

ζ. Τὴν ἐκπόνησιν γενικοῦ τοπογραφικοῦ σχεδίου τοῦ σπηλαίου Ἀλεπότρυπα (βλ. σχέδ. 1 καὶ ΑΑΑ IV (1971), σελ. 150, σχέδ. 1) καὶ σειρᾶς ἐπὶ μέρους σχεδιογραφημάτων τῶν ἀνασκαπτομένων χώρων (βλ. σχέδ. 2 - 4).

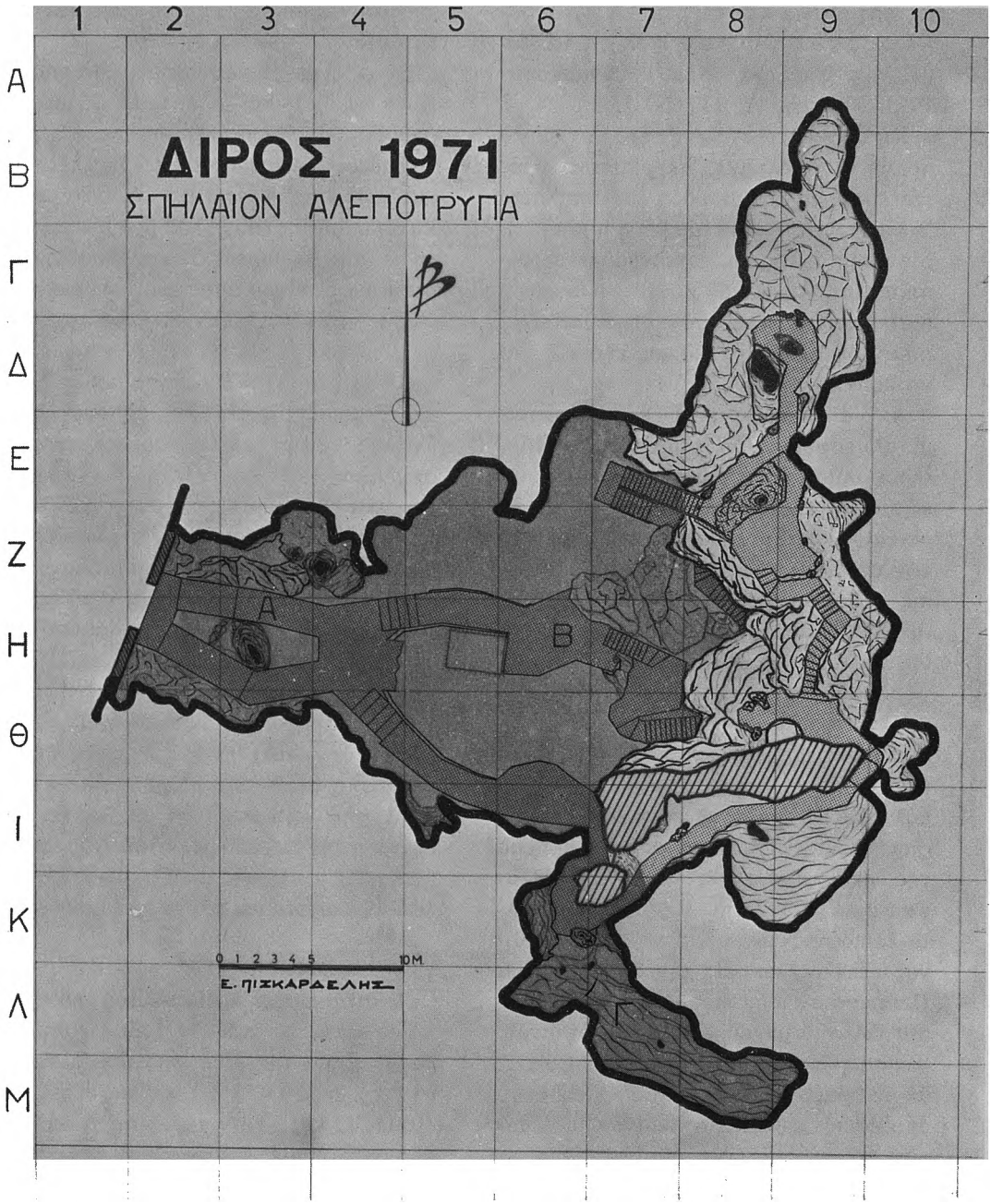
1. Τὸν Αὔγουστον τοῦ 1971 ὑπὸ τῆς ὁμάδος τῶν εὐγενῶς προσφερθέντων δυτῶν κκ. Ν. Τσούχλου καὶ Γ. Μαρσέλλου ἐγένετο ἔρευνα τοῦ βυθοῦ τοῦ κόλπου τοῦ Διροῦ καὶ τῶν λιμνῶν τῶν σπηλαίων Γλυφάδα καὶ Ἀλεπότρυπα, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας θὰ δημοσιευθοῦν εἰς τὸ ἑπόμενον τεῦχος τοῦ παρόντος περιοδικοῦ, εἰς ἰδιαιτέραν ἀνακοίνωσιν.

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ ΤΟΥ ΔΙΡΟΥ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΞ ΤΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ ΠΕΡΙΟΧΗ

Ἐξηρευνήθη εἰς μεγάλην ἔκτασιν ἡ πέριξ τῶν σπηλαίων περιοχή. Εἰς ἐλαχίστην ἀπόστασιν Β. τῆς εἰσόδου τῆς Ἀλεπότρυπας, διεπιστώθη ἡ θέσις ὑπαιθρίου Νεολιθικοῦ συνοικισμοῦ. Πολλὰ νεολιθικὰ ὄστρακα καὶ ἄφθονα θραύσματα λεπίδων καὶ πυρήνων ὀψιανοῦ καὶ πυριτολίθου περισυνελέγησαν ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῆς βραχώδους καὶ κατωφερικῆς ἐκτεταμένης ἐξάρσεως τοῦ ἐδάφους, ἡ ἀπόληξις τῆς ὁποίας ὑψώνεται ἀποτόμως εἰς τὸν μυχὸν τοῦ κολπίσκου τοῦ Διροῦ.

Ἡ ἐπίχωσις εἰς τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἐπιφανείας τῆς ἐρευνηθείσης ἐκτάσεως εἶναι ἐλαχίστη λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, ἀσφαλῶς δὲ ἠφανίσθησαν καὶ παρεσύρθησαν ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων τυχὸν ὑπάρχοντα προϊστορικὰ κτίσματα, καὶ οὕτω ἐπιφανειακῶς οὐδὲ ἔνδειξις αὐτῶν ὑπάρχει.

Ἐν τούτοις, τὰ ἀνευρεθέντα λείψανα τῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν ἐργαλείων, ἡ γειτνίασις τῆς θέσεως μὲ τὸ σπήλαιον Ἀλεπότρυπα, ἡ ἰδιάζουσα λοφώδης καὶ ἐξαιρέτου κάλλους φυσικὴ ἔξαρσις τοῦ ἐδάφους, ἐν μέρει ὀχυρά, συνθέτουν εἰκόνα προϊστορικῆς ἀκροπόλεως καὶ ὁδηγοῦν εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς θέσεως

Σχέδ. 1. Διρός, 1971. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα. Τοπογραφικὸν σχέδιον τῶν αἰθουσῶν Α, Β, Γ καὶ τοῦ ὀρόφου Α΄. Κλῖμ. : 1 : 50

ὡς τῆς Νεολιθικῆς Ἀκροπόλεως τοῦ Διροῦ (βλ. ΑΑΑ IV (1971), Σπήλαια Διροῦ: Ἀνασκαφαὶ 1970-71, σελ. 12, 13, εἰκ. 1, 2).

Κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴν ἔρευναν εἰς τὰ πρανῆ τῆς νεολιθικῆς ἀκροπόλεως, πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς εἰσόδου τοῦ σπηλαίου Ἀλεπότρυπα, ὅπου ὑπάρχουν, ἡ μία πλησίον τῆς ἄλλης, ἡμικατεστραμμέναι φυσικαὶ σπηλαιώδεις κόγχαι (σκέπαι - abris), περισυνελέγησαν θραύσματα λεπίδων ὀψιανοῦ, εἷς λίθινος πέλεκυς καὶ νεολιθικὰ χονδροειδῆ ὄστρακα.

Αἱ διαπιστώσεις αὗται, ἐν συνδυασμῷ μὲ πληροφορίας ὅτι εὑρέθησαν παλαιότερον ὅμοια ἀντικείμενα εἰς τὴν περιοχήν, ὅπου σήμερον αἱ σύγχρονοι τουριστικαὶ ἐγκαταστάσεις, δηλαδὴ μεταξὺ τῶν σπηλαίων Γλυφάδα καὶ Ἀλεπότρυπα, βεβαιώνουν ἐκτεταμένην ἐγκατάστασιν τοῦ προϊστορικοῦ ἀνθρώπου εἰς τοὺς ἀμέσως ἔξωθι τοῦ σπηλαίου ὑπαιθρίους χώρους.

Ἡ ἐπιφανειακὴ τοπογραφικὴ ἔρευνα ἐπεξετάθη εἰς μεγάλην περιοχὴν ΒΑ. καὶ ΒΔ. τῆς ἀκροπόλεως καὶ Α. τοῦ μυχοῦ τοῦ κόλπου τοῦ Διροῦ μὲ ἐπιτυχῆ ἀποτελέσματα. Οὕτω, εἰς τὸ Α. ἄκρον τοῦ κορμοῦ τῆς ἀκροπόλεως εἰς τὴν θέσιν Σαγκουνάκι περισυνελέγησαν θραύσματα λεπίδων ὀψιανοῦ καὶ εἷς μικρὸς λίθινος πέλεκυς, καὶ εἰς τὴν θέσιν Ἁγία Παρασκευή, εἰς μεγάλην ἀπόστασιν ΒΑ. τοῦ μυχοῦ, λεπίδες ἐξ ὀψιανοῦ. Ἐπίσης, εἰς τὴν θέσιν Κόκκαλος, ἀκριβῶς παρὰ τὸν μυχὸν τοῦ ὅρμου, ὅπου ἀποθέσεις τοῦ Πλειστοκαίνου, εὑρέθησαν ὡσαύτως λεπίδες ὀψιανοῦ.

Ἐκ παραλλήλου, ἐπιφανειακαὶ ἔρευναι ἐγένοντο καὶ εἰς τὴν ὑπόλοιπον χερσόνησον τοῦ Διροῦ, ὅπου τοῦτο ἦτο δυνατόν, διότι εἰς μεγάλην ἔκτασιν ἡ πυκνὴ θαμνοειδὴς βλάστησις ἠμπόδιζε τὴν ἐργασίαν.

Οὕτως, ἡ μεγάλη ἀμφιθεατρικὴ περιοχὴ Κατωζίκι καὶ Ἄνω Κατωζίκι, ἡ ὁποία ἐκτείνεται κάτωθι τῆς κορυφῆς τοῦ ὑψώματος τοῦ Διροῦ μέχρι τῆς ἐπὶ τῆς ἀκτῆς θέσεως Ἀναφυσιό, ἔνθα μεγάλη σπηλαιώδης ἐσοχὴ τοῦ βράχου προσιτὴ ἐκ τῆς θαλάσσης, ἔδωσε θραύσματα λεπίδων ὀψιανοῦ καὶ πυριτολίθου καὶ ὀλίγα χονδροειδῆ ὄστρακα ἐκ μεγάλων ἀγγείων.

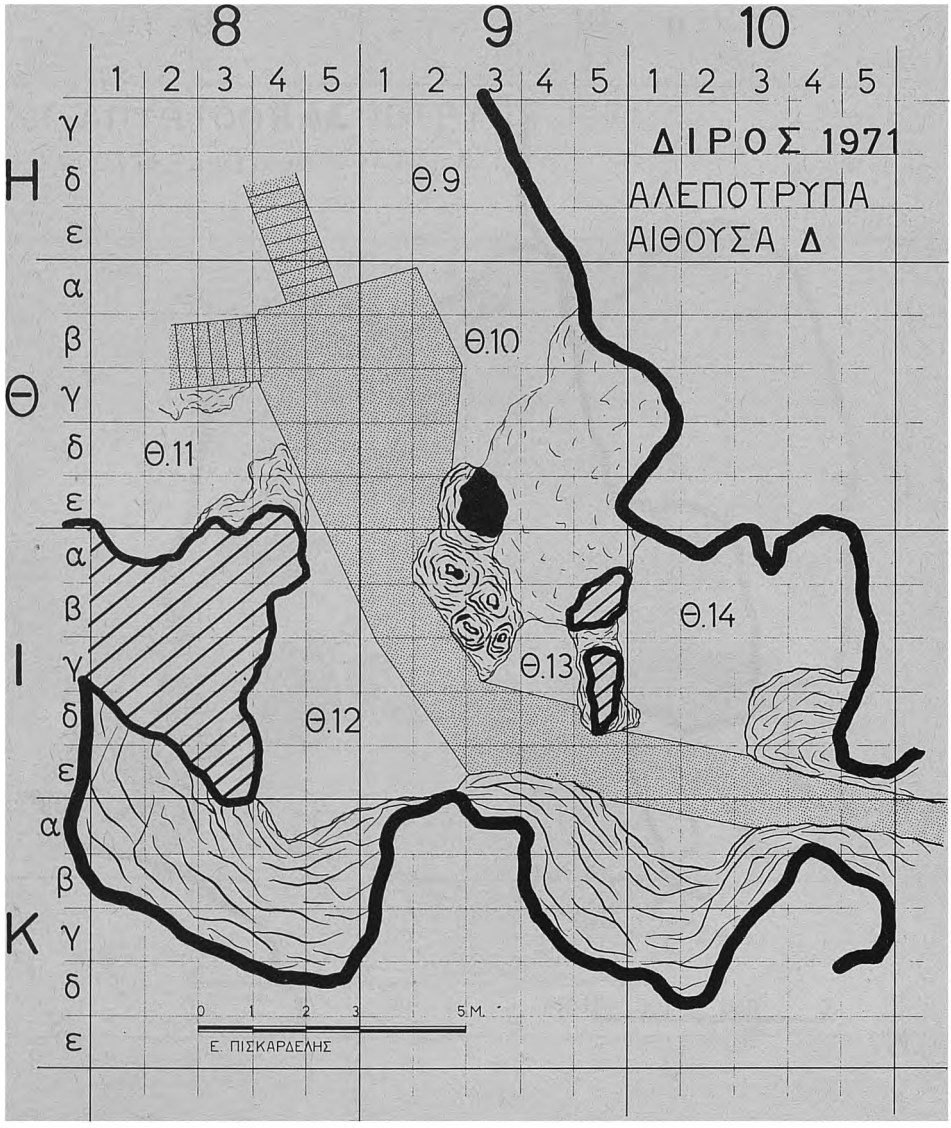
Λεπίδες ὀψιανοῦ εὑρέθησαν ἐπίσης καὶ εἰς τὰ πέριξ τῆς εἰσόδου τοῦ μεγάλου, ἀνεξερευνήτου εἰσέτι ἀρχαιολογικῶς, σπηλαίου Καταφύγι, ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τοῦ ὁποίου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἔδωσεν ὄστρακα μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων χρόνων[2]. Αἱ ἔρευναι ἐπεξετάθησαν καὶ εἰς τὴν ἀπέναντι τῶν σπηλαίων πλευρὰν τοῦ κόλπου, ὅπου ὁμοίως περισυνελέγησαν θραύσματα λεπίδων ὀψιανοῦ.

Ἐκ τῆς διεξαχθείσης ἐκτεταμένης ἐπιφανειακῆς ἐρεύνης διαπιστοῦται πλέον σαφῶς, ὅτι ὁλόκληρος ἡ περιοχὴ πέριξ τῶν σπηλαίων τοῦ Διροῦ κατῳκήθη κατὰ τὴν προϊστορικὴν περίοδον, μὲ κέντρον τὴν ΝΑ. πλευρὰν τοῦ κολπίσκου (θέσις Πορταράκια), ὅπου τὸ σπήλαιον Ἀλεπότρυπα καὶ τὸ πόσιμον ὕδωρ.

ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΑΛΕΠΟΤΡΥΠΑ

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐντὸς τοῦ σπηλαίου κατὰ τὸ ἔτος 1971 διεξήχθη εἰς τὸ Β. τμῆμα τῆς αἰθούσης Β (ΑΑΑ IV (1971), σελ. 149 κ.ἑ.), εἰς τὰς θέσεις 9, 10, 11, 12 καὶ 14 τῆς αἰθούσης Δ καὶ εἰς μικρὸν τμῆμα ἐξωτερικῶς τοῦ σπηλαίου, παρὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ.

2. Περὶ τοῦ σπηλαίου Καταφύγι θὰ δοθοῦν περισσότερα στοιχεῖα, ἅμα τῇ ὁλοκληρώσει τῆς ἐρεύνης.

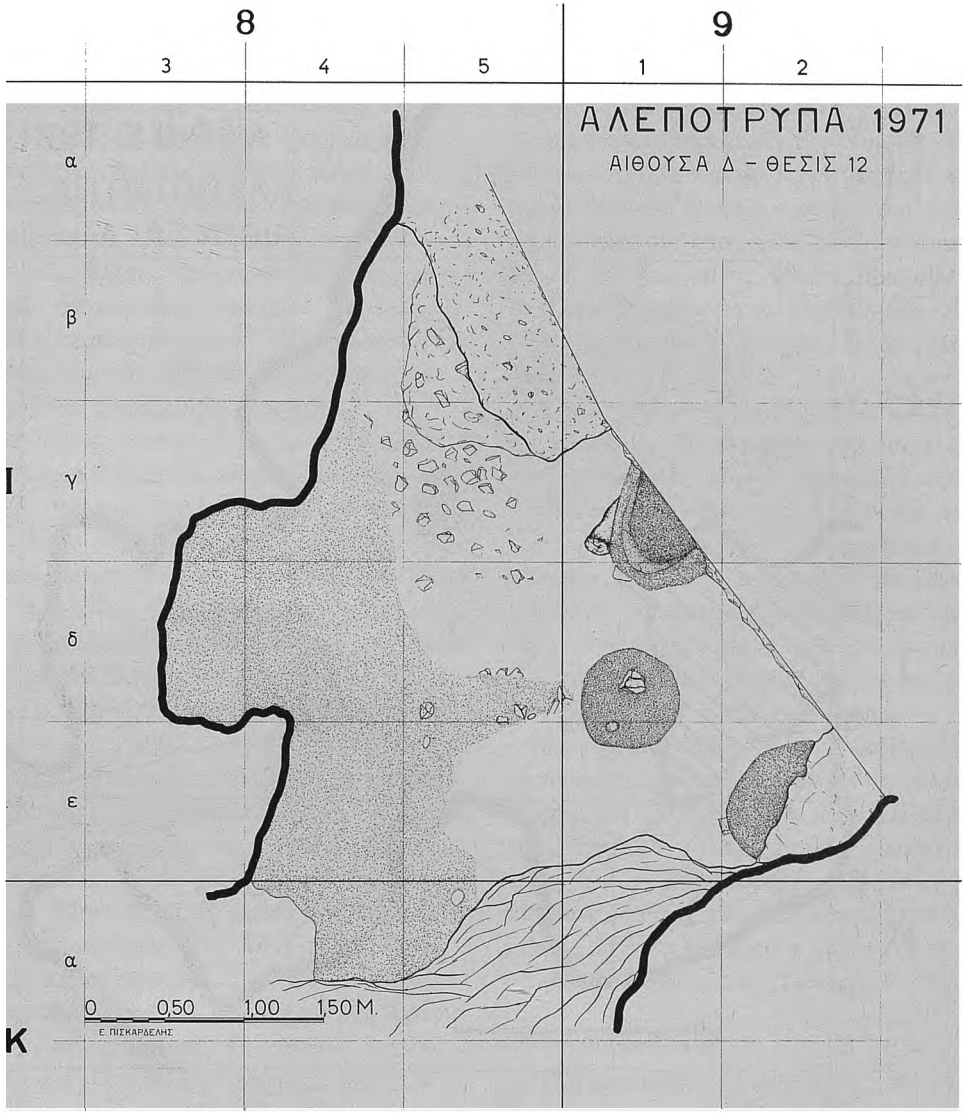

Σχέδ. 2. Διρός, 1971. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα. Τοπογραφικὸν σχέδιον τῆς αἰθούσης Δ μὲ τὰς θέσεις Θ. 9 - Θ. 14. Κλῖμ.: 1 : 50

Αἴθουσα Δ (θέσεις 9, 10)

Τὸ Ὀστεοφυλάκιον ΙΙ

Εἰς τὰς θέσεις 9 καὶ 10 (βλ. σχέδ. 2) καὶ εἰς ἐλάχιστον ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τῆς ἐπιχώσεως βάθος, ἀπεκαλύφθη ἐκτεταμένον ὀστεοφυλάκιον, τὸ ὁποῖον περιεῖχε δεκαπέντε κρανία καὶ πολλὰ ὀστᾶ

Σχέδ. 3. Διρός. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα, 1971. Σχεδιογράφημα τῆς θέσεως 12. Κλῖμ.: 1 : 10

ἐκ διαλελυμένων ἀνθρωπίνων σκελετῶν. Ἀτυχῶς αἱ ἐπεμβάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο κατὰ τὸ παρελθὸν διὰ τὴν διευθέτησιν τοῦ χώρου (διάδρομοι ἐκ σιμέντου κλπ.) καὶ τὴν τοποθέτησιν ἠλεκτρικῶν καλωδίων, εἶχον ὀλέθρια ἀποτελέσματα εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, διότι κατεστράφησαν ὁλοσχερῶς μεγάλα τμήματα ἐκ τῶν στρωμάτων τῆς ἐπιχώσεως, ἡ ὁποία ἐκάλυπτε μέγα μέρος τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἀνευ-

Σχέδ. 4. Διρός. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα, 1971. Κάτοψις τῆς θέσεως 14 τῆς αἰθούσης Δ. Κλῖμ.: 1 : 10

ρεθέντος ὀστεοφυλακίου, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀλλοίωσιν τῆς συστάσεως αὐτῆς.

Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἔρευναν τῶν θέσεων 9 καὶ 10 ἔδωσεν ἡ ἐν τῇ ἐπιφανείᾳ ὕπαρξις πολλῶν ὀστῶν καὶ τεμαχίων ἀγγείων, μὲ ἀναγλύπτους κυρίως καὶ ἐμπιέστους διακοσμήσεις, τὰ ὁποῖα ἦσαν διεσπαρμένα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ἐξ αἰτίας τῶν προαναφερθεισῶν αὐθαιρέτων ἐργασιῶν. Οὕτω, ἡ διεξαχθεῖσα ἔρευνα ἀπέβλεψεν

Εἰκ. 2. Διρός. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα. Ἡ συμβολὴ τῶν δύο τεχνητῶν κλιμάκων, αἱ ὁποῖαι ὁδηγοῦν ἀπὸ τῆς αἰθούσης Β καὶ τοῦ ὀρόφου Α΄ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς αἰθούσης Δ

ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸν καθαρισμὸν τῶν χώρων καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν διασαφήνισιν, κατὰ τὸ δυνατόν, τῆς προτέρας καταστάσεως.

Αἱ θέσεις 9 καὶ 10 τῆς αἰθούσης Δ εὑρίσκονται εἰς πολὺ χαμηλότερον ἐπίπεδον ἀπὸ τὴν αἴθουσαν Β καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν συμβολὴν τῶν δύο τεχνητῶν ἐκ σιμέντου κλιμάκων (εἰκ. 2), αἱ ὁποῖαι ἐκ τῆς αἰθούσης Β καταλήγουν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ διαδρόμου, ὅστις ὁδηγεῖ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σπηλαίου (βλ. ΑΑΑ IV (1971), σελ. 17, σχέδ. 1). Τὸ τμῆμα τῆς αἰθούσης Δ, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκουν αἱ θέσεις 9, 10 καὶ 11, εἶναι εὐρύχωρος καὶ περίκλειστος κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος αὐτοῦ θάλαμος, σχήματος ἀκανονίστου ᾠοειδοῦς, μὲ μικρὰς ἀνωμάλους κόγχας κατὰ τὰ ὅρια, μερικαὶ τῶν ὁποίων ἀνοίγονται πρὸς ἄλλους προσκειμένους χώρους τῆς αἰθούσης. Μεταξὺ τῶν θέσεων 9 καὶ 10 παρὰ τὸ Α. ὅριον τοῦ θαλάμου,

εὑρίσκετο μεγάλων διαστάσεων βράχος, ὁ ὁποῖος ἀφῃρέθη κατὰ τὴν πρόοδον τῆς ἐρεύνης.

Ἡ ὀροφὴ τοῦ θαλάμου, μεγαλυτέρου ὕψους περὶ τὸ κέντρον 2.50 μ., ἔχει σχηματισθῆ ἐκ κατολισθήσεως τεραστίου ὄγκου βράχων, ἀποκολληθέντων εἰς ἀπώτερον γεωλογικὸν παρελθὸν ἐκ τῆς ἄνωθεν τοῦ χώρου τῆς αἰθούσης Γ εὑρισκομένης ὀροφῆς καὶ τῶν προσκειμένων τοιχωμάτων τῆς αἰθούσης Β, καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔχει σταλακτίτας.

Ἡ ἔρευνα ἐπισημανθέντος τμήματος τῆς πλέον ἀνεπάφου ἐπιχώσεως τῶν θέσεων 9 καὶ 10, τῆς εὑρισκομένης κάτωθι τοῦ προαναφερθέντος μεγάλου βράχου, ὅστις εἶχεν ἀποκοπῆ παλαιότερον ἐκ τοῦ ὕπερθεν προσκειμένου πλευρικοῦ τοιχώματος τοῦ θαλάμου καὶ ἐπεκάθητο αὐτῆς, εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ διαπιστωθῆ ἡ ὕπαρξις δύο κυρίων στρωμάτων. Τὸ πρῶτον στρῶμα, τὸ ἐπιφανειακόν, πάχους 0,25 μ., συνίστατο ἐκ χώματος σχετικῶς καθαροῦ, χρώματος καστανοῦ. Τὸ δεύτερον στρῶμα, πάχους 0,20 μ., χρώματος καστανοφαίου καὶ κατὰ τόπους ἐρυθρωποῦ, περιεῖχεν εἰς μεγάλην πυκνότητα ὄστρακα καὶ λίθους, εἰς τὰ κατώτερα δὲ σημεῖα αὐτοῦ ἀνευρέθη ἡ μεγαλυτέρα ποσότης κρανίων καὶ ἀνθρωπίνων ὀστῶν ὁμοῦ μετὰ ὀστῶν ζώων καὶ μεγάλων τεμαχίων πηλίνων ἀγγείων, δηλαδὴ τὸ ἀποκαλυφθὲν ὀ σ τ ε ο φ υ λ ά κ ι ο ν. Τὰ περισσότερα κρανία, καὶ δὴ ἐκεῖνα ἅτινα εὑρίσκοντο κάτωθι τοῦ καταπεσόντος βράχου, εὑρέθησαν τεθραυσμένα, ἐξ ἁπάντων δὲ σχεδὸν ἔλειπον αἱ κάτω σιαγόνες.

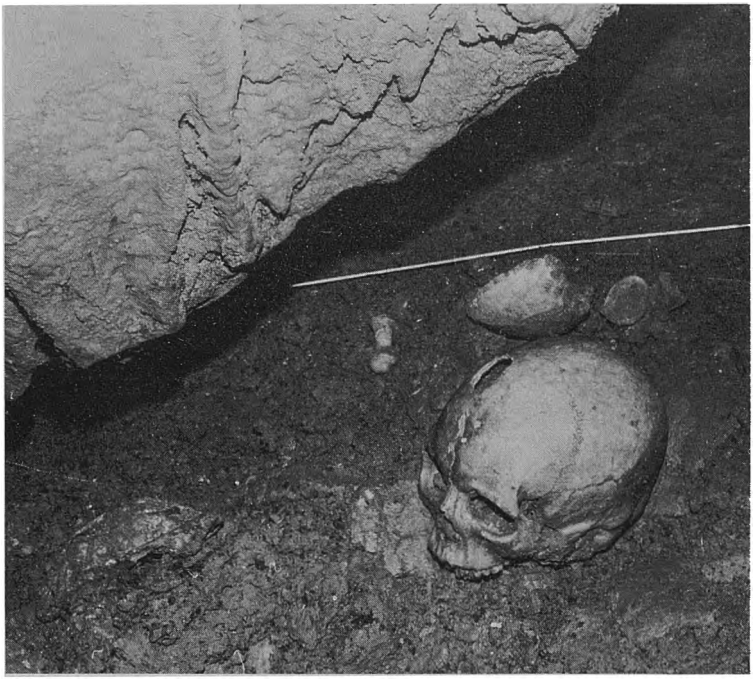
Εἰς τὸ νοτιώτερον τμῆμα τῆς θέσεως 9 ἦτο συγκεντρωμένον τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν εὑρεθέντων κρανίων καὶ πολλὰ τεμάχια ἀγγείων (ε ἰ κ. 3 καὶ 4), ἐνῷ ἀκόμη νοτιώτερον καὶ πρὸς τὴν θέσιν 10, ὅπου

Εἰκ. 3. Διρός. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα. Τὸ ὀστεοφυλάκιον ΙΙ εἰς τὴν αἴθουσαν Δ

Εἰκ. 4. Διρός. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα. Λεπτομέρεια τῆς ε ἰ κ. 3 (ὀστεοφυλάκιον ΙΙ)

Εἰκ. 5. Διρός. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα. Μεμονωμένον κρανίον τοῦ ὀστεοφυλακίου ΙΙ

δὲν ὑπῆρχον εἰμὴ ἐλάχιστα ὀστᾶ καὶ τμήματα κρανίων, εὑρέθησαν, εἰς μεγάλην πυκνότητα, πολλὰ τεμάχια μεγάλων ἀνοικτῶν ἀγγείων, τὸ ἓν ἐπὶ τοῦ ἄλλου, κυρίως πυθμένες, ἐντὸς ἑνὸς τῶν ὁποίων ὑπῆρχε καὶ μικρὸς λίθινος πέλεκυς.

Εἰς τὸ Β. ἄκρον τῆς θέσεως 9 εὑρέθησαν μεμονωμένα κρανία (εἰκ. 5) καὶ ἐλάχιστα τεμάχια ἀγγείων. Χαρακτηριστικῶς σημειοῦμεν ὅτι εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς τὰ κρανία περιεβάλλοντο ἐνίοτε ὑπὸ κυκλοτερῶς τοποθετημένων λίθων. Ὁ κάτωθεν τοῦ ἀφαιρεθέντος μεγάλου βράχου ἀποκαλυφθεὶς ἕτερος μικρότερος ἀφέθη κατὰ χώραν, ὡς ἀποτελῶν τὸ Α. ὅριον τοῦ ὀστεοφυλακίου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο.

Ὁ βράχος οὗτος, ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῆς ἐρεύνης, εἶχεν ἀποκολληθῆ ἐκ τοῦ προσκειμένου τοιχώματος τοῦ θαλάμου εἰς χρόνον προγενέστερον τῆς δημιουργίας τοῦ ὀστεοφυλακίου, τὸ μεγαλύτερον δὲ μέρος αὐτοῦ εὑρέθη ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τοῦ στρώματος τῆς δευτερογενοῦς ταύτης ταφῆς (δεύτερον στρῶμα). Ἡ ἔκτασις τοῦ ὀστεοφυλακίου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῆ πρὸς Δ. καὶ τοῦτο διότι αἱ πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην ἐπιχώσεις κατεστράφησαν, ὡς ἐλέχθη, ὑπὸ τῶν αὐθαιρέτων σκαπτικῶν ἐργασιῶν, διὰ τὴν διευθέτησιν τοῦ χώρου, ἐνῷ ἀντιθέτως τὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικὰ ὅρια αὐτοῦ εἶναι σαφῆ, ὁριζόμενα διὰ τῶν πλευρικῶν κογχῶν.

Περὶ τοῦ ὅτι ὁ ἐξεταζόμενος χῶρος περιέχει δευτερογενῆ ταφήν, καὶ ὡς ἐκ τούτου ὠνομάσθη ὀστεοφυλάκιον, συνηγοροῦν ἀδιάσειστα στοιχεῖα, κατ' ἀρχὴν

ἡ ἐπιλογὴ τῆς θέσεως, ἥτις ὡς φυσικὴ κόγχη ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι ἀπομονωμένη, ἀφ' ἑτέρου δὲ εὑρίσκεται εἰς ἐπίκαιρον σημεῖον τοῦ διαδρόμου ἐπικοινωνίας μὲ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σπηλαίου.

Ὡς ἐκ τῆς ἐρεύνης κατεδείχθη, ἐγένετο κατάλληλος προετοιμασία τοῦ ἐπιλεγέντος διὰ τὸ ὀστεοφυλάκιον χώρου κατὰ τὴν ἐκταφὴν τῶν κρανίων καὶ τῶν ὀστῶν ἐκ τῶν πρωτογενῶν ταφῶν, διότι τὸ ἐπίπεδον τοῦ στρώματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν τὰ κρανία, τὰ ὀστᾶ καὶ τμήματα ἐκ τῶν τοιχωμάτων τῶν ἀγγείων, ἦτο ἐστρωμένον κατὰ τόπους διὰ λίθων μικροτέρου μεγέθους καὶ καστανομέλανος χώματος, εἶχε δὲ καὶ σαφῆ ἴχνη τοπικῶν πυρῶν. Εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον εὑρέθησαν πυθμένες ἀνήκοντες εἰς εὐρέα, εὐμεγέθη ἀγγεῖα, κυρίως φιάλας, καὶ τὰ περισσότερα ὀστᾶ ζώων.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω δεδομένων, εἰκάζομεν ὅτι εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦτο, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δευτερογενοῦς ταφῆς, ἔλαβον χώραν ταφικαὶ τελεταί, ἠνάφθησαν πυραὶ καὶ ἐγένοντο θυσίαι καὶ προσφοραί, συμφώνως πρὸς τὰ ταφικὰ ἔθιμα τοῦ διαβιοῦντος εἰς τὸ σπήλαιον προϊστορικοῦ ἀνθρώπου τοῦ Διροῦ.

Ἐξ ἄλλου, ἡ ὕπαρξις πλήθους λίθων μεταξὺ τῶν κρανίων, εἰς δύο δὲ περιπτώσεις καὶ πέριξ αὐτῶν κυκλοτερῶς τοποθετημένων, δὲν δικαιολογεῖται ἄλλως, εἰμὴ μόνον ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι οὗτοι ἐτοποθετήθησαν διὰ τὴν στερέωσιν, τὴν προστασίαν, τὸν διαχωρισμὸν καὶ τὴν ἀπομόνωσιν τῶν κρανίων, πρὸ τῆς ἐπικαλύψεως τοῦ χώρου διὰ τῆς ἐπιχώσεως, ἥτις ἦτο καὶ ἡ τεχνητὴ ἐπικάλυψις τῆς δευτερογενοῦς ταφῆς.

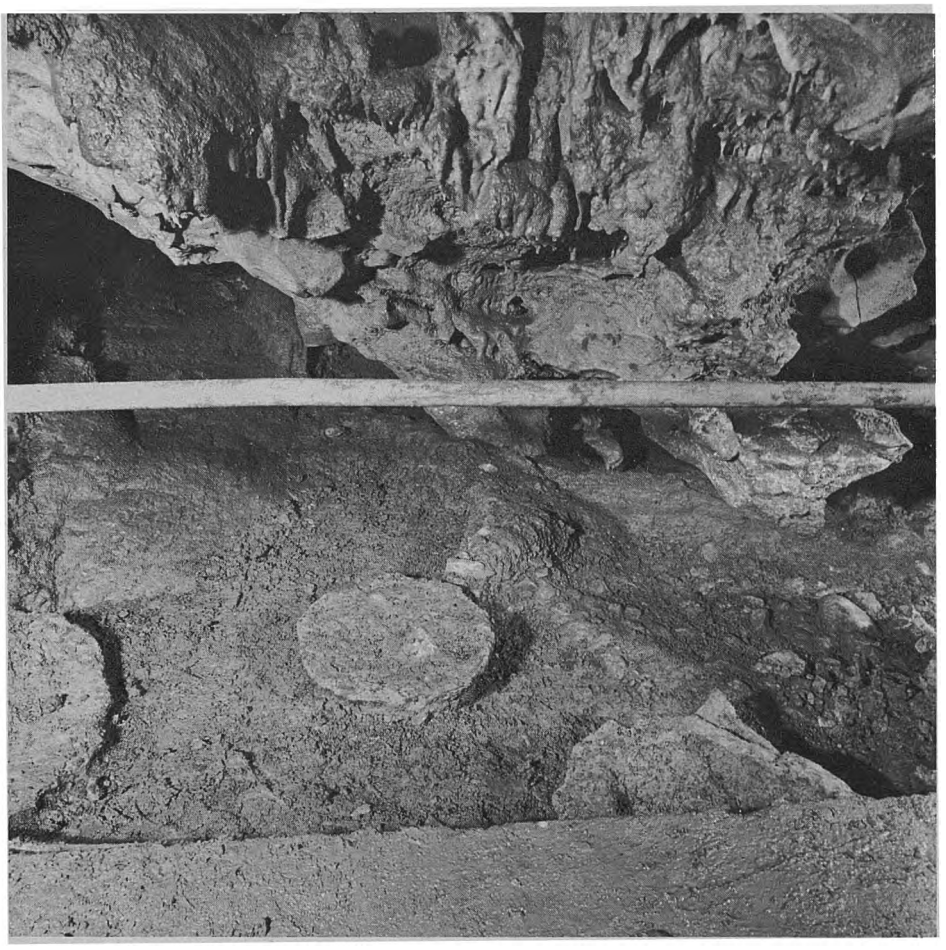
Ὡς ἐλέχθη, τὰ περισσότερα ἐκ τῶν κρανίων τοῦ ὀστεοφυλακίου εὑρέθησαν ἄνευ σιαγόνος, ὁ δὲ ἀνθρωπολόγος κ. Ἄρης Πουλιανός, ὅστις συμμετέσχεν εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ἐκ μέρους τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τὴν μελέτην τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὑλικοῦ τῆς Ἀλεπότρυπας, ἡρμήνευσε τὸ φαινόμενον ὡς ἀναμφισβήτητον ἔνδειξιν δευτερογενοῦς ταφῆς [3].

Ἡ περίπτωσις τοῦ ἐκτεταμένου ὀστεοφυλακίου ΙΙ δὲν εἶναι ἡ μοναδικὴ ἐντὸς τοῦ σπηλαίου Ἀλεπότρυπα, δεδομένου ὅτι εἰς τὴν αἴθουσαν Α διεπιστώθη καὶ ἡ ὕπαρξις ἑτέρου (ὀστεοφυλάκιον Ι), τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ παλαιότερον [4]. Αἱ δύο αὗται δευτερογενεῖς ταφαί, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς διαπιστωθείσας καὶ ἐρευνηθείσας πρωτογενεῖς ταφὰς ἐντὸς τοῦ σπηλαίου Ἀλεπότρυπα καὶ τὰς ποικίλας θετικὰς ἐνδείξεις διὰ τὴν ὕπαρξιν καὶ ἄλλων παρεμφερῶν περιπτώσεων, παρέχουν τὴν βεβαιότητα ὅτι τὸ σπήλαιον τοῦτο θὰ συμβάλῃ ἀποφασιστικῶς εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ διερεύνησιν τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς Νεολιθικῆς καὶ τῆς πρωΐμου Χαλκῆς ἐποχῆς ἐν Ἑλλάδι.

Εἰδικῶς διὰ τὰς νεολιθικὰς δευτερογενεῖς ταφάς, αἱ ἀνάλογοι πρόσφατοι διαπιστώσεις εἰς Θεσσαλίαν (βλ. Γ. Χουρμουζιάδης, ΑΑΑ IV (1971), σελ. 165-167, εἰκ. 1) δηλοῦν ὅτι τὸ ἔθιμον τοῦτο, ἀρρήκτως συνδεδεμένον μὲ τὰς παραδόσεις καὶ τὰ σύγχρονα ταφικὰ ἔθιμα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἔχει τὰς ρίζας του εἰς τὸ ἀπώτερον νεολιθικὸν παρελθόν.

3. Ἡ σχεδίασις τῆς καταστάσεως τοῦ ὀστεοφυλακίου ΙΙ ἐγένετο ὑπὸ κοινοῦ Ἑλληνογαλλικοῦ συνεργείου ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς Κας Nicole Lambert.

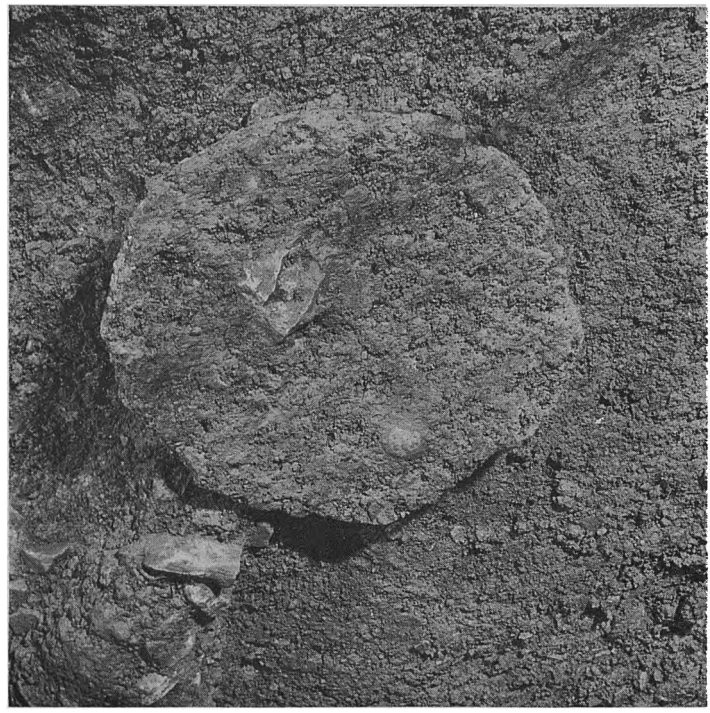
4. Περὶ τοῦ ὀστεοφυλακίου Ι, ἡ ὕπαρξις τοῦ ὁποίου διεπιστώθη εἰς μέγα βάθος ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως τῆς αἰθούσης Α, ἑτοιμάζεται ἰδιαιτέρα μελέτη.

Εἰκ. 6. Διρός. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα. Πήλιναι δισκοειδεῖς κατασκευαί (ἰπνοί). Αἴθουσα Δ. Θέσις 12

Αἴθουσα Δ (θέσις 12)

Εἰς τὴν θέσιν 12 (σχέδ. 2, 3), ἡ ὁποία εἶναι σπηλαιώδης κόγχη καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρὸς Ν. ὅριον τῆς αἰθούσης Δ, εἰς τὴν καμπὴν τοῦ διαδρόμου, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σπηλαίου, εὑρέθησαν εἰς μικρὸν βάθος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τρεῖς πήλιναι δισκοειδεῖς κατασκευαί, κείμεναι ἡ μία πλησίον τῆς ἄλλης, εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον (εἰκ. 6). Ἐκ τούτων ἡ εἰς τὸ μέσον εὑρισκομένη (εἰκ. 7) ἀκεραία ἔχει μεγίστην διάμετρον 0,65 μ. καὶ πάχος 0,25 μ. Ἐκ τῶν ἄλλων δύο ἡ μία, ἥτις καλύπτεται κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν ὑπὸ σταλαγμιτικοῦ ἐπιπάγου, ἔχει διάμετρον 0,77 καὶ πάχος 0,10 μ., ἐνῷ ἡ ἄλλη, τὴν ὁποίαν ἔχει

Εἰκ. 7. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 6

καταστρέψει ὁ ἐκ σιμέντου διάδρομος, εἶναι διαμέτρου 0,85 μ. καὶ πάχους 0,25 μ. μὲ ἐσωτερικὴν βάθυνσιν 0,20 μ. καὶ περιχείλωμα πλάτους 0,15 μ. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν δισκοειδῶν κατασκευῶν, καὶ πέριξ αὐτῶν, διεπιστώθη ὕπαρξις τέφρας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι αὗται ἐχρησίμευον ὡς ἰπνοὶ διὰ τὴν ἔψησιν ἄρτου (ἡ ἐπιφάνεια τούτων προηγουμένως ἐθερμαίνετο διὰ τῆς ἐναποθέσεως πυρακτωμένων ἀνθράκων ἐκ παρακειμένης ἑστίας). Μετὰ τὴν κατάλληλον θέρμανσιν, ἐκαθαρίζετο ὁ ἰπνὸς ἐκ τῶν ἀνθράκων, διὰ νὰ τοποθετηθοῦν οἱ πρὸς ἔψησιν ἄρτοι, καλυπτόμενοι ὑπὸ τέφρας ἢ καὶ ὑπὸ πυρακτωμένου σκεύους, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς καὶ αὐτὸ θὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἀνθρακιᾶς ἢ πυρακτωμένης τέφρας, καὶ οὕτω εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ ἡ ὕπαρξις στρώματος τέφρας ἐπὶ καὶ πέριξ τῶν δισκοειδῶν τούτων πηλίνων κατασκευῶν (ἀτελεῖς ἰπνοὶ - κλίβανοι).

Εἰδικῶς διὰ τὴν δισκοειδῆ κατασκευὴν μὲ τὴν βάθυνσιν εἰς τὸ μέσον, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διατυπωθῇ ἡ γνώμη, ὅτι αὕτη ἐχρησίμευεν ὡς ἑστία διὰ τὴν διατήρησιν τῶν πυρακτωμένων ἀνθράκων.

Αἴθουσα Δ (θέσις 14)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῆς θέσεως ἡ ὁποία εἶναι μεγάλη καὶ ἀνοικτὴ κόγχη,

Εἰκ. 8. Διρός. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα. Τμῆμα τοῦ πλακοστρώτου τῆς θέσεως 14 (αἴθουσα Δ), μὲ τὸν ἀμφορέα εἰς τὸ βάθος

ἀριστερὰ τοῦ διαδρόμου πρὸς τὸ Α. ὅριον τῆς αἰθούσης Δ (βλ. σχέδ. 2, 4), ἔφερεν εἰς φῶς, ἀμέσως ὑπὸ τὴν ἐπιφανειακὴν ἐπίχωσιν, λιθόστρωτον δάπεδον, καταλαμβάνον ἔκτασιν μικροτέραν τοῦ ἡμίσεος τῆς κόγχης καὶ ἐκτεινόμενον εἰς τὸ Δ. τμῆμα αὐτῆς. Διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ δαπέδου ἐχρησιμοποιήθησαν μικροὶ καὶ μεγαλύτεροι λίθοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὡρισμένοι ἰδιαιτέρως ὀγκηροὶ καὶ πλακοειδεῖς (εἰκ. 8). Προφανῶς, ἡ λιθόστρωσις ἐγένετο διὰ τὴν ἀνετωτέραν διαμονὴν τῆς χρησιμοποιούσης τὸν χῶρον οἰκογενείας καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐξηγεῖται ἡ ἐπιμελημένη διαμόρφωσις αὐτοῦ, ἡ ὁποία συμπληροῦται καὶ διὰ τῆς διαπιστωθείσης εἰς τὸ ΒΔ. αὐτῆς ἄκρον κατακορύφου «ξερολιθιᾶς», ἥτις ἐγένετο διὰ νὰ φραχθῇ ἡ ὑπάρχουσα ἐκεῖ μικρὰ ἀνοικτὴ δίοδος.

Εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ πλακοστρώτου ἀνήκει ὁ παρὰ τὸ Β. ὅριον τῆς κόγχης, ἀποκαλυφθεὶς in situ, μέγας ἀμφορεύς, ὕψους 0,25 μ., διατηρούμενος εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν.

Εἰς βάθος 0,80 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ λιθοστρώτου δαπέδου ἀπεκαλύφθη μεγάλη ἑστία καὶ ἐπ' αὐτῆς ἀλλεπάλληλοι στρώσεις τέφρας καὶ πυρακτωμένου χώματος, συνολικοῦ πάχους 0,50 μ., πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει τὴν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν καὶ ἀπὸ οἰκογενείας εἰς οἰκογένειαν χρῆσιν τοῦ χώρου διὰ τὸν ἴδιον σκοπόν, τὴν ὁποίαν τελικῶς διακόπτει τὸ ἐπίπεδον ζωῆς τοῦ προαναφερθέντος πλακοστρώτου δαπέδου, χρονολογουμένου εἰς τὴν λιθόχαλκον μεταβατικὴν περίοδον.

Τομεὺς ΕΞ. Α

Ἡ μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία διεξήχθη παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ σπηλαίου Ἀλεπότρυπα ἐξωτερικῶς, ἀπεκάλυψεν ἐπὶ τμήματος τῆς ἀνεπάφου ἐπιφανείας τοῦ φυσικοῦ βράχου[5] στρῶσιν σταλαγμιτικοῦ ὑλικοῦ μὲ μικροσκοπικοὺς σταλαγμίτας (εἰκ. 9), ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν ἐκεῖ ὕπαρξιν ἄλλοτε σπηλαιώδους κόγχης (σκέπης) ἢ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ σπηλαίου, τουλάχιστον μέχρι τοῦ σημείου τούτου.

ΕΙΔΙΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ ΑΛΕΠΟΤΡΥΠΑ

Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1971 ἐγένοντο ὡρισμέναι βασικαὶ καὶ ἀπαραίτητοι εἰδικῆς φύσεως ἐργασίαι διὰ τὴν συντήρησιν, τὴν προστασίαν καὶ τὴν ἀνάδειξιν ἀφ'

5. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἔξω τοῦ σπηλαίου Ἀλεπότρυπα περιοχῆς ἔχει καταστραφῆ δι' ἐκβραχισμοῦ.

ἑνὸς μὲν τῶν ὑπαρχόντων κατὰ χώραν εὑρημάτων ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ καὶ ὀστεολογικοῦ ἐν γένει ὑλικοῦ.

Συνεργεῖον ἀποτελούμενον ἐκ τῶν τεχνιτῶν τοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης, ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν καὶ τὰς ὁδηγίας τοῦ εἰδικοῦ συντηρητοῦ ζωγράφου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας κ. Τάσου Μαργαριτώφ, ἠσχολήθη μὲ τὴν στερέωσιν τῶν στρωματογραφικῶν τομῶν, ὥστε νὰ ἀποφευχθῇ ὁ κίνδυνος καταπτώσεων λόγῳ τῆς σαθρότητος τῆς συστάσεως τῶν ἐπιχώσεων, ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης ἐν τῷ σπηλαίῳ ὑγρασίας. Ὑπὸ τοῦ κ. Τάσου Μαργαριτὼφ ἐχρησιμοποιήθησαν νέαι μέθοδοι καὶ νέα ὑλικὰ συντηρήσεως, μὲ ἄκρως ἐπιτυχῆ ἀποτελέσματα.

Ὡσαύτως, ὑπὸ τὰς ὁδηγίας καὶ τὴν ἄμεσον ἐπὶ τόπου ἐπίβλεψιν τοῦ ἀνθρωπολόγου κ. Ἄρη Πουλιανοῦ καὶ ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ κ. Τ. Μαργαριτώφ, τὸ ἐν λόγῳ συνεργεῖον τῶν εἰδικῶν τεχνιτῶν προέβη εἰς τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν συντήρησιν τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ καὶ λοιποῦ ὀστεολογικοῦ ὑλικοῦ τῶν ἀνασκαφῶν.

Ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπολόγου κ. Ἄρη Πουλιανοῦ ἐπραγματοποιήθη ἐπίσης ὑπευθύνως ἡ ἀφαίρεσις τῶν κρανίων καὶ τῶν ὀστῶν ἐκ τοῦ ὀστεοφυλακίου ΙΙ τῆς αἰθούσης Δ. Ἅπαντα ταῦτα μετεφέρθησαν πρὸς ἐξασφάλισιν καὶ μελέτην εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Σπάρτης.

Εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Σπάρτης μετεφέρθησαν ἐπίσης τὰ ἐκ τῆς Κοινότητος Πύργου Διροῦ παραληφθέντα κρανία, ἅτινα εὑρίσκοντο ἐκεῖ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1961, ὅτε εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ σπηλαίου Ἀλεπότρυπα, κατὰ τὰς γενομένας τότε ἐκσκαφάς.

Γ. Α. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Εἰκ. 9. Διρός. Σπήλαιον Ἀλεπότρυπα. Στρῶσις σταλαγμιτικοῦ ὑλικοῦ πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ σπηλαίου

THE CAVES OF DIROS, 1971

In 1971, in the region of the Caves of Diros extensive investigation was undertaken with the result that traces of human habitation were noted also outside the Cave Alepotrypa.

In the inmost recess of the Gulf of Diros, near the entrance of the Cave Alepotrypa, toward the North, on an extended rocky elevation of soil, the site of the Neolithic acropolis of Diros was recognized; sherds and fragments of obsidian blades and flint were collected there. Similar finds were noted on the south slope of the acropolis on the side of the entrance to the Cave Alepotrypa, where partially destroyed shelters exist in the abrupt edges of the rock.

Traces of prehistoric man were also evident in most other sites, in both the immediate and wider region of the Caves of Diros.

The excavation research of the Cave Alepotrypa in the year 1971 was carried out in the north section of Room B (Colour plate IV, 5 and *AAA* IV (1971), p. 149 ff.) in the positions 9, 10, 11, 12 and 14 of Room Δ (see plans nos. 1-4) and in a small section outside the Cave by the entrance.

In the positions 9 and 10 was discovered an extensive ossuary containing fifteen skulls and many bones from disintegrated human skeletons (figs. 2-5). The finds are extremely important for the study of the secondary tombs and, in general, of the burial customs of the Neolithic and early Bronze Ages in the land of Greece.

The results of the excavation activity in positions Θ.12 and Θ.14 have contributed to the investigation of the way of life of prehistoric man living in caves, with the discovery in place of three clay disc-shaped ovens for the baking of bread, in position 12 (figs. 6 and 7, and plans 2-3), as well as a primitive stone floor, an amphora preserved *in situ* and a hearth, in position 14 (fig. 8, plans 2 and 4), where there was a small natural niche-like compartment.

It should be noted that the general research of the Caves included a preliminary underwater investigation of the bed of the lakes of Alepotrypa and Glyphada (see fig. 1).

Likewise, drawings and illustrations of the areas investigated, as well as other works of special nature were executed for the preservation, protection and presentation of the finds *in situ* within the cave, i.e. of the clay vases (Colour plate IV, 1-4) and small objects, and the anthropological material.

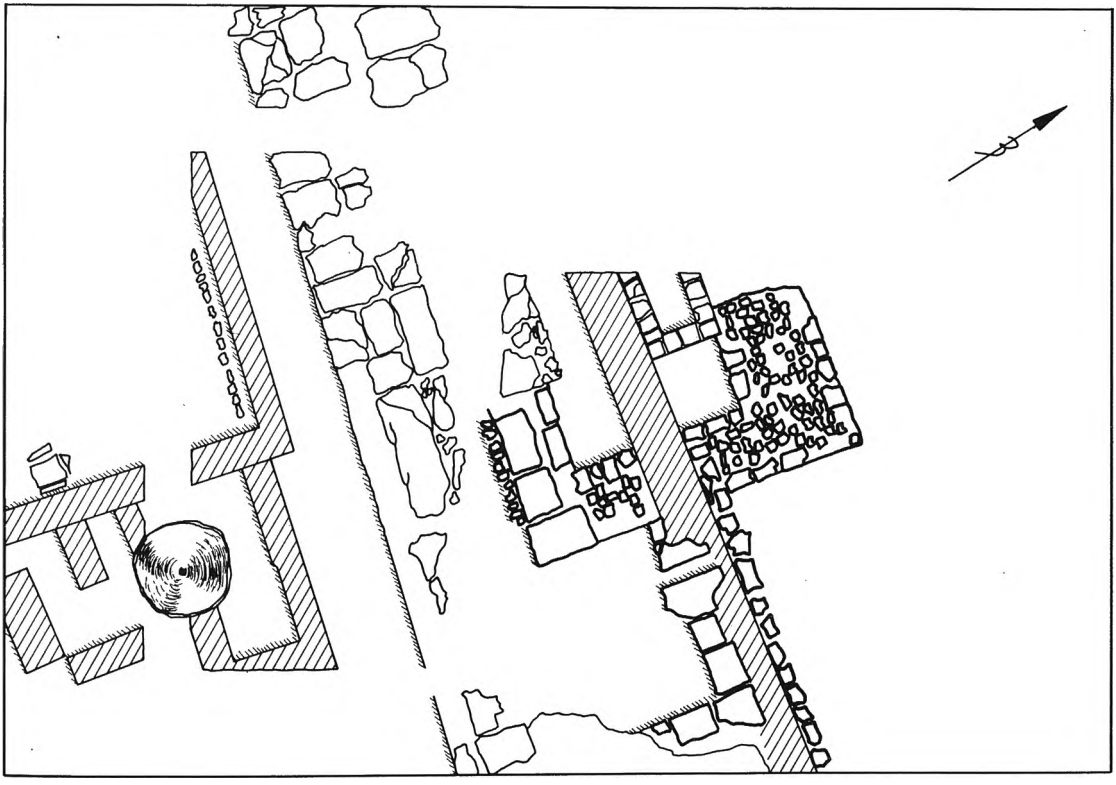
G. A PAPATHANASOPOULOS

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΩΝ ΠΑΤΡΩΝ

Τὰ κατὰ καιροὺς τυχαίως ἀνευρεθέντα ἢ καὶ τὰ παλαιότερον ὁρατὰ ἀρχαῖα λείψανα τῶν Πατρῶν δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ταυτισθοῦν πρὸς τὰ ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Παυσανίου (Ἀχαϊκὰ VII, 18, 2 κ.ἑ.) γνωστὰ μνημειακὰ κτήρια, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον τὸ ἀναστηλωθὲν Ὠδεῖον τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος σώζεται [1]. Συνετέλεσαν δὲ εἰς αὐτὸ αἱ μεγάλαι, ἰδίως τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος καταστροφαί, καὶ ἡ ἀπουσία συστηματικῆς ἐρεύνης. Καὶ αἱ διεξαγόμεναι εἰς Πάτρας, ἐξ ἀφορμῆς οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν, σωστικαὶ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἴσως νὰ μὴ ἀπολήξουν μὲν εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῶν κτηρίων ἐκείνων, ὑπόσχονται ὅμως σημαντικὰ συμπερά-

1. Πιθανώτατα καὶ ἡ παρὰ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου πηγή (σχέδ. 1, ἀριθ. 21), εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Παυσανίου «πρὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος» ἀναφερομένη μαντικὴ πηγή, καὶ ἑπομένως ὁ χῶρος τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ ἱερὸν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον «ἔχεται τοῦ ἐπὶ θαλάσσῃ ἄλσους» (Παυσ. VII 21, 11 - 12)· βλ. καὶ N. Παπαχατζῆ, Παυσανίου, Ἀχαϊκά, 131, ὑποσ. 2 καὶ E. Meyer, *Patras* ἐν RE, 2.200.

Σχέδ. 1. Πάτραι. Οἰκόπεδον Ἀλ. Γιαννοπούλου. Σχέδιον τῆς ἀνασκαφῆς

Εἰκ. 1. Πάτραι. Οἰκόπεδον Ἀλ. Γιαννοπούλου.
Ἄποψις τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῆς ἀνασκαφῆς

σματα περὶ τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας τῆς πόλεως.

Ἡ ἀποκάλυψις μιᾶς ἀρχαίας ὁδοῦ, ὅταν μάλιστα σώζωνται καὶ τὰ παρόδια κτίσματα, κατέχει περισσότερον ἀπὸ ἄλλα παρεμφερῆ τεχνικὰ ἔργα τῆς ἀρχαιότητος τὸ προνόμιον νὰ προσφέρῃ ζωντανὴν τὴν εἰκόνα μιᾶς ἀρχαίας πόλεως. Ἡ λιθόστρωτος ρωμαϊκὴ ὁδός[2], ἡ ὁποία ἤλθε προσφάτως εἰς φῶς εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Δημ. Βότση 52 οἰκόπεδον Ἀλ. Γιαννοπούλου εἰς Πάτρας (σχέδ. 1, ἀριθ. 11), δὲν δύναται ἐξ αἰτίας τῆς διατηρήσεως καὶ τοῦ περιωρισμένου χώρου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθη, νὰ διεκδικήσῃ πλήρως τὴν ἰδιότητά ταύτην, ἀποτελεῖ ὅμως ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων σημαντικὸν εὕρημα (εἰκ. 1, 2· σχέδ. 2).

2. Ἡ λιθόστρωτος αὕτη ὁδὸς εἶναι ἡ δευτέρα κατὰ σειρὰν τοιαύτη ὁδὸς ἀνευρισκομένη εἰς Πάτρας. Κατὰ τὸ 1970 ὁ Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων κ. Φ. Μ. Πέτσας ἀνέσκαψεν εἰς τὸ οἰκόπεδον Κρητικοῦ, κατὰ τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Ἰωάν. Βλάχου καὶ Κανάρη (σχέδ. 1, ἀριθ. 15), τὰ ὑπόλοιπα μιᾶς ἄλλης, γενικῶς ἀπὸ Β. πρὸς Ν. φερομένης πλατείας λιθοστρώτου ὁδοῦ. Ἔκθεσις περὶ τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης θὰ δημοσιευθῇ εἰς τὰ Χρονικὰ τοῦ ΑΔ ὑπὸ τοῦ κ. Φ. Μ. Πέτσα,

Εἰκ. 2. Πάτραι. Οἰκόπεδον Ἀλ. Γιαννοπούλου. Ἡ λιθόστρωτος ὁδός

Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμῆμα, μήκους 12.70 μ., ἐστρωμένον ἐκ μεγάλων πλακῶν λίθου Ἀστακοῦ, ἔχει κατεύθυνσιν ἀπὸ Α. - ΝΑ. πρὸς Δ. - ΒΔ. Ἡ ἀπόκλισις ἀπὸ Α. καὶ Δ. εἶναι περὶ τὰς 25^{0} - 30^{0}. Τὸ μέγιστον πλάτος τῆς ὁδοῦ εἶναι 3.30 μ. Τὸ ἀρχικὸν δὲν θὰ ἦτο μεγαλύτερον τῶν 5 μ. περίπου, διότι τόση εἶναι ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν ἐξ ἀργῶν λίθων θεμελίων τῶν τοίχων τῶν παροδίων οἰκιῶν, τῶν ἀποτελούντων τὰ ὅρια τῆς ὁδοῦ. Μεταξὺ τούτων καὶ τοῦ καταστρώματος, ἐλλιποῦς τὰ πλάγια ἄκρα του, ἴσως ὑπῆρχον πεζοδρόμια ἢ ἐκ σκληρᾶς στρώσεως ἢ ἐκ λεπτοτέρων πλακῶν. Ὁ χῶρος ὅμως περιεῖχε μόνον χαλαρὰν ἐπίχωσιν μετὰ χαλίκων καὶ λιθαρίων (ε ἰ κ. 4). Κράσπεδα δὲν εὑρέθησαν. Κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου

τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ διὰ τὴν πληροφορίαν ταύτην.

Ἡ κατασκευὴ τῆς ὁδοῦ εἰς τὸ οἰκόπεδον Γιαννοπούλου δὲν φαίνεται τόσον ἐπιμελής, ὅσον ἄλλων ὁδῶν τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπως τῆς πρὸς τὸ Λέχαιον ὁδοῦ τῆς Κορίνθου. (Ancient Corinth, A Guide to the Excavations, 20, πίν. 1) ἢ τοῦ Decumanus τῶν Φιλίππων (P. Collart, Philippes, 328, 368, πίν. 45).

ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΥΨΗΛΗΣ ΑΛΒΗΝΙΣΗΣ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΠΑΤΡΩΝ Α΄
ΗΛΕΚΤΡΙΚΟΣ ΛΙΜΗΝ
ΠΛΑΤΕΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ
ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡ

Εἰκ. 3. Πάτραι. Οἰκόπεδον Ἀλ. Γιαννοπούλου. Τμῆμα τῆς λιθοστρώτου ὁδοῦ μετὰ τῆς αὐλακος ἐκ τῶν τροχῶν

πόλεων, τὸ ἄλλως σύνηθες στρῶμα ἐκ μίγματος βοηθοῦντος εἰς τὴν σύνδεσιν[3]. Ὑπὸ τὸ στρῶμα τῶν χαλίκων ἐσημειώθησαν ἀσφαλῶς δύο τουλάχιστον σκληραὶ στρώσεις ἐκ μίγματος, περιέχοντος ἄμμον καὶ θρύμματα κεράμων. Αὗται δὲν ἀνήκουν βεβαίως εἰς ἐπίτηδες κατασκευασθὲν ὑπόστρωμα, διότι ἡ κατωτάτη εὑρίσκεται εἰς βάθος 1 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ λιθοστρώτου. Εἶναι, φαίνεται, τὰ ὑπόλοιπα παλαιοτέρων φάσεων τῆς ὁδοῦ, ἴσως ἀγροτικοῦ δρόμου. Τὰ ἀρχαιότερα καὶ τὰ χαρακτηριστικώτερα τῶν ἐντὸς τῶν στρώσεων τούτων εὑρεθέντων ὀστράκων εἶναι ὀλίγα μελαμβαφῆ, δυνάμενα νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὴν Ἑλληνιστικὴν ἐποχήν. Καὶ ἂν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν μετ' ἀκριβείας ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ διάρκεια τῆς χρήσεως τῶν στρώσεων, δύναται τουλάχιστον νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ὁ χῶρος ἦτο ἐν χρήσει ἀπὸ τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων. Εἰς ἐπίπεδον 0,30 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς κατωτάτης στρώσεως ἀντιστοιχεῖ ὁ κατώτερος δόμος τῆς ὑποθεμελιώσεως μιᾶς ἐπίσης ἀρχαιοτέρας τῆς ὁδοῦ κατασκευῆς, εὑρεθεὶς ἐπὶ τοῦ παρθένου ἐδάφους, ἐν μέρει ὑπὸ τὴν ὁδὸν καὶ ἐν μέρει ὑπὸ τὸν τοῖχον τὸν ἀποτελοῦντα τὸ βόρειον ὅριον αὐτῆς (εἰκ. 2· σχέδ. 1).

3. Βλ. R. J. Forbes, Notes on the history of ancient Roads and their Construction, 151 κ.ἑ.

Εἰκ. 4. Πάτραι. Οἰκόπεδον Ἀλ. Γιαννοπούλου. Τμῆμα τῆς λιθοστρώτου ὁδοῦ καὶ ὁ τοῖχος κατὰ τὸ νότιον ὅριον αὐτῆς

Ὁ τοῖχος —βόρειον ὅριον— διακρίνεται διὰ διαγράμμου παραστάσεως. Τὸ σωζόμενον τμῆμα δὲν παρέχει τὴν δυνατότητα καθορισμοῦ τοῦ εἴδους του. Τὸ πάχος ὅμως τῶν τοίχων — ἐλάχ. 1 μ., μέγ. 1.50 μ. — καὶ ὁ δομικὸς τρόπος — πωρόλιθοι μὲ εἰργασμένον πρόσωπον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν γραμμὴν καὶ ἀκανόνιστοι λίθοι καὶ χάλικες εἰς τὸ ἐσωτερικὸν — θὰ ἐδικαιολογοῦντο εἰς ὀχυρωματικὸν ἔργον. Ἡ θέσις τῆς κατασκευῆς, ἐξ ἄλλου, δὲν ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς μίαν τοιαύτην ὑπόθεσιν. Ἡ συνέχισις τῆς πρὸς ἀνατολὰς γραμμῆς φέρει διὰ τοῦ χώρου τῆς ἐκκλησίας τῆς Παντανάσσης (σχέδ. 1, ἀριθ. 10) εἰς τὴν ὄπισθεν ταύτης ἀρχὴν τῆς ὀφρύος τοῦ ἐδάφους, ἡ ὁποία κατευθύνεται διακλαδουμένη πρὸς τὰ βορειοανατολικά, πρὸς τὴν ἀκρόπολιν. Εἶναι δυνατὸν ἓν τεῖχος νὰ εἶχε κτισθῆ ὡς συνέχεια τῆς φυσικῆς ὀχυρώσεως τοῦ ὑψουμένου ἐδάφους μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἐκεῖ θὰ ἔπρεπε νὰ φθάνῃ νοτίως τοῦ χώρου τοῦ τελωνείου (σχέδ. 1, ἀριθ. 20), ὅπου περίπου κατὰ τὴν Ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ὑπῆρχεν ἡ λιμενικὴ ἐγκατάστασις[4]. Ἐνθυμούμεθα τὴν μαρτυρίαν τοῦ Θουκυδίδου (V 52, 2) καὶ

4. Meyer, ἔ.ἀ. 2200.

τοῦ Πλουτάρχου (Ἀλκ. XV, 3, 15,6) περὶ τῶν μακρῶν τειχῶν, τὰ ὁποῖα ἤρχισαν νὰ κτίζουν οἱ Πατρεῖς κατὰ προτροπὴν τοῦ Ἀλκιβιάδου τὸ ἔτος 419 π.Χ. Καὶ θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι περὶ τῶν λειψάνων τῶν τειχῶν ἐκείνων πρόκειται. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ θεμέλιον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθῇ ἀκριβῶς, οὔτε εἶναι σαφὲς ἂν πρόκειται περὶ κατασκευῆς παλαιοτέρας τῆς κατωτάτης τῶν ὑπὸ τὴν λιθόστρωτον ὁδὸν στρώσεων, ἡ ὁποία δὲν φθάνει εἰς τὸν 5ον π.Χ. αἰ., δὲν δυνάμεθα νὰ στηρίξωμεν ἐπαρκῶς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην καὶ ἀφήνομεν τὸ ἐρώτημα ἀνοικτόν [5]. Σημαντικὸν εἶναι πάντως, ὅτι ὁ χῶρος οὗτος τῆς σημερινῆς κάτω πόλεως κατείχετο ἤδη πρὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου (14 π.Χ.).

Ἑλληνιστικὰ λείψανα ἐμφανίζονται εἰς τὰ κατώτατα στρώματα καὶ ἄλλων χώρων νοτιώτερον κειμένων, ὅπως παρὰ τὴν ὁδὸν Δημ. Γούναρη. Ὁμοίως καὶ εἰς τὰ Ψηλαλώνια, ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ ἀνασκάψας κ. Φ. Μ. Πέτσας, πάντοτε ὅμως εἰς τὸ ἀνατολικώτερον τμῆμα τῆς πόλεως καὶ ὄχι εἰς τὴν προσεγγίζουσαν τὴν θάλασσαν περιοχήν. Φαίνεται ἐπομένως, ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων ἐκείνων εἶχεν ἐπεκταθῆ ἡ πόλις, ἴσως μόνον κατὰ τόπους, νοτιοδυτικῶς τῆς ἀκροπόλεως μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὴν θάλασσαν. Ὁπωσδήποτε ὅμως μόνον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου ἀνεσχηματίσθη καὶ ἐπεξετάθη αὕτη συστηματικῶς καὶ πιθανώτατα βάσει σχεδίου εἰς τμῆμα τοῦ χώρου τῆς σημερινῆς κάτω πόλεως καὶ ἠνώθη ἡ νοτίως τῆς ἀκροπόλεως ἀρχαία πόλις μετὰ τῆς θαλάσσης.

Περὶ τῆς ἐκτάσεως τοῦ μέρους τούτου τῆς ρωμαϊκῆς πόλεως μόνον εἰκασίαι δύνανται νὰ γίνουν ἐπὶ τοῦ παρόντος. Ὁ Meyer πιστεύει ὅτι πρόκειται μόνον περὶ μιᾶς στενῆς λωρίδος, τὴν ὁποίαν τοποθετεῖ περίπου παρὰ τὴν σημερινὴν ὁδὸν Δημ. Γούναρη (Καλαβρύτων) [6]. Ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἡ ὁδὸς αὕτη ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἀρτηρίαν τὴν φέρουσαν εἰς τὸν λιμένα, τὴν ὁποίαν μνημονεύει ὁ Παυσανίας (VII, 21, 6 - 7), ἔχει τινὰ ὑπὲρ αὐτῆς. Τὸ ἔδαφος κατέρχεται ὁμαλῶς ἀπὸ τὰ ἄνω μέρη πρὸς τὴν θάλασσαν· ὑπάρχει ἐπίσης μία ὄχι ἀναξιόπιστος μαρτυρία τοῦ ἐμπείρου τεχνίτου τοῦ Μουσείου Πατρῶν κ. Κ. Παυλάτου περὶ ἀνευρέσεως ὑπὸ τὴν ὁδὸν ὑπονόμου, καὶ μάλιστα εἰς τὸ μεταξὺ τῶν καθέτων πρὸς αὐτὴν ὁδῶν Ἀθ. Διάκου καὶ Ἰω. Βλάχου τμῆμά της (σχέδ. 1, ἀριθ. 12), μὲ κατεύθυνσιν πρὸς Δ. - ΒΔ., ὅπως δηλ. καὶ ἡ περιγραφεῖσα πλακόστρωτος ὁδός. Θὰ ἔπρεπε ὅμως μία τοιαύτη ὁδὸς νὰ ἦτο λιθόστρωτος, καὶ σχετικὰ λείψανα δὲν μαρτυροῦνται [7]. Ἀλλὰ ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὰ ρωμαϊκὰ «ἐπὶ θαλάσσῃ» τῆς πόλεως κατελάμβανον μόνον μίαν στενὴν λωρίδα, δὲν δύ-

5. Ὁ E. Dodwell, A Classical and Topographical Tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806, 1, 119, ἀναφέρει, ὅτι εἶδε πλησίον τῆς παρὰ τὴν θάλασσαν ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου «some large foundations scarcely perceptible», τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ὑπόλοιπα τῶν μακρῶν τειχῶν· πρβλ. Meyer, ἔ.ἀ. 2203. Περὶ ἀνευρέσεως εἰς τὸ Γυρί (γήπεδον Μαλτέζου), παρὰ τὴν Ἁγίαν Βαρβάραν, εἰς τὸ νότιον μέρος τῆς πόλεως, λειψάνων τοίχου ἐκ κροκαλοπαγῶν ὀγκολίθων, τὰ ὁποῖα ἀπεδόθησαν εἰς τὰ μακρὰ τείχη, βλέπε Κ. Τριανταφύλλου, Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν, λ. *τεῖχος*, 638.

6. Meyer, ἔ.ἀ. 2202.

7. Περὶ οἰκοδομικῶν λειψάνων παρὰ τὴν ὁδὸν ταύτην βλ. Meyer, ἔ.ἀ. 2202 - 2203· Κ. Τριανταφύλλου, ἔ.ἀ. 423.

ναται νὰ στηριχθῇ εἰς δεδομένα καὶ ἔχει σημασίαν μόνον ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀναφέρεται εἰς ἓν πρῶτον στάδιον τῆς πολεοδομικῆς ἐξελίξεως. Διότι εἶναι πιθανόν, ὅτι κατ' ἀρχὰς ἡ ἐπέκτασις αὕτη περιωρίσθη εἰς μίαν λωρίδα ἑκατέρωθεν τῆς πρὸς τὴν θάλασσαν ἀγούσης κυρίας ὁδοῦ, ὅπου ἤδη ἀπὸ τῶν τελευταίων προχριστιανικῶν αἰώνων ὑπῆρχον οἰκισμοί. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως καὶ συνεχῶς, βάσει ἑνὸς χαραχθέντος σχεδίου, διηυρύνετο ἡ ρωμαϊκὴ πόλις.

Τῆς ἐκτάσεως τοῦ τμήματος τούτου τῆς ρωμαϊκῆς πόλεως πρὸς τὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικὰ δίδει ἓν ὅριον[8] ἡ μαρτυρία περὶ ὑπάρξεως ρωμαϊκῶν τάφων εἰς τὸ κατὰ τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Πατρέως καὶ Καραϊσκάκη οἰκόπεδον (σχέδ. 1, ἀριθ. 9), ὅπου τὸ νομαρχιακὸν κατάστημα. Διότι αἱ ταφαὶ αὗται, ὅπως φαίνεται ἐκ τῶν συλλεγέντων στοιχείων, εἶναι αἱ πλησιέστεραι μέχρι στιγμῆς πρὸς τὴν εἰς τὸ οἰκόπεδον Ἀλ. Γιαννοπούλου λιθόστρωτον ρωμαϊκὴν ὁδόν. Ἑπομένως αὕτη ἦτο μία τῶν βορειοτέρων ὁδῶν, αἱ ὁποῖαι ἔφερον εἰς «τὰ ἐπὶ θαλάσσῃ» τῆς πόλεως.

Εἰς τὸ ἀνατολικώτερον τμῆμα τῆς βορείως τῆς ὁδοῦ ταύτης περιοχῆς, ὑπὸ τὴν γραμμὴν τῆς ὀφρύος, τὴν ὁριζομένην περίπου σήμερον διὰ τῶν ὁδῶν Ἀθανασίου Διάκου καὶ 25ης Μαρτίου (Ἁγίου Γεωργίου)[9] καὶ μέχρι τουλάχιστον τῆς ὁδοῦ Κανακάρη πρὸς Δ.-ΒΔ., ἔχουν εὑρεθῇ πλὴν ρωμαϊκῶν τάφων καὶ λείψανα ἀρχαίων κτηρίων. Εἰς τὸ ὑπόγειον τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ 78 κλινικῆς «Ἁγία Ἀναστασία» (σχέδ. 1, ἀριθ. 16) διατηρεῖται ἀκόμη, ὁρατὸν ἓν μέρει, τμῆμα τοίχου ἐξ ὀπτοπλίνθων, πλάτους 1.20 μ., μεγάλου προφανῶς κτηρίου[10]. Εἶναι πιθανὸν ὅτι εἰς τὸν χῶρον τοῦτον εὑρίσκοντο ἀρχικῶς νεκροταφεῖα, μεταγενεστέρως δὲ ἐσχηματίσθη μία ἄλλη λωρὶς τῆς πόλεως. Ἀσφαλεστέρα εἶναι ἡ ὕπαρξις ἐνταῦθα μνημειωδῶν κτηρίων κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους,

8. Στ. Θωμοπούλου, Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν, Β', 224.

9. Ἐνταῦθα ὑπῆρχον πολλαπλᾶ ἀναλήμματα, ὡς δεικνύει ἡ μορφὴ τοῦ ἐδάφους καὶ τὰ σωζόμενα λείψανα. Τὸ γνωστὸν μέγα ἀνάλημμα ὑπὸ τὰ Ψηλαλώνια (σχέδ. 1, ἀριθ. 16) (Meyer, Ἔ.ἀ. 2202), τὸ ὁποῖον διατηρεῖται ἐπὶ μήκους 67,60 μ. καὶ διακόπτεται μόνον κατὰ ἓν τμῆμα, μήκους 20 μ., διὰ νὰ στραφῇ πρὸς τὸ ὕψωμα καὶ νὰ πλαισιώσῃ προφανῶς ἀνάβασιν πρὸς αὐτό, δὲν συνεχίζεται βορείως τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη (εἰκ. 7). Ἐκεῖθεν ἐξεκίνουν τουλάχιστον δύο ἀναλημματικοὶ τοῖχοι. Ὁ εἷς ἤρχιζεν ὄπισθεν τῆς Παντανάσσης (σχέδ. 1, ἀριθ. 10) καὶ ἐστήριζε τὸ ὕψωμα τῆς σημερινῆς πλατείας Ἁγίου Γεωργίου (σχέδ. 1, ἀριθ. 7). Λείψανά του πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν ἀνατολικῶς τῆς ὁδοῦ Ἡφαίστου. Ἴσως ἔφθανε μέχρι τοῦ Ἁγίου Νικολάου (σχέδ. 1, ἀριθ. 1). Τοῦ ἄλλου ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἀνατολικώτερον κειμένου, ἔχομεν ἐμφανῆ λείψανα. Ἤρχιζε προφανῶς ὄπισθεν τοῦ Ὠδείου (σχέδ. 1, ἀριθ. 5) καὶ ἠκολούθει τὴν πορείαν τοῦ σημερινοῦ ἀνηφορικοῦ δρομίσκου (πάροδος Ζ), ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς συνεχίζει παλαιὰν ἀνάβασιν παρὰ τὴν ἐκκλησίαν τῶν Εἰσοδίων (σχέδ. 1, ἀριθ. 4). Τμῆμα αὐτοῦ, μήκους 7.40 μ. καὶ ὕψους 2.90 μ., ἐκτισμένον κατὰ τὸ σύστημα Opus reticulatum, ὑπάρχει εἰς τὴν αὐλὴν τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἁγίου Γεωργίου 65 οἰκίας (σχέδ. 1, ἀριθ. 3· εἰκ. 8), δύο δὲ μικρὰ πλινθόκτιστα τμήματά του συναντῶμεν περαιτέρω πρὸς τὰ βορειοανατολικά, εἰς τὴν πάροδον Γ2 (ἐπέκτασιν τῆς ὁδοῦ Σωτηριάδου), ἐναντι περίπου τῆς ὁδοῦ Ἡλία Μανιάτη (σχέδ. 1, ἀριθ. 2). Τὴν ἐνιαίαν πορείαν τοῦ τοίχου τούτου φανερώνει ἡ διατηρηθεῖσα ἐδαφικὴ μορφή.

10. Περισσότερα, ἄνευ γνώσεως τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων, περὶ τοῦ οἰκοδομικοῦ τούτου λειψάνου δὲν δύνανται νὰ λεχθοῦν.

ὅπως μαρτυροῦν τὰ κατὰ καιροὺς ἀνευρεθέντα ψηφιδωτὰ καὶ οἰκοδομικὰ λείψανα. Ἀλλ' ἡ εἰκὼν εἶναι ἀκόμη θολή, πολλὰ δὲ ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς μελλοντικῆς ἐρεύνης καὶ τῆς χρονολογήσεως τῶν εὑρημάτων [11].

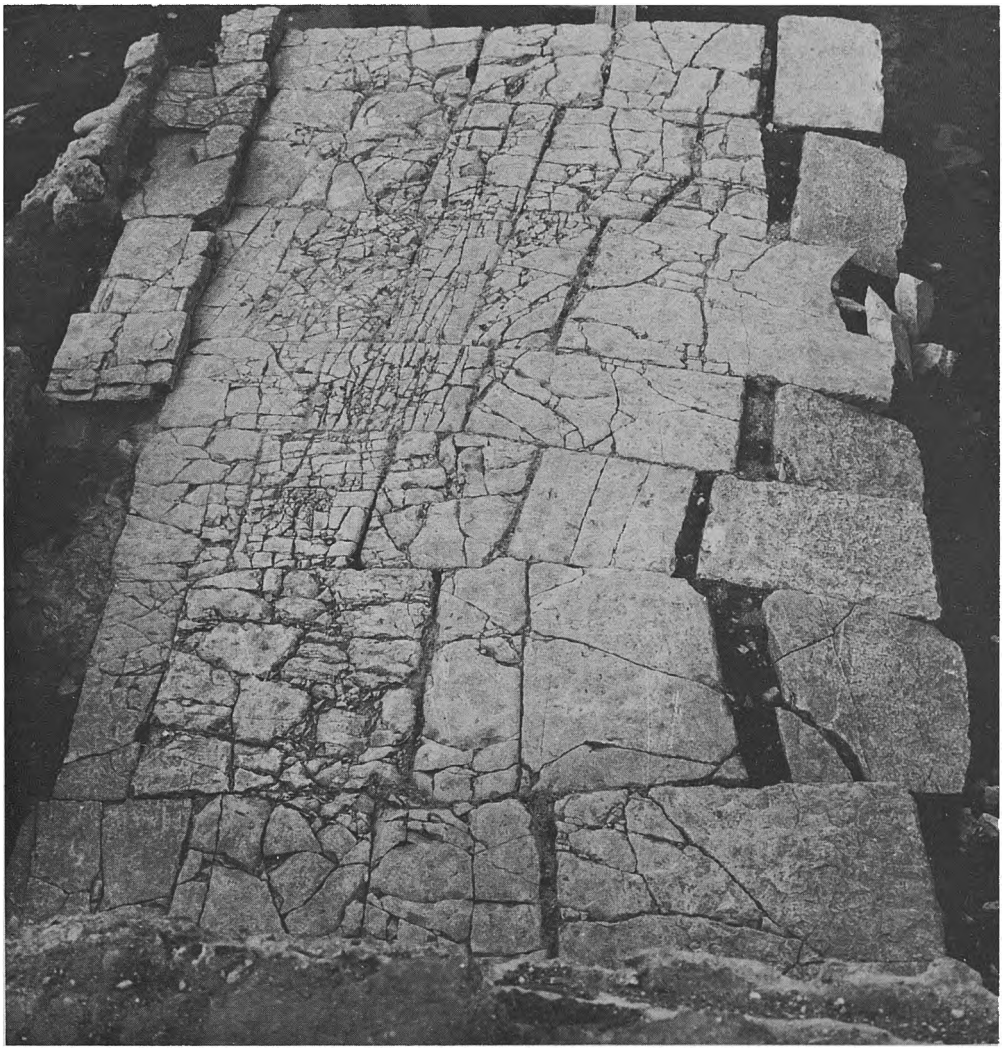
Τὴν κατεύθυνσιν τῆς εἰκαζομένης ὁδοῦ, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ περίπου πρὸς τὴν σημερινὴν ὁδὸν Δημ. Γούναρη, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὸν χάρτην. Μίαν ἄλλην μαρτυρίαν περὶ ἀνευρέσεως τμήματος ὁδοῦ ὁμοίου προσανατολισμοῦ μεθ' ὑπονόμου, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Δημ. Γούναρη 41 οἰκόπεδον (σχέδ. 1, ἀριθ. 14), δὲν δυνάμεθα ἐπίσης νὰ ἐλέγξωμεν. Ἂν ἦτο δυνατὸν νὰ βεβαιωθῇ ἡ πιστότης τῶν πληροφοριῶν τούτων, θὰ εἴχομεν πιθανώτατα τρεῖς παραλλήλους ἀπὸ Α. - ΝΑ. πρὸς Δ. - ΒΔ. ὁδούς. Ὅτι αἱ ὁδοὶ αὗται θὰ εἶχον τὸν ἴδιον προσανατολισμόν, ἐνισχύει τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν διαπιστωθεῖσαν εἰς τὸ ἀποκαλυφθὲν τμῆμα τῆς λιθοστρώτου ὁδοῦ κατεύθυνσιν ἀπὸ Α. - ΝΑ. πρὸς Δ. - ΒΔ. μὲ ἀπόκλισιν περὶ τὰς 25^0 - 30^0 ἀπὸ τῶν σημείων τοῦ ὁρίζοντος, ἀνευρίσκομεν ἐπανειλημμένως εἰς τοίχους κτηρίων ἀποκαλυπτομένους εἰς διάφορα σημεῖα τῆς πόλεως. Τοῦτο δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαῖον, σημαίνει δ' ἀσφαλῶς μετάδοσιν τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν ὁδῶν εἰς τοὺς τοίχους τῶν οἰκιῶν [12].

Ἡ κατὰ τὸ 1970 ἀποκαλυφθεῖσα πλατεῖα λιθόστρωτος ὁδὸς (βλ. ὑποσ. 2) εἶχε κατεύθυνσιν διδομένην συμβατικῶς ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Προσφάτως ἦλθεν εἰς φῶς, εἰς τὸ κατὰ τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Μαιζῶνος 106 καὶ Δημ. Γούναρη οἰκόπεδον Φωτεινῆς Παναγοπούλου (σχέδ. 1, ἀριθ. 17), τὸ διασωθὲν τμῆμα μιᾶς ἄλλης πλακοστρώτου ὁδοῦ, μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β. - ΒΑ. πρὸς Ν. - ΝΔ. (εἰκ. 5, 6). Ἡ ἀπόκλισις ἀπὸ τῶν σημείων τοῦ ὁρίζοντος εἶναι περὶ τὰς 35^0 - 40^0. Σώζεται ὁ τοῖχος οἰκίας μετ' ἀνοίγματος θύρας καὶ παράλληλον προσανατολισμὸν κατὰ τὸ δυτικὸν ὅριον τῆς ὁδοῦ. Ἐδῶ ἀνευρέθη καὶ τμῆμα τοῦ χωρίζοντος τὴν οἰκίαν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ κρασπέδου ἐκ μιᾶς σειρᾶς πλακῶν, πλάτους 0,50 μ., κειμένων περὶ τὰ 8 - 10 ἑκ. ὑψηλότερον τοῦ καταστρώματος [13]. Τὸ ἀνατολικὸν ὅριον δὲν σώζεται. Τὸ διατηρηθὲν πλάτος τῆς ὁδοῦ εἶναι 3.40 μ. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ

11. Ἡ ὑπὸ τοῦ Θωμοπούλου (ἔ.ἀ., 197 - 198) τοποθέτησις εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην, καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸν ὑπὸ τῶν ὁδῶν Ὑψηλάντου, Παντανάσσης, Καραϊσκάκη καὶ Ἑρμοῦ ὁριζόμενον χῶρον, τοῦ ἱεροῦ τῆς Μητρὸς Δινδυμήνης δὲν εἶναι ἀσφαλής. Τὸ ἱερὸν τοῦτο συνήντησεν ὁ Παυσανίας εὐθὺς ὡς κατῆλθεν ἐκ τῆς ἀκροπόλεως, «Ἐρχομένῳ δὲ ἐς τὴν κάτω πόλιν Μητρὸς Δινδυμήνης ἐστὶ ἱερὸν» (VII, 20, 3) καὶ πρὶν ἢ εἰσέλθῃ εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἀγορᾶς. Ἐννοεῖ δὲ κάτω πόλιν ὄχι βεβαίως τὸν χῶρον τῆς σημερινῆς κάτω πόλεως, ἀλλὰ τὴν νοτίως καὶ ὑπὸ τὴν ἀκρόπολιν ἀρχαίαν πόλιν, ὅπου ἡ Ἀγορά, τὸ Ὠδεῖον κλπ. (σχέδ. 1, ἀριθ. 5). Ἄλλωστε διακρίνει ἐν συνεχείᾳ (VII, 21, 6), κατερχόμενος ὁλοὲν πρὸς τὰ ΝΔ. «τὰ ἐπὶ θαλάσσῃ τῆς πόλεως», ἐννοῶν τὴν εἰς τμῆμα τῆς σημερινῆς κάτω πόλεως καὶ μέχρι τῆς θαλάσσης ρωμαϊκὴν ἐπέκτασιν.

12. Αἱ πρῶται αὗται μετρήσεις, διὰ προχείρου ὀργάνου, δὲν ἀξιοῦν νὰ δώσουν ἀριθμοὺς ἀκριβείας. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικὴ ἡ συστηματικὴ ἐπανάληψις τούτων κατὰ τὰς διὰ τοῦ αὐτοῦ ὀργάνου μετρήσεις εἰς τὰ ὁμοίας κατευθύνσεως οἰκοδομικὰ καὶ ἄλλα λείψανα. Ἡ ἔνταξις, ἐξ ἄλλου, τῶν εὑρημάτων εἰς τοπογραφικὰ διαγράμματα θὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν τελικὴν συνεξέτασιν τῶν δεδομένων.

13. Ἄλλαι πλακόστρωτοι ρωμαϊκοὶ ὁδοὶ μετὰ κρασπέδων καὶ πεζοδρομίων ἔχουν εὑρεθῆ

Εἰκ. 5. Πάτραι. Οἰκόπεδον Φωτ. Παναγοπούλου. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα λιθόστρωτος ὁδός

ὁδὸς ἦτο πλατεῖα, ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι διήρχετο δι' αὐτῆς ὁ ὑπόνομος, τοῦ ὁ-

προσφάτως εἰς Βέροιαν: ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 431 - 433, Πίν. 485 - 487, Σχέδ. 5, 6· ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 410, Σχέδ. 6, Πίν. 30 δ· ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 345, Σχέδ. 3, Πίν. 282 β· ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 321, Πίν. 337 γ.

ποίου τμῆμα ἀπεκαλύφθη εἰς τὸ βορειότερον μέρος τοῦ οἰκοπέδου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ πρέπει τὸ πλάτος της νὰ ὑπερέβαινε τὰ 6 μ. Ἴχνη διαβάσεως τροχῶν δὲν εὑρέθησαν, διότι ἡ ὁδὸς δὲν θὰ ἦτο προωρισμένη διὰ τὴν κυκλοφορίαν ἁμαξῶν, τὸ δὲ πάχος τῶν πλακῶν εἶναι 10 - 12 ἑκ. Τὸ ὑπόστρωμα εἶναι ἐπίχωσις

Εἰκ. 6. Πάτραι. Οἰκόπεδον Φωτ. Παναγοπούλου. Ἡ λιθόστρωτος ὁδὸς καὶ τὸ δυτικὸν παρόδιον κτήριον

ὕψους 0,70 μ. ἐνισχυμένη διὰ χαλίκων, λίθων καὶ τεμαχίων κεράμων.

Πλησιέστερον πρὸς τὴν ἀκρόπολιν, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀγορᾶς, οἱ τοῖχοι τῶν κτηρίων παρουσιάζουν διάφορον προσανατολισμόν. Τοῦ Ὠδείου π.χ. (σχέδ. 1, ἀριθ. 5): τόσον ὁ ἀπὸ Α. - ΝΑ. πρὸς Δ. - ΒΔ. τοῖχος τῆς προσόψεως, ὅσον καὶ ὁ κάθετος πρὸς αὐτὸν μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β. - ΒΑ. πρὸς Ν. - ΝΔ. ἔχουν περὶ τὰς 15^{0} ἀπόκλισιν ἀπὸ τῶν σημείων τοῦ ὁρίζοντος. Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι τὸν ἴδιον ἀκριβῶς προσανατολισμὸν δεικνύουν καὶ οἱ τοῖχοι παλαιοτέρας, πρὸ τοῦ Ὠδείου, ρωμαϊκῆς οἰκίας. Τοῦτο σημαίνει ἔνταξιν τοῦ κτηρίου τοῦ Ὠδείου εἰς προϋπάρχουσαν συγκεκριμένην ρυμοτομικὴν διαίρεσιν εἰς τὸν χῶρον τοῦτον τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν [14].

Τὴν ἄποψιν ταύτην ἐνισχύει καὶ παρατήρησις γενομένη εἰς ἓν ἄλλο σημεῖον, μὴ ἀπέχον πολὺ τοῦ Ὠδείου: Εἰς τὸ οἰκόπεδον Καταπόδη, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Λόντου 98 (σχέδ. 1, ἀριθ. 8), ὅπου εὑρέθη ὑπόνομος διερχόμενος πιθανώτατα ὑπὸ ἀρχαίαν ὁδὸν καὶ ἑκατέρωθεν τούτου τὰ ὑπόλοιπα παραλλήλων μεταξύ των κτηρίων· ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ὁ προσανατολισμὸς τῶν τοίχων τοῦ Ὠδείου, δηλ. ἀπὸ Β. - ΒΑ. πρὸς Ν. - ΝΔ. Μετρήσεις μεμονωμένων τοίχων ἄλλων κτηρίων εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἔδειξαν ἴσην ἀπόκλισιν.

Τὰ πρῶτα συμπεράσματα ἢ αἱ ἐνδείξεις ἐκ τῶν παρατηρήσεων τούτων δύνανται νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἀκολούθως: Μετὰ τὴν ἵδρυσιν τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., ἤρχισε προφανῶς εἰς Πάτρας βάσει σχεδίου ἡ ἐπέκτα-

14. Ἡ μαρτυρία περὶ ἀνευρέσεως παρὰ τὸ Ὠδεῖον λευκῶν ληκύθων καὶ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., προερχομένων πιθανώτατα ἐκ τάφου (Ν. Παπαχατζῆ, Παυσανίου Ἀχαϊκά, σ. 119, ὑποσ. 1· Στ. Θωμοπούλου, ἔ.ἀ., σ. 202, ὑποσ. 1), διδάσκει, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τουλάχιστον ἐκείνην ὁ χῶρος ἦτο ἀκόμη ἔξω τῆς συνοικισθείσης πόλεως, ἴσως ὅμως ὄχι μακρὰν αὐτῆς. Μὲ πυρῆνα τὴν ἀκρόπολιν ἤρχισε βαθμηδὸν νὰ ἐξαπλοῦται ἡ πόλις πρὸς Ν.

σις καὶ πιθανῶς ὁ ἀνασχηματισμὸς τῆς πόλεως. Αἱ ὁδοὶ εἰς τὸ πρὸς τὴν θάλασσαν τμῆμα τῆς ἐπεκταθείσης πόλεως (σημερινῆς κάτω πόλεως) ἔλαβον φαίνεται ἐνιαῖον προσανατολισμόν. Ἡ ἐνιαία κατεύθυνσις τῶν ἀπὸ Α. - ΝΑ. πρὸς Δ. - ΒΔ. ὁδῶν, μὲ ἀπόκλισιν περίπου 25^0 - 30^0, πρέπει νὰ θεωρηθῇ πλέον βεβαία ἢ ἡ φορὰ τῶν ἀπὸ Β. - ΒΑ. πρὸς Ν. - ΝΔ. ὁδῶν μὲ τὴν σημειωθεῖσαν 35^0 - 40^0 ἀπόκλισιν, διότι ἐμετρήθη συχνότερον. Ὅτι ὅμως αἱ ὁδοὶ δὲν ἐτέμνοντο, παντοῦ τουλάχιστον[15], κατ' ὀρθάς, ἀλλὰ κατά τι ὀξυτέρας γωνίας, ἐξ αἰτίας τῆς διαφορᾶς τῆς ἀποκλίσεως, προκύπτει καὶ ἐκ τῆς ἀκολούθου παρατηρήσεως: Ὅπως ἦτο φυσικόν, ὁ προσανατολισμὸς τῶν ὁδῶν μετεδίδετο καὶ εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τῶν οἰκιῶν. Ἐπειδὴ ὅμως ἀκριβῶς τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα (insulae) δὲν ἦσαν ὀρθογώνια, ἐπεχειρεῖτο ὀρθογωνισμὸς τινῶν ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν χώρων τῶν οἰκιῶν. Οὕτω βλέπομεν εἰς τὴν κατὰ τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Μαιζῶνος 177 - 179 καὶ Μιαούλη (οἰκόπεδον Βουλγαράκη) (σχέδ. 1, ἀριθ. 19) ἀποκαλυφθεῖσαν οἰκίαν, ὅτι οἱ ἀπὸ Β. - ΒΑ. πρὸς Ν. - ΝΔ. τοῖχοι διατηροῦν ἐνιαίαν κατεύθυνσιν μὲ τὴν παρατηρηθεῖσαν περίπου 35^0 - 40^0 ἀπόκλισιν, ἐνῷ τινες τῶν ἀπὸ Α. - ΝΑ. πρὸς Δ. - ΒΔ. τοῖχοι ἀποκλίνουν περισσότερον τῆς γνωστῆς κατευθύνσεως καὶ πλησιάζουν τὸν βαθμὸν ἀποκλίσεως τῶν πρώτων, διὰ τὴν ἐξίσωσιν πρὸς αὐτὴν καὶ τὴν δημιουργίαν ὀρθογωνίων κατὰ τὸ δυνατὸν χώρων. Τοῦτο βεβαίως ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ μόνον ἐν μέρει καὶ τὰ περισσότερα δωμάτια δὲν ἔχουν κανονικὸν ὀρθογώνιον σχῆμα, διότι ἀκριβῶς τὸ βασικὸν οἰκοδομικὸν τετράγωνον δὲν ἦτο ὀρθογώνιον. Ἡ προσέγγισις αὕτη πρὸς τὸν ἱπποδάμειον τρόπον συναντᾶται εἰς τὸ ρυμοτομικὸν σχέδιον καὶ ἄλλων ἐπαρχιακῶν ρωμαϊκῶν πόλεων[16]. Εἰς τὴν περιοχὴν ὅμως τοῦ κέντρου τῆς πόλεως, νοτίως τῆς ἀκροπόλεως, εἴχομεν, φαίνεται, καθαρὰν ὀρθογώνιον διαίρεσιν μὲ ἀπόκλισιν τῶν ἀξόνων ἀπὸ τῶν σημείων τοῦ ὁρίζοντος περὶ τὰς 15^0. Ἂν ἡ διαίρεσις αὕτη ἦτο ἐδῶ γενικὴ ἢ περιωρισμένης ἐκτάσεως καὶ ἂν προϋπῆρχε τῆς ἱδρύσεως τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας ἢ εἶναι ἀποτέλεσμα συγχρόνου ἀνασχηματισμοῦ, δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη.

Ἡ πλακόστρωσις δὲν περιωρίζετο, ὅπως παρατηρεῖται ἀλλοῦ, εἰς τὰς δύο κυρίας, τὰς κατεχούσας συνήθως τοὺς κεντρικοὺς ἄξονας, ὁδούς, ἀλλ' εἰς πλείονας. Διότι ἡ ὁδὸς εἰς τὸ οἰκόπεδον Γιαννοπούλου (σχέδ. 1, ἀριθ. 21) ἦτο, ὡς εἴδομεν, ἀκραία· ἐκ δὲ τῶν ἄλλων δύο λιθοστρώτων, τοῦ οἰκοπέδου Κρητικοῦ (σχέδ. 1, ἀριθ. 15) καὶ τοῦ οἰκοπέδου Παναγοπούλου (σχέδ. 1, ἀριθ. 17), μόνον ἡ πρώτη θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν θέσιν της νὰ διεκδικήσῃ τὸν χαρακτηρισμὸν κυρίας ὁδοῦ[17].

Ὁδοί τινες ἔφθανον μέχρι τῆς θαλάσσης, ὅπως δεικνύει τοῖχος εὑρεθεὶς εἰς

15. Εἰς τὴν περιοχὴν π.χ. τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου (σχέδ. 1, ἀριθ. 18).

16. Fabricius, *Städtebau* ἐν RE 2088.

17. Κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς ἐκ τῆς ὁδοῦ Γούναρη 58 οἰκίας Κολλύρου, ἀνευρέθη, κατὰ τὸ 1898, ὁ προσφάτως μεταφερθεὶς εἰς τὸ Μουσεῖον τῶν Πατρῶν κίων μετ' ἐπιγραφῆς μνημονευούσης ἐπισκευὴν ὁδοῦ τινος ἐπὶ αὐτοκράτορος Μάρκου Αὐρηλίου (Στ. Θωμοπούλου, ἔ.ἀ., σ. 188, ὑποσ. 3). Θὰ πρέπει νὰ ἐρευνηθῇ ἂν αὕτη σχετίζεται πρὸς μίαν τῶν εἰς Πάτρας ἀποκαλυφθεισῶν λιθοστρώτων ὁδῶν.

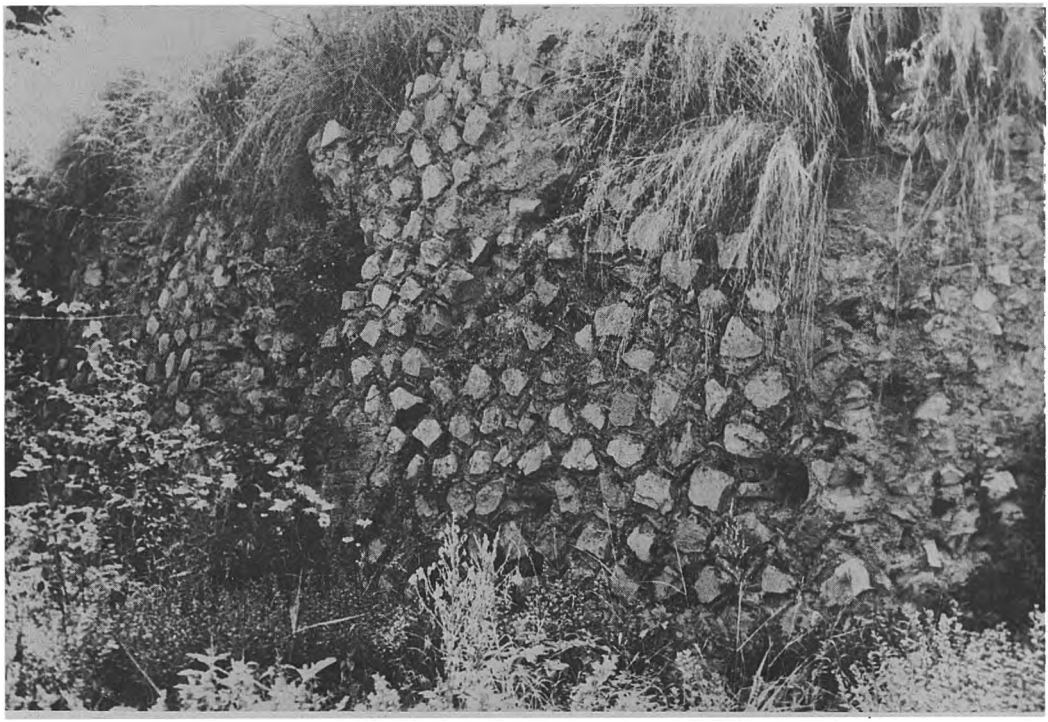
Εἰκ. 7. Ὁ ὑπὸ τὰ Ψηλαλώνια ἀναλημματικὸς τοῖχος

τὸ ἐπὶ τῆς ἀκτῆς Δυμαίων 6 - 7 οἰκόπεδον Καίσαρη (σχέδ. 1, ἀριθ. 22), μὲ τὸν συνήθη ἀπὸ Α. - ΝΑ. πρὸς Δ. - ΒΔ. προσανατολισμόν. Ἄλλαι ἴσως συνεχίζοντο διὰ κλιμάκων εἰς τὰ ὑψηλότερα μέρη. Οὕτω, πιθανῶς διὰ τὴν ἑκατέρωθεν πλαισίωσιν κλίμακος, στρέφει πρὸς τὸ ὕψωμα ὁ ὑπὸ τὰ Ψηλαλώνια ἀναλημματικὸς τοῖχος (εἰκ. 7) ἐναντι περίπου τῆς ὁδοῦ Τσαμαδοῦ (σχέδ. 1, ἀριθ. 16).

Τὸν προσανατολισμὸν τοῦ ὁδικοῦ δικτύου ἐπέβαλον καὶ εἰς τὰς Πάτρας ἀσφαλῶς πρακτικοὶ λόγοι: Αἱ γενικῶς ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ὁδοὶ προσηρμόσθησαν εἰς τὴν φορὰν τῆς ὀφρύος τῶν πρὸς ἀνατολὰς ὑψωμάτων καὶ εἰς τὴν παραλιακὴν γραμμήν.

Εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῶν παρατηρήσεων τούτων ἐλπίζεται ὅτι θὰ συμβάλουν αἱ συνεχιζόμεναι ἔρευναι.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Εἰκ. 8. Ὁ παρὰ τὴν ὁδὸν Ἁγ. Γεωργίου ἀναλημματικὸς τοῖχος

TOPOGRAPHICAL NOTES FROM PATRAS

During the course of recent rescue excavations in Patras, the remains of two Roman paved streets came to light. One (1)* had an estimated width of about five meters and was orientated ESE-WNW (N 115° - 120° E to N 65° - 60° W) (figs. 1 - 2, plan 1). The wheel ruts are preserved (fig. 3) and the characteristic *statumen* of the substructure, but not the layer of gravel concrete on which elsewhere the slabs were commonly laid. Beneath the substructure were layers of packed earth belonging to the earlier phases (Hellenistic period) of the road. In the same place traces were found of an earlier structure, which was probably part of a fortification. Lack of evidence makes close dating difficult, so that we cannot certainly connect it with the long walls built in 419 B.C. by the citizens of Patras at the suggestion of Alcibiades (Thucydides V 52, 2; Plutarch, Alk. 15, 6). Hellenistic remains in the

* The numbers in parenthesis correspond to the numbers on the city plan (S. here, plan 2 on p. 308).

lower levels at other points (Gounari Str., Psilá Alonia), show that even in that period the city had started to spread sporadically down to the sea.

The other street (8) had an estimated width of over six metres and was orientated NNE - SSW (N 35° - 40° E to N 145° - 140° W) and was not built for wheel traffic. A sidewalk was found and the wall of a house with its entrance (figs. 5 - 6).

The orientations were taken with a simple instrument and may not be absolutely accurate. Nevertheless they are all consistent and are found repeated in other structural remains. Thus it appears that the streets on the seaward side of the town in the Roman period had a unified orientation, crossing each other, however, not at right angles but obliquely. Evidently with the founding by Augustus in 14 B.C. of the Roman colony at Patras, the enlarged city was expanded systematically towards the sea, and was laid out on a plan approximating the Hippodamian system.

The Northern and Southern boundaries of this part of the city are not known. The evidence of graves found at the point (3), implies that the first street (1) was one of the most Northerly.

We have a different orientation of the streets (N 15° E to N 65° E), with probably perpendicular crossings, in the quarter of the Agora and Odeion (19).

It appears that surfacing with paving slabs was not confined to the main axial streets, but was used on other streets as well.

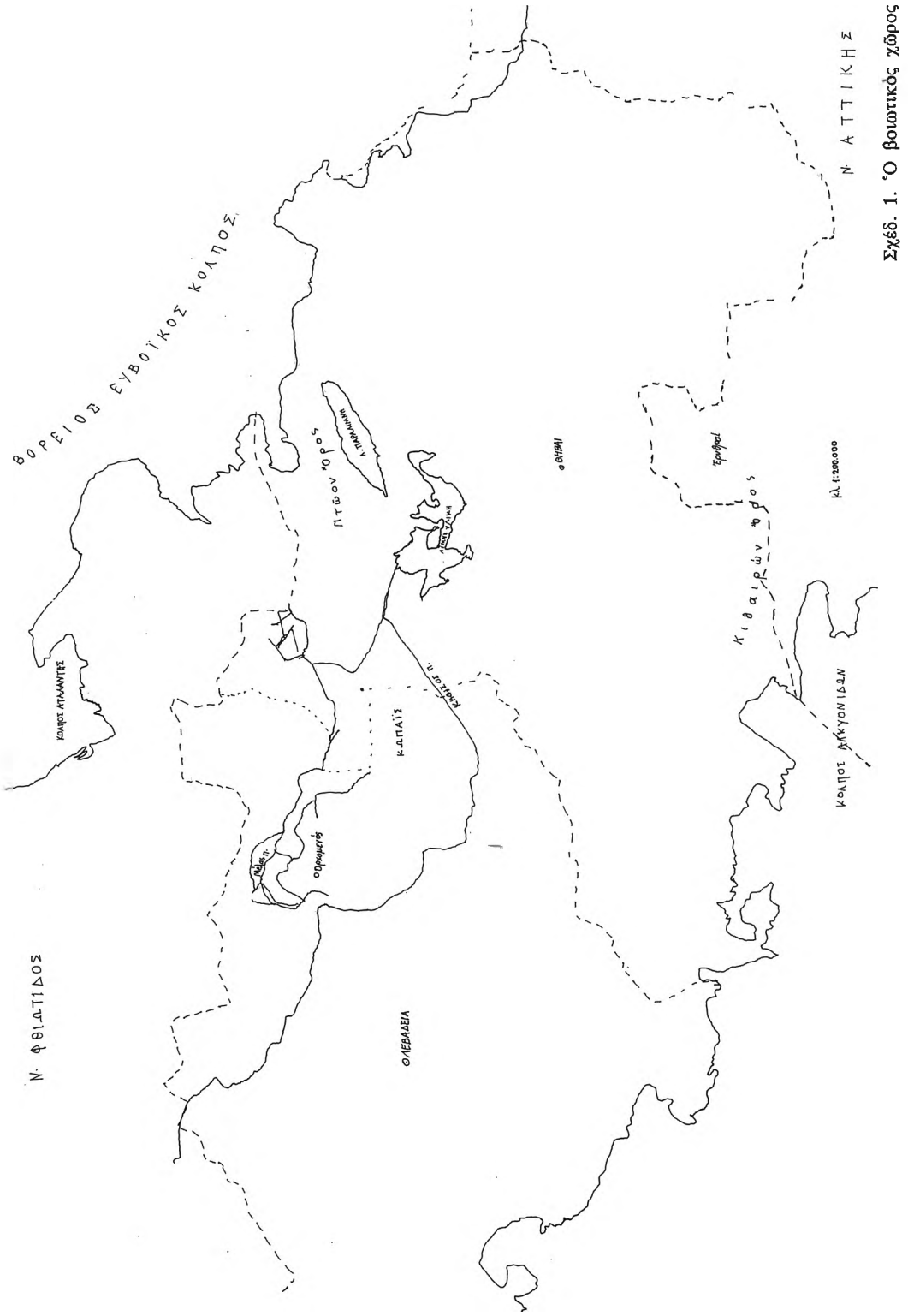
Some streets probably extended to the shore, while others led to the higher part of the city by means of steps, as the upward turn of the Psilá Alonia terrace wall shows (13) (fig. 7). The formation of the terrain as well as the remains (16, 17) indicate that there were at least two other terrace walls in that part of the city between the shore and the heights.

The NNE - SSW orientation of the streets was dictated by the practical need to align the city with the contours of the terrain.

J. A. PAPAPOSTOLOU

ΑΡΧΑΙΑΙ ΒΟΙΩΤΙΚΑΙ ΠΟΛΕΙΣ ΕΡΧΟΝΤΑΙ ΕΙΣ ΦΩΣ

Μία ἀκόμη ἐξαιρετικὴ ἀποκάλυψις καὶ γόνιμος ἔρευνα καταδεικνύει τὴν σπουδαιότητα τοῦ βοιωτικοῦ χώρου εἰς τὸ ἀρχαιολογικὸν καὶ ἱστορικὸν πανόραμα τῆς πατρίδος μας. Εἰς τὴν Βοιωτίαν ὑπάρχουν σήμερον δύο λίμναι, ἡ Ὑλίκη καὶ ἡ Παραλίμνη. Ἡ πρώτη κεῖται Β. τῶν Θηβῶν καὶ εἰς ἀπόστασιν 12 χλμ., ἡ ἑτέρα ἁπλοῦται περαιτέρω πρὸς Α., οἱονεὶ κατὰ προέκτασιν τῆς πρώτης

ΒΟΡΕΙΟΣ ΕΥΒΟΪΚΟΣ ΚΟΛΠΟΣ
Ν. ΑΤΤΙΚΗΣ
Ν. ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ
ΠΤΩΟΝ ὄρος
ΘΗΒΑΙ
ΚΑΠΑΪΣ
ΚΩΠΑΙΣ
ΚΩΠΑΙΣ
ΚΩΠΑΙ

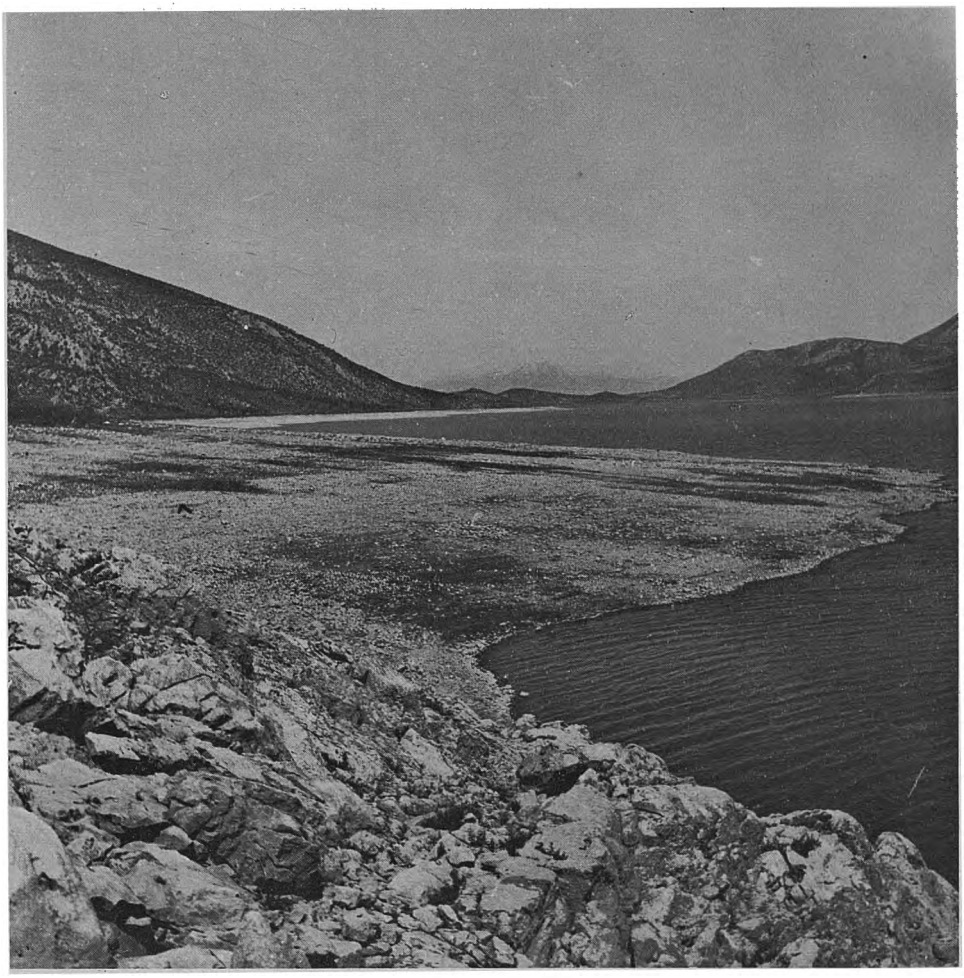

Εἰκ. 1. Βοιωτία. Δυτικὸς μυχὸς τῆς Παραλίμνης

μέχρι σχεδὸν τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου (βλ. σχέδ. 1).

Δυτικῶς τῶν λιμνῶν τούτων καὶ εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον κεῖται ἡ εὔφορος πεδιὰς τῆς Κωπαΐδος, ἥτις κατὰ τὸ ἀπώτατον καὶ πλέον πρόσφατον παρελθὸν ἦτο ἐκτεταμένη λίμνη. Ἡ μεγαλοφυὴς καὶ κολοσσιαία ἀποξηραντικὴ ἐργασία τῶν Μινυῶν τοῦ Ὀρχομενοῦ διωχέτευεν τὰ ὕδατα εἰς τὴν λεκάνην τῆς Ὑλίκης διὰ καταβοθρῶν. Ἡ Ὑλίκη ὑπῆρξεν ὡς λίμνη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Στράβων[1] ἑρμηνεύει τὸ ὁμηρικὸν χωρίον (Ε 708) « ὃς ἐν Ὕλῃ ναίεσκε, μέγα πλούτοιο μεμηλώς, λίμνῃ κεκλιμένος Κηφισσίδι » ὡς ἑξῆς: « οὐ γὰρ λίμνην τὴν Κωπαΐδα βούλεται λέγειν,

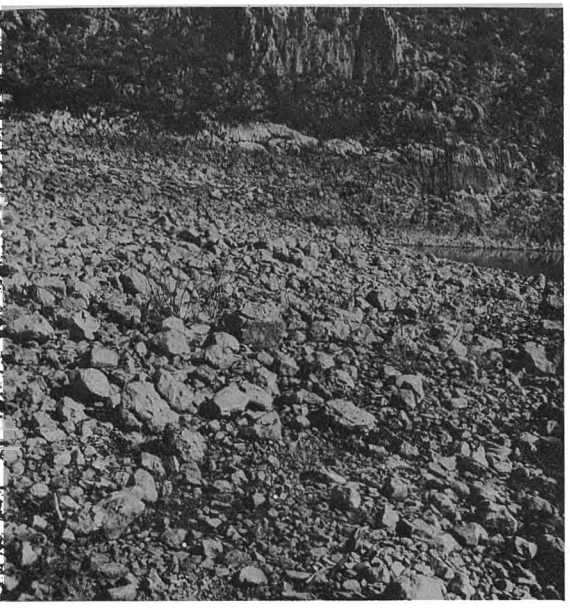
1. IX, 2, 20.

Εἰκ. 2. Βοιωτία. Ἴχνη κτηρίων παρὰ τὰς ὄχθας τῆς Παραλίμνης

ἀλλὰ τὴν Ὑλίκην προσαγορευομένην ἀπὸ τῆς πλησίον κώμης ..... ». Ἡ Ὑλίκη ἀποτελεῖ φυσικὴν λιμναίαν λεκάνην. Καταλαμβάνει ἔκτασιν περίπου 40.000 στρεμμάτων, τὸ δὲ μέγιστον βάθος της εἶναι σήμερον 39 μέτρα.

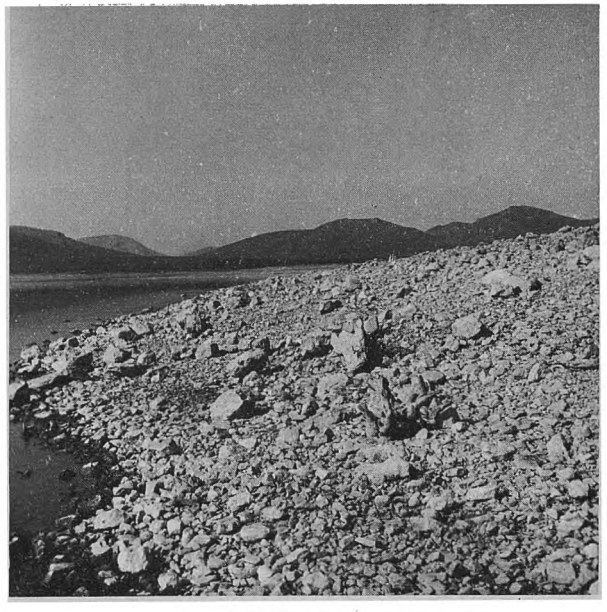
Ἡ Παραλίμνη, τῆς ὁποίας ἀγνοοῦμεν τὸ ἀρχαῖον ὄνομα, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὴν ἀρχαιότητα αὐτῆς, κειμένη κατὰ τὴν φυσικὴν πρὸς Α. διαδρομὴν τῶν ὑδάτων τῆς Κωπαΐδος καὶ τῆς Ὑλίκης, ηὐξομειοῦτο βεβαίως, ὁσάκις τὰ ὕδατα τῆς Κωπαΐδος ἐλίμναζον, ἀποφρασσομένων τῶν καταβοθρῶν, ἢ διωχετεύοντο πρὸς τὴν Ὑλίκην καὶ ἐν συνεχείᾳ πρὸς αὐτήν. Ἡ παρόχθιος πόλις, τὴν ὁποίαν ἔφερεν εἰς φῶς πρόσφατος περαιτέρω ὑποχώρησις τῆς λίμνης (Παραλίμνης), ἀπεκαλύφθη

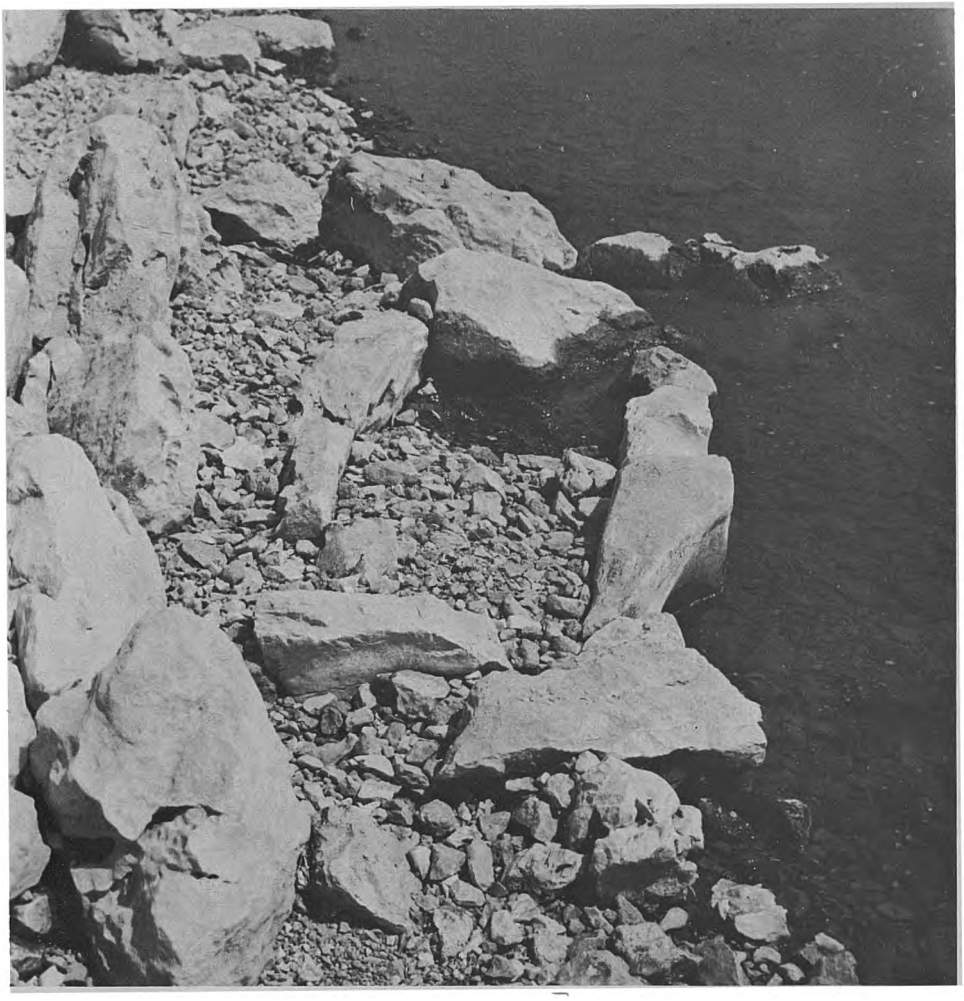

Εἰκ. 3 - 5. Βοιωτία. Ἴχνη κτηρίων παρὰ τὰς ὄχθας τῆς Παραλίμνης

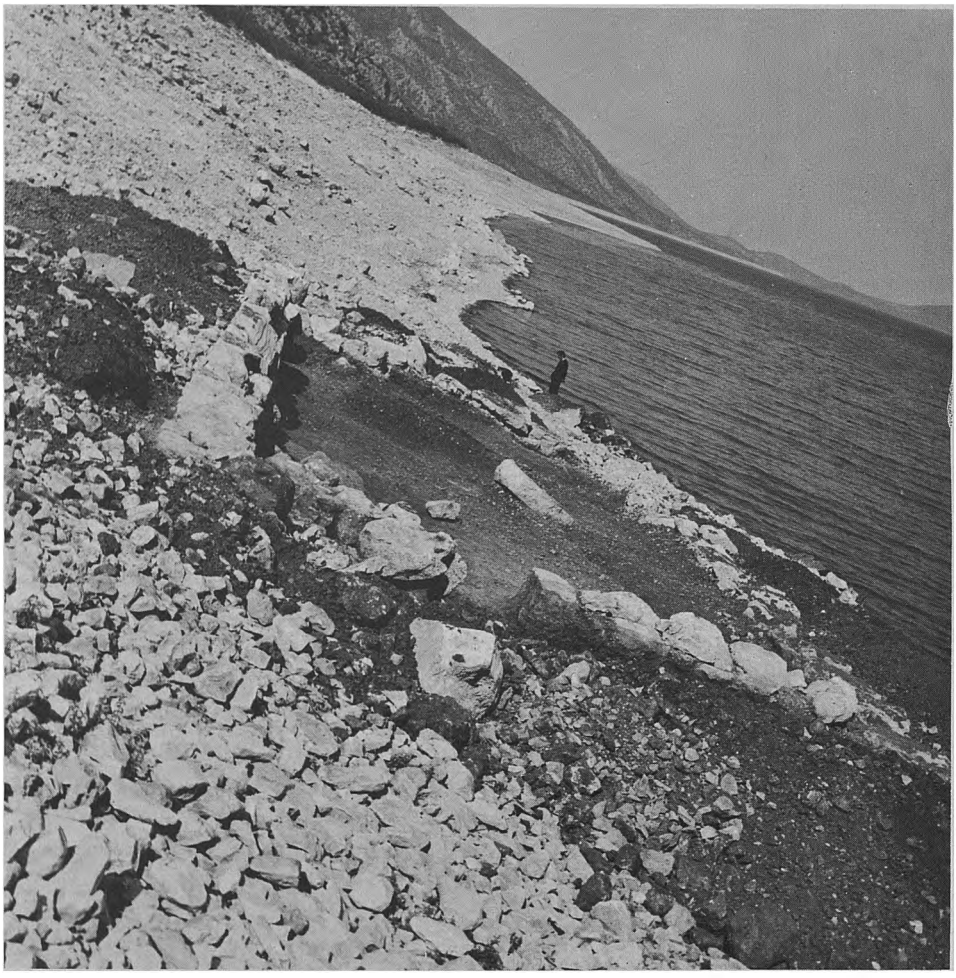
κατὰ τὸν δυτικὸν μυχὸν αὐτῆς καὶ ἐπὶ κλιτύος λόφου (εἰκ. 1) τοῦ ὀρεινοῦ συμπλέγματος τοῦ Πτῴου. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, τὰ πρῶτα πορίσματα τῆς ὁποίας δίδω κατωτέρω, ἐνηργήθη εἰς τὴν παροῦσαν θέσιν. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα πόλις ἔχει μεγάλην ἔκτασιν. Ὁ πυρὴν αὐτῆς ἐντοπίζεται ἐπὶ γλώσσης ξηρᾶς, ἠπίας κλίσεως πρὸς τὴν λίμνην, κατασπάρτου ὑπὸ λίθων καὶ πλήρους κτηρίων, ὧν σώζονται τὰ θεμέλια ὁμοῦ μετὰ σωρῶν λίθων, οἱ ὁποῖοι πάλιν ἔχουν κατακρημνισθῆ κατὰ τὸ μέγιστον μέρος των ἐπὶ τῶν τοίχων αὐτῶν. Πρὸς τὴν λίμνην συνεχίζουν τὰ κτήρια εἰς ἄγνωστον ἔκτασιν (εἰκ. 2 - 5). Δυτικῶς τῆς κλιτύος ταύτης καὶ ἐπὶ τῶν ἀπορρώγων προβού-

Εἰκ. 6. Βοιωτία. Κιβωτιόσχημος τάφος παρὰ τὴν Παραλίμνην

νων τῶν ἐκεῖσε λόφων ὑπάρχουν κατασκευαὶ ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος, τάφοι κιβωτιόσχημοι εἰς σειρὰν ἢ μεμονωμένοι (εἰκ. 6), ἐνῷ δρόμος διατέμνει τὴν ὅλην ἔκτασιν χωρῶν πρὸς Α. Αἱ κατασκευαί, τὰς ὁποίας ἐμνημόνευσα, ἄρχονται σχεδὸν ἀπὸ τοῦ ἐσχάτου πρὸς Δ. μυχοῦ τῆς λίμνης (βλ. ἀνωτέρω), καλύπτουσαι πάλιν ἱκανὴν ἔκτασιν. Τὰ ὕδατα τῆς λίμνης ἐπενήργησαν ἤδη ἐπιζημίως ἐπὶ τοῦ χώρου καὶ τῶν κτηρίων. Τὰ κύματα καὶ τὰ ἐπιφερόμενα ὕδατα μετεκίνησαν τοὺς μικροτέρους λίθους καὶ κυρίως ἀπέξεσαν πᾶσαν γῆν ἐκ τῶν καταφερομένων πρὸς τὴν λίμνην κλιτύων. Ἡ ἀπόξεσις αὕτη ἔχει ἐνιαχοῦ χωρήσει καὶ ὑπὸ τὰ δάπεδα τῶν κτηρίων τούτων, ὡς ἐμαρτύρησεν ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐνίων ἐξ αὐτῶν. Τοῦτο εἶναι βεβαίως ἰδιαιτέρως λυπηρὸν καὶ ἐξηγεῖ μερικῶς

Εἰκ. 7. Βοιωτία. Ἴχνη ναϊκῆς κατασκευῆς τῶν γεωμετρικῶν χρόνων

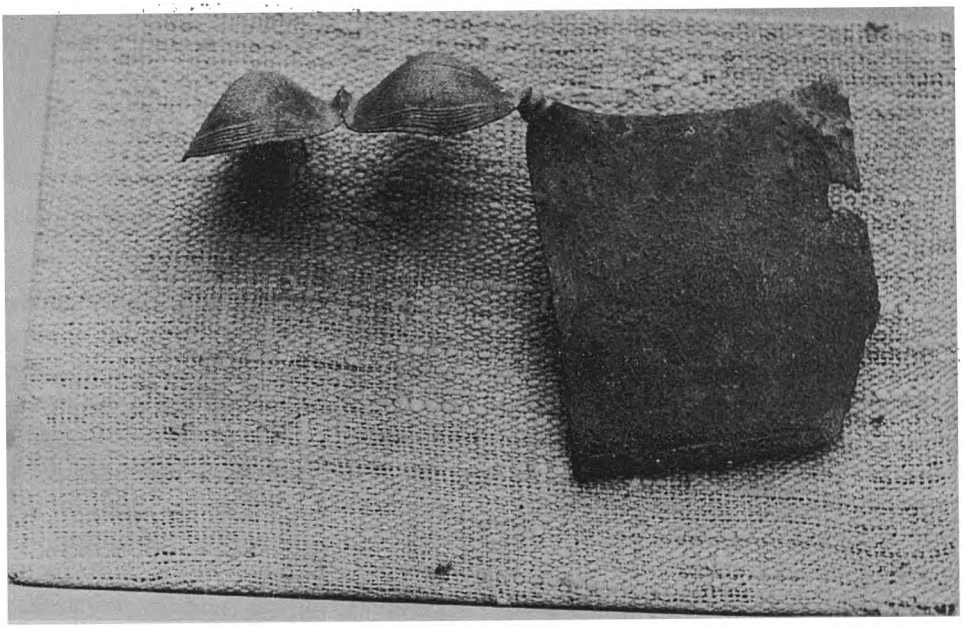
καὶ τὴν πενίαν τῶν κινητῶν εὑρημάτων. Ἀλγεινοτέρα εἶναι, ἐν τούτοις, ἡ διαταραχὴ τῶν στρωμάτων καὶ ἡ ἀνάμιξις καὶ μετακίνησις τῶν εὑρημάτων, ἰδίᾳ τῶν κεραμεικῶν. Τοῦτο ὡς εἰκὸς θὰ δυσχεράνῃ τὴν χρονολογικὴν ἀνάδειξιν τῶν κατασκευῶν καὶ τὴν χρονικὴν ἔκτασιν χρήσεως αὐτῶν. Γενικῶς δὲ πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι μόνον συστηματικὴ καὶ σχολαστικὴ ἔρευνα θὰ ἀποσαφηνίσῃ τὰ χρονολογικὰ ἰδιαίτατα προβλήματα τοῦ σπουδαίου τούτου χώρου. Ἡ μέχρι σήμερον ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπέδωκε καταπληκτικὰ ἀποτελέσματα. Εἰς ναϊκὴν κατασκευὴν τῶν ἐσχάτων γεωμετρικῶν χρόνων ἀνήκουν τὰ λείψανα τῆς εἰ κ. 7. Τὸ κτίσμα εἶναι ὀρθογώνιον καὶ φέρει ἐσωτερικὴν διαίρεσιν εἰς πρόναον - σηκὸν - ὀπισθόδομον. Ἡ πρώτη ἀνασκαφικὴ διερεύνησις τοῦ ἱκανῶς διαβρωθέντος

Εἰκ. 8. Βοιωτία. Πήλινον ἀρχαϊκὸν εἰδώλιον

ἐσωτερικοῦ του ἀπέδωσε ἡμίσειαν δωδεκάδα χαλκῶν μεσομφάλων φιαλῶν, πινάκια τῶν πρωίμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἓν ἀξιοσημείωτον διὰ τὴν μορφὴν καὶ τὸν ρυθμόν του πήλινον εἰδώλιον (εἰκ. 8), ἕνα σκύφον τῆς ὑστάτης γεωμετρικῆς περιόδου καὶ μίαν χαλκῆν πόρπην (εἰκ. 9). Εὕρομεν ἐπίσης χαλκᾶ τινα ἐλάσματα, κατιωμένα, μετ' ἀναγλύφου κοσμήσεως ἀνθεμωτῆς καὶ ἱκανὸν ἀριθμὸν χαλκῶν συρίγγων (κόσμημα τῆς κόμης). Ὁ τάφος τῆς εἰκ. 10 εἶναι ἐπιμήκης λάκκος, τοῦ ὁποίου τὰς πλευρὰς συγκρατοῦν ὀρθαὶ πλάκες. Αἱ καλυπτήριοι δὲν εὑρέθησαν, ἐὰν ὑπῆρξάν ποτε τοιαῦται. Τὸ ὕδωρ μετέβαλε τὰ ὀστᾶ εἰς ἄμορφον σύνολον. Τὰ κτερίσματα ὑπῆρξαν ἀγ-

Εἰκ. 9. Βοιωτία. Χαλκῆ πόρπη τῶν γεωμετρικῶν χρόνων

γεῖα τῶν πρωίμων χρόνων τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου (εἰκ. 11).

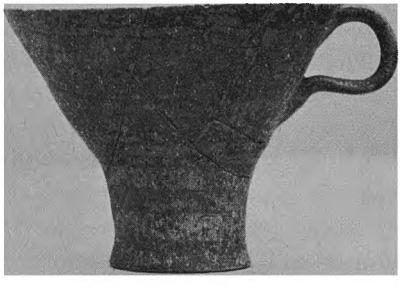
Ἐκπληκτικώτερα εἶναι τὰ πορίσματα ἐκ τῆς πρώτης καὶ ἐν ἐξελίξει ἀνασκαφικῆς διερευνήσεως τῶν κτηρίων, τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὸ σύνολον τῆς ἀποξηρανθείσης στενῆς καὶ ἀποκρήμνου λωρίδος τῆς ἐκτεινομένης μεταξὺ τοῦ ναϊκοῦ κτίσματος (ἀνωτέρω) καὶ τῆς καθ' αὐτὸ πόλεως (εἰκ. 1 καὶ 7). Μέχρι στιγμῆς ἐκαθαρίσθησαν καὶ μερικῶς ἀνεσκάφησαν δύο τοιαῦτα κτήρια, τὰ ὁποῖα ὠνόμασα ταφικοὺς περιβόλους. Εἶναι ὀρθογώνια καὶ περικλείουν μεγάλους καὶ μικροτέρους κιβωτιοσχήμους τάφους, οἱ πλεῖστοι τῶν ὁποίων φέρουν τὰς καλυπτηρίους πλάκας καὶ συνεπῶς εἶναι ἄθικτοι καὶ ἀσύλητοι (εἰκ. 12 καὶ 13). Ὁ καθαρισμὸς τοῦ τάφου τῆς εἰκ. 13 ἀπέδωκε τὸν ὡραῖον γραπτὸν τρίωτον ἀμφορέα τῆς εἰκ. 14 τῶν ΥΕ ΙΙ χρόνων.

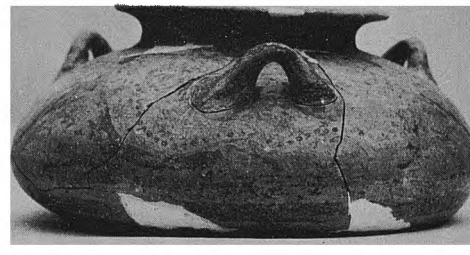
Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν περιβόλων παρουσιάζει μέγιστον ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον. Πρὶν ὁλοκληρωθῇ ἡ ἔρευνα τῶν περιβόλων καὶ ἄλλων κτηρίων εἰς τὴν περιοχήν, δὲν δύναται νὰ σκιαγραφηθῇ ἡ ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ εἰκὼν τῆς ἀνακαλυφθείσης πόλεως, αἱ ἐγκαταλείψεις καὶ ἀνακαταλήψεις της καὶ αἱ λοιπαὶ ἱστορικαί της τύχαι. Ἐν τούτοις εἶναι σκόπιμον νὰ μνημονεύσω εἰς τὴν

Εἰκ. 10. Βοιωτία. Τάφος τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου

Εἰκ. 11. Βοιωτία. Κύπελλον καὶ ἀρτόσχημον ἀγγεῖον τῆς ΥΕ ΙΙΙ περιόδου

Εἰκ. 12. Ταφικὸς περίβολος μὲ κιβωτιοσχήμους τάφους

Εἰκ. 13. Βοιωτία. Κιβωτιόσχημος τάφος μὲ καλυπτηρίους πλάκας

παροῦσαν προσωρινὴν ἔκθεσιν ὅτι οἱ περίβολοι παρουσίασαν ταφὰς τῶν ΜΕ, τῶν Μυκηναϊκῶν καὶ τῶν Πρωτογεωμετρικῶν χρόνων (εἰκ. 15) τὴν μίαν παρὰ τὴν ἄλλην καὶ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ στρώματος. Ὁ ἀμφορεὺς τῆς εἰκ. 16 τῶν ὑπομυκηναϊκῶν χρόνων εὑρέθη παραπλεύρως μικροῦ κιβωτιοσχήμου τάφου (παιδός), τοῦ ὁποίου μοναδικὸν κτέρισμα ὑπῆρξε χονδροειδὴς μόνωτος σκύφος τῶν ΜΕ χρόνων. Ἐπιφανειακὰ εὑρήματα ὑπῆρξαν τὰ ἀντικείμενα τῆς εἰκ. 17. Εἶναι εἷς πλήρης καὶ ἓν ἡμίτομον λιθίνου πελέκεως.

Ἐν συνοπτικῇ συγκεφαλαιώσει παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς: Ἡ πρώτη κατοίκησις φαίνεται ἐνταῦθα ἀρχομένη ἀπὸ τῶν ΠΕ χρόνων καὶ μέχρι τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν ὅλαι αἱ ἀρχαιολογικαὶ φάσεις. Τομαὶ ἢ διακοπαὶ εἰς τὴν κατοίκησιν θὰ διακριβωθοῦν ἐκ τῆς πληρεστέρας μελέτης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ. Διδακτικωτάτη ἀναμένεται ἡ ἔρευνα τῶν ταφικῶν περιβόλων καὶ ἄλλων κτηρίων τῆς πόλεως.

Περιοδεύων τὰς ὄχθας τῶν λιμνῶν Ὑλίκης καὶ Παραλίμνης ἐνετόπισα μεγάλον ἀριθμὸν οἰκισμῶν καὶ κτηρίων, τὰ ὁποῖα ἄφησεν ἐλεύθερα ἡ ὑποχώρησις τῶν ὑδάτων τῶν λιμνῶν. Περὶ τούτων ἐλήφθησαν ἤδη τὰ πρῶτα στοιχεῖα. Εὑρισκόμεθα κυριολεκτικῶς πρὸ ἐκπληκτικῶν ἀποκαλύψεων, αἱ ὁποῖαι θὰ ἀλλάξουν τὴν ἀρχαιολογικὴν εἰκόνα τοῦ συνόλου Βοιωτικοῦ χώρου.

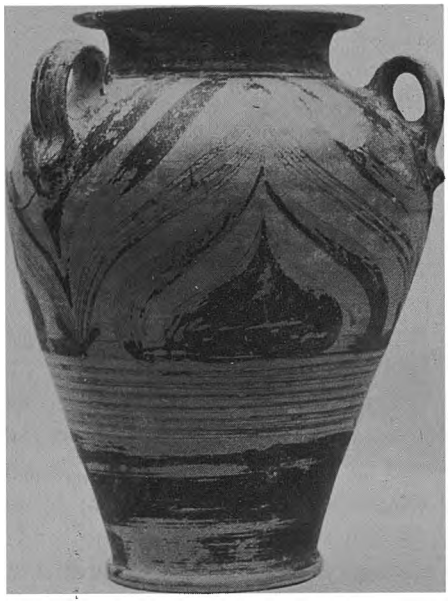
Θ. Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ANCIENT BOEOTIAN TOWNS EMERGE FROM THE WATERS

There are, at present, two lakes in Boeotia, the Ὑλίκη and the Παραλίμνη. To the west of the two lakes lies the plain of Copais, fertile today, which was also a lake in remote antiquity and in late times. Strabo (IX, 2, 20) mentions the lake Ὑλίκη and thinks that Homer refers to it, when he speaks about Ὀρέσβιος, ὃς ἐν Ὕλῃ ναίεσκε, μέγα πλούτοιο μεμηλώς, λίμνῃ κεκλιμένος Κηφησσίδι. Strabo's words are: οὐ γὰρ λίμνην τὴν Κωπαΐδα βούλεται λέγειν, ἀλλὰ τὴν Ὑλίκην προσαγορευομένην, ἀπὸ τῆς πλησίον κώμης, ἣν καλοῦσιν Ὕλην».

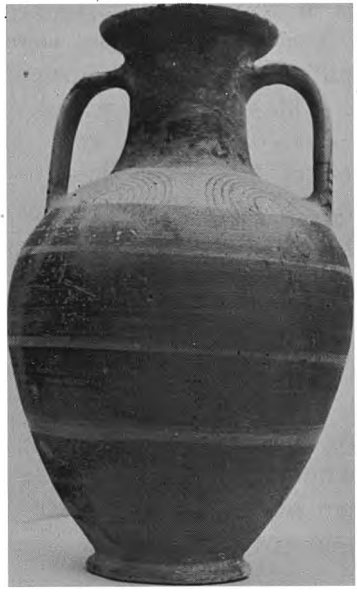
In an article published in Arch. Deltion (see Theodore G. Spyropoulos, Λιθαρές Θηβῶν, Arch. Delt. 24 (1969): Μελέται, p. 28 ff. I), proposed that the Homeric Town and the Hellenistic Ὕλαι might be identified with the important settlement which was uncovered in the SW part of the lake Ὑλίκη, in the place Lithares.

The antiquity of the second lake, the Παραλίμνη, its extension during the past and its other fortunes are, at the present, unknown. Its formation and extension were necessarily to the drainage of the huge lake of Copais. The Minyans of Orchomenos were the first to undertake the tremendous task of desiccating the lake through channels, which brought the water to the lake Ὑλίκη. This was a course one of the technical wonders of the ancient world, which gave the sovereignty of πολύχρυσος Ὀρχομενὸς over the whole of Boeotia. The draining of Copais augmented automatically the

Εἰκ. 14. Βοιωτία. Τρίωτος γραπτὸς ἀμφορεὺς τῶν ΥΕ ΙΙ χρόνων. Ἐκ τοῦ τάφου τῆς εἰκ. 13

Εἰκ. 15. Βοιωτία. Πρωτογεωμετρικὸς ἀμφορεὺς

Εἰκ. 16. Βοιωτία. Ἀμφορεὺς τῶν ὑπομυκηναϊκῶν χρόνων

waters of the lake Ὑλίκη and those of the By-lake (Παρα-λίμνη), if this existed then as a lake. The channels (καταβόθραι) could be closed, of course, in case of seismic or other geological events, or even through human intervention. In that case the waters of the lakes of Ὑλίκη and Παραλίμνη sank, and fertile bands of land were given to cultivation and to human installation. This story is repeated even to our own days. Some years ago the waters of Ὑλίκη and Παραλίμνη sank down. A big channel brings a rich vein of water of the first of the lakes to the artificial lake of Marathon for the water-supply of the Capital. Παραλίμνη loses much water through flowing and dryness.

A systematic exploitation of the banks of the lakes showed an incredible number of settlements and different buildings, on which I have been working during the last months. I collect surface material and I have made a plan for systematic work on those thrilling discoveries, which will be of invaluable importance for the archaeological and historical lay-out of Boeotia and of the whole Mainland of Greece.

Prof. Marinatos with his keen understanding and sensibility for works of such importance visited with me many of the places where ancient relics have been found, and supported our work generously. A team of architects and draughtsmen is about to undertake with me the outline of the settlements and other installations uncovered.

The excavations started at the NW bank of the lake Παραλίμνη. There is an entire town there, which covers a land-strip that emerged from the water (see figs. 1-5).

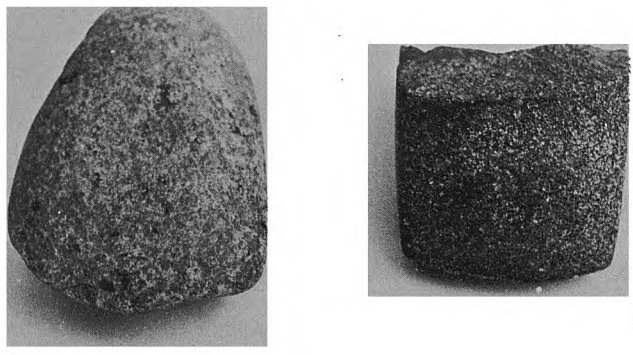
Before we reach the kernel of the Town we walk fascinated through a necropolis. The density of the buildings is astonishing. The erosion of the waves and of rain waters has denuded the abrupt slope of Mount Ptoion, where the town and its necropolis are situated. Buildings and graves are to be seen near or in the water. The first building to be excavated was a temple of the geometric period (see fig. 7). The finds were not numerous (some bronze mesomphalic phialae, a bronze fibula, sheets of bronze plates with relief decoration, some bronze hair-rings (see fig. 9). The architectural type of the Temple and its other features will be discussed in the next account. Be-

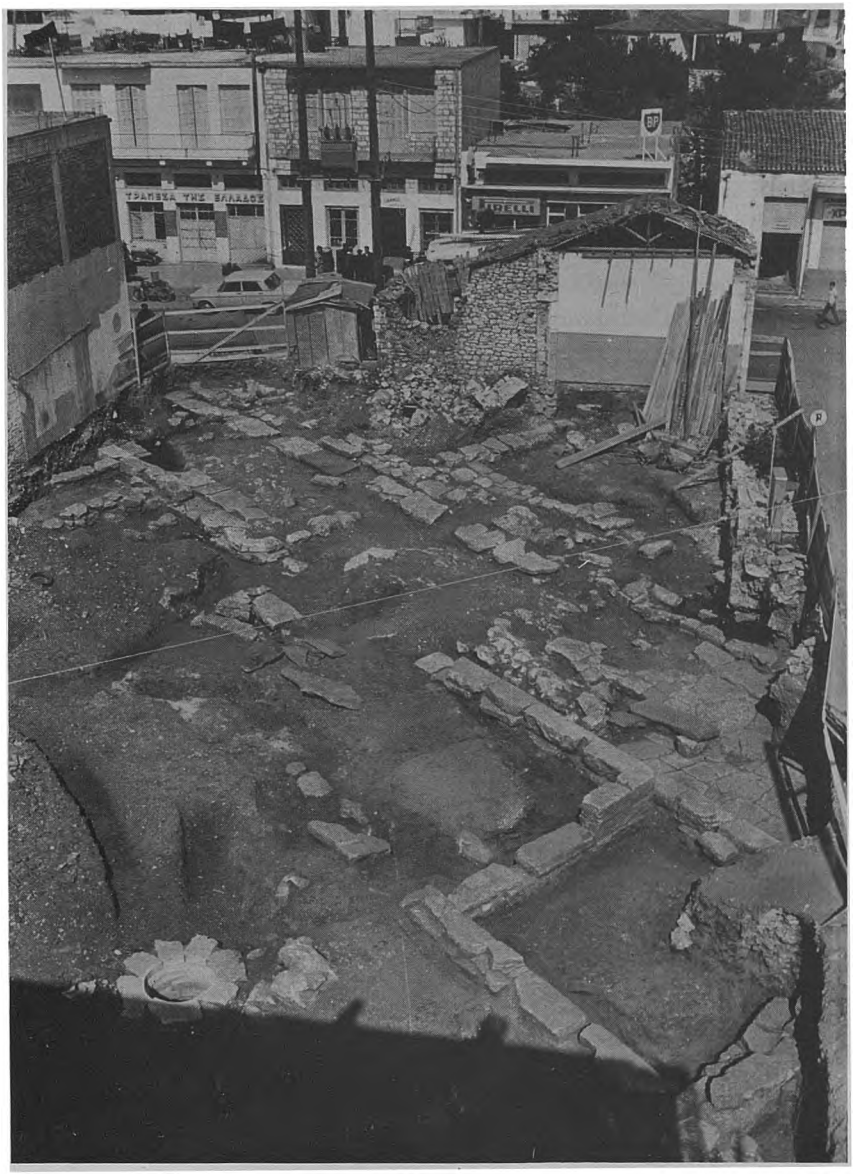
tween the temple and the town I found a continuous chain of orthogonal and circular enclosures (περίβολοι), which contain graves and burials of different periods. Graves are also to be found outside the enclosures. Before this account was written I cleared almost two of the enclosures, and their research proved to be agitating. Large cist-graves covered with several slabs (see figs. 12, 13), or smaller ones, contain several or single burials. The enclosure might with reasonable accuracy be characterized as family enceintes. So far the oldest graves and burials date to the MH period. But the most interesting result of the first excavation was the fact that in the same enclosures we find burials of MH, Mycenaean and Protogeometric periods (see figs. 13, 14, 15, 16). This constitutes, of course, a picture of continuity of the utmost importance. The evaluation of these discoveries will be clear after the systematic study of the material brought to light and the detailed analysis of the stratigraphic relations of construction and graves revealed.

From the surface material so far collected from the town discovered and its necropolis I observe that the first human installations occurred during the EH or even the Neolithic period. Any possible breaks in the habitation of the early Archaic period will be found after the excavation, which is now in progress. Once more we can stress the fact that the new discoveries will have revolutionary results for the archaeological and historical physiognomy of Boeotia.

THEODORE G. SPYROPOULOS

Εἰκ. 17. Βοιωτία. Λίθινοι πελέκεις

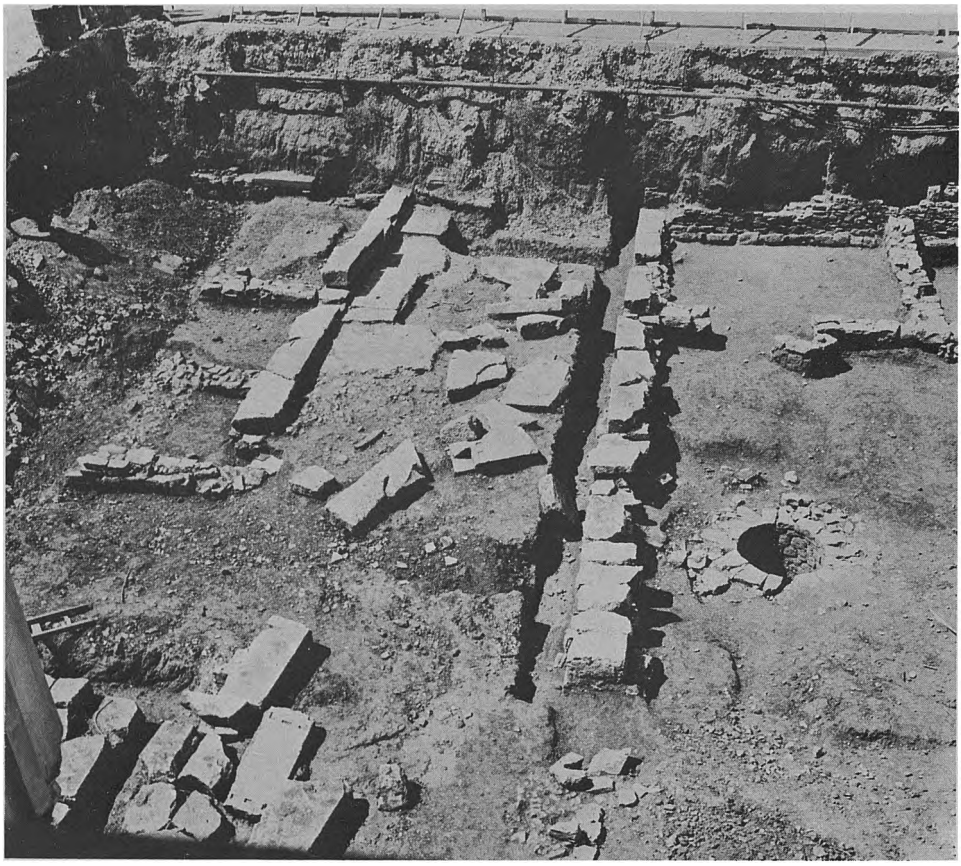

Εἰκ. 1. Ἄρτα, πλατεῖα Κιλκίς. Τμῆμα ὁδοῦ τῆς Ἀμβρακίας εἰς οἰκόπεδον Λέκκα

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΜΒΡΑΚΙΑΣ

Κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνας εἰς δύο οἰκόπεδα τῆς Ἄρτης ἀπεκαλύφθησαν διὰ πρώτην φορὰν σημαντικὰ τμήματα ὁδῶν τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας (εἰκ. 1-2).

Εἰκ. 2. Ἄρτα, πλατεῖα Ζέρβα. Τμῆμα ὁδοῦ τῆς Ἀμβρακίας εἰς οἰκόπεδον ΟΤΕ

Τὸ ἓν οἰκόπεδον, ἰδιοκτησίας Λέκκα - Μακρυδήμα - Δάφνου κ.ἄ., κεῖται εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν τῆς πλατείας Κιλκίς, εἰς ἀπόστασιν 50 μ. ἀπὸ τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ ναοῦ τῆς ὁδοῦ Βασιλέως Πύρρου[1]· τὸ ἕτερον, ἰδιοκτησίας ΟΤΕ, ἐπὶ τῆς Β. πλευρᾶς τῆς περὶ τὰ 400 μ. ἀπεχούσης πλατείας Ζέρβα. Καὶ εἰς τὰ δύο οἰκόπεδα ἡ κατεύθυνσις τῶν ἀρχαίων ὁδῶν εἶναι ΒΔ. - ΝΑ., ἦσαν δὲ παράλληλοι. Πλὴν τῆς κατευθύνσεως παρουσιάζουν καὶ ἄλλα κοινὰ στοιχεῖα: πλάτος 4.70 μ. ἀμφότεραι, φέρουν ρεῖθρα ἐξ ἀσβεστολιθικῶν ἢ σχιστολιθικῶν πλακῶν, καθέτως πρὸς αὐτὰς βαίνουν οἱ τοῖχοι ὀρθογωνίων οἰκιῶν καὶ συμπτωματικῶς εὑρέθησαν καὶ εἰς τὰ δύο οἰκόπεδα παρομοίου κατασκευῆς λιθόκτιστα φρέατα. Ἐκτὸς τούτων τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ ἡ μορφολογία τῶν ὁδῶν ὁδηγοῦν εἰς τὴν αὐτὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν, ἤτοι εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους. Πάντα τὰ ἀνωτέρω κοινὰ στοιχεῖα πείθουν ὅτι ὑπῆρχε πολεοδομικὸν σχέδιον εἰς τὴν Ἀμβρακίαν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. μὲ εὐρείας παραλλήλους ὁδούς, πλα-

1. ΑΑΑ II (1969), σ. 39 - 43.

Εἰκ. 3. Ἄρτα. Ἀρχαῖον φρέαρ οἰκοπέδου Λέκκα

κοστρώτους, μετὰ ρείθρων κατὰ μῆκος αὐτῶν. Ἡ πόλις ὑδρεύετο ἐκ φρεάτων καὶ δὲν εὑρέθησαν μέχρι τοῦδε ἀγωγοὶ ὕδατος. Ὁ διαστάσεων 20.75 × 44 μ. ὑστεροαρχαϊκὸς ναὸς φαίνεται νὰ ἐντάσσεται, ἴσως ὄχι τυχαίως, εἰς τὴν πολεοδομικὴν μορφὴν τῆς Ἀμβρακίας, δεδομένου ὅτι ἡ δυτικὴ στενὴ πλευρά του εἶναι παράλληλος πρὸς τὴν ὁδὸν τοῦ οἰκοπέδου Λέκκα. Μελλοντικὰ εὑρήματα θὰ ἐπιτρέψουν τὴν μόρφωσιν πληρεστέρας εἰκόνος τῆς πολεοδομίας τῆς σπουδαιοτάτης αὐτῆς ἀποικίας τῆς Κορίνθου.

Εἰς τὴν ὁδὸν τοῦ οἰκοπέδου Λέκκα, ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς μῆκος 25 μέτρων, τὰ θεμέλια ἠδράζοντο ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ ἡ ἐπίχωσις ἔφερε μικτὰ ἀρχαϊκά, κλασσικὰ καὶ βυζαντινὰ ὄστρακα. Τὸ φρέαρ, διαμ. 1.06 μ. καὶ βάθους 11.50 μ., ἦτο λαξευμένον εἰς τὸν βράχον καὶ κτιστὸν κατ' ἐπιμελέστατον ἰσόδομον σύστημα εἰς τὸ ἀνώτερον 1.5 μέτρον (εἰκ. 3). Τὸ τμῆμα τοῦτο μετεφέρθη καὶ ἀνασυνεστήθη εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἱ. Ναοῦ Παρηγορητίσσης, δεδομένου ὅτι τὰ λοιπὰ θεμέλια κατεστράφησαν αὐθαιρέτως ὑπὸ τοῦ ἐργολάβου τῆς οἰκοδομῆς.

Περισσότερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ οἰκόπεδον τοῦ ΟΤΕ, διότι ἐκεῖ ἡ ἀρχαία ἐπίχωσις ἦτο ἀδιατάρακτος. Διεπιστώθη ἡ ὕπαρξις ὁδοῦ ἐκ χαλίκων, ἀρχαϊκῶν χρόνων, κειμένης ὑπὸ τὴν κλασσικήν, καὶ ἑκατέρωθεν ταύτης θεμέλια συγχρόνων ἀρχαϊκῶν οἰκιῶν ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ ποταμίων χαλίκων. Τὰ ἐκ πελεκητῶν λίθων θεμέλια καὶ πρὸς βορρᾶν εἶς τοῖχος ἐκ πλακοειδῶν λίθων τοποθετοῦνται εἰς τὸν 5ον αἰ. π.Χ. Ὑπὸ τὸν ἐν λόγῳ τοῖχον εὑρέθησαν τρεῖς ἀργυροῖ

στατῆρες, δύο τῆς Κορίνθου, τοῦ 6ου αἰῶνος π.Χ., καὶ εἷς τῆς Ἀμβρακίας, τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 4, 5). Ἔτι βαθύτερον εὑρέθη ἀμιγὲς στρῶμα γεωμετρικῶν χρόνων μὲ κορινθιακὰ ὄστρακα τῆς περιόδου 800 - 750 π.Χ. συνυπάρχοντα μετὰ ἐγχωρίων χειροποιήτων κανθάρων καὶ κυάθων, μὲ ἀμαυρόχρωμον γραμμικὴν διακόσμησιν.

Τὸ γεωμετρικὸν στρῶμα τοῦ οἰκοπέδου τοῦ ΟΤΕ εἶναι ἰδιαιτέρως σημαντικόν, διότι ἐπιτρέπει τὴν διαπίστωσιν, ὅτι οἱ Κορίνθιοι εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Ἀμβρακίαν $2\,^1/_2$ αἰῶνας πρὸ τῆς πιθανολογουμένης ἱδρύσεώς της ὑπὸ τοῦ Κυψελίδου Γόργου, περὶ τὸ 625 π.Χ. Εἶναι πολὺ πιθανὸν εἰς τὸν αὐτὸν τόπον νὰ προϋπῆρχε συνοικισμὸς τοῦ ἔθνους τῶν Δρυόπων, δεδομένου μάλιστα ὅτι τὸ ὄνομα Ἀμβρακία εἶναι ἐγχώριον[2]. Τεκμήριον τῆς ὑπάρξεως ἐντοπίων κατοίκων εἰς τὴν Ἀμβρακίαν τῶν γεωμετρικῶν χρόνων εἶναι ἡ χειροποίητος ἀμαυρόχρωμος κεραμεική, ἡ ὁποία εὑρέθη καὶ εἰς ἄλλας τρεῖς τοποθεσίας τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἠπείρου, εἰς τὴν Δωδώνην, τὴν Καστρίτσαν Ἰωαννίνων καὶ εἰς τὴν Βίτσαν Ζαγορίου[3].

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

2. N. Hammond, Epirus (1967), σ. 425. Ἐκ τοῦ Ἄμβρακος, υἱοῦ τοῦ Θεσπρωτοῦ ἢ ἐκ τῆς Ἀμβρακίας, θυγατρὸς τοῦ Μελανέως.

3. Δωδώνη: ΠΑΕ (1969), σ. 30 - 31, πίν. 40 β. Καστρίτσα: ΠΑΕ (1952), σ. 373 κ.ἑ. Βίτσα: ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 88 - 90· ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 346· ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 287 - 291.

Εἰκ. 4 - 5. Ἀργυροῖ στατῆρες Κορίνθου καὶ Ἀμβρακίας ἐκ τοῦ οἰκοπέδου τοῦ ΟΤΕ

TOWN BUILDING PROBLEM OF ANCIENT AMBRAKIA

Two properties in Arta have recently yielded important parts of streets of the Ancient Ambrakia. The first (fig. 1) lies on Kilkis Square, some 50 m. SW of the late archaic temple (AAA II (1969), p. 39 - 43); the second (fig. 2) is 400 m. further North, on Zerva's Square. The two have striking similarities : their direction is NW - SE and they were most probably parallel; they have the same width of 4.70 m. having pavements and gutters of stone slabs. Right angled houses border them and there is a well near each of them. The finds date both streets to the classical period.

All these similarities prove that there must have been a town building plan in 5th century B.C. Ambrakia, with large streets following a right-angled grid.

In the property of Kilkis Square most interesting is the well (fig. 3), now rebuilt in the court of the Arta Museum.

In Zerva's Square street, the walls of the houses have with certainty been ascribed to the archaic period and the 5th century B.C.; the latter through the finding of three Corinthian and Ambrakiot silver staters (figs. 4-5). Most interesting is the lower stratum, containing Corinthian Geometric sherds together with local hand-made and matt-painted ware of the NW Macedonian type. We deduce that Ambrakia was open to the Corinthians some $2\,^1/_2$ centuries before its official foundation by the Cypselid Gorgus (625 B.C.) and that it was already occupied by the Dryopes, an Epirotan tribe, to which belongs the hand made pottery. This pottery confirms the assumption that the name of Ambrakia is local (N. Hammond, Epirus, p. 425); the Corinthian colony received it from the native population living on the site of Ambrakia and using the same hand-made Geometric pottery found already at Dodona, Kastritsa and Vitsa, district of Yannina.

JULIA VOKOTOPOULOU

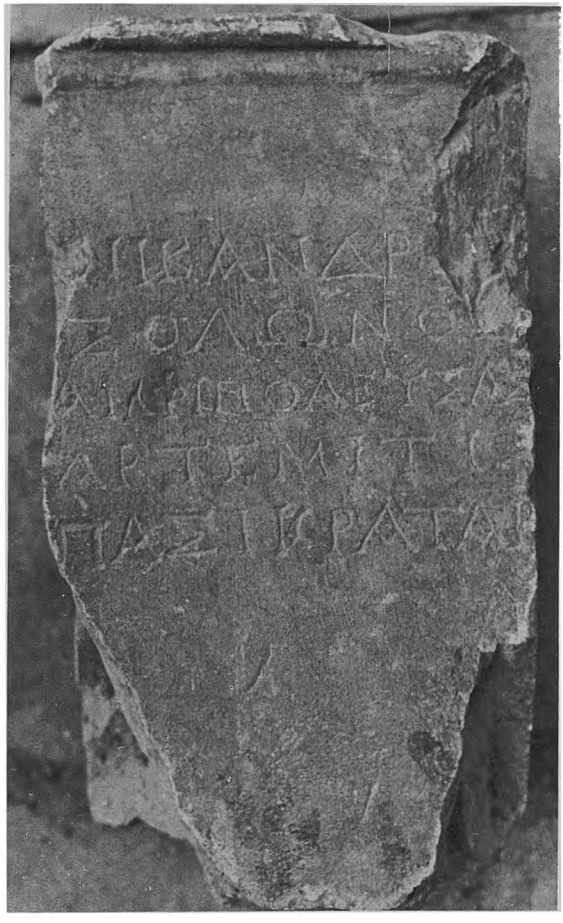
ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΕΞ ΗΠΕΙΡΟΥ

Παναγιὰ Ν. Πρεβέζης

Περὶ τὰ 200 μ. νοτίως τοῦ χωρίου Παναγιά, εἰς τὸν ἀγρὸν Μάνθου Τσανάκα, κείμενον εἰς τοὺς ἀνατολικοὺς πρόποδας τοῦ λόφου «Σπάτι», κατὰ τὴν διάνοιξιν ἀποστραγγιστικοῦ χάνδακος δι' ἐκσκαφέως τὸν Νοέμβριον τοῦ 1970, ἀπεκόπησαν δύο παράλληλοι τοῖχοι ἀρχαίου οἰκοδομήματος, ἀπέχοντες μεταξύ των περὶ τὰ 6 μ. Πλησίον αὐτῶν εὑρέθη κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ἐπὶ πλίνθου ἐκ πεν-

Εἰκ. 1. Παναγιά. Κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ναοῦ Ἀρτέμιδος Πασικράτας

Εἰκ. 2. Ἄρτα. Βάθρον μὲ ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν εἰς Ἄρτεμιν Πασικράταν

τελησίου μαρμάρου, διαστάσεων 0,41 × 0,22 × 0,08 (εἰκ. 1), ἡ ὁποία εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν φέρει κοίλην διαμήκη αὔλακα. Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

Σώτων/Ἀριστονό
ας/ἀπελεύθερος/
τὸν ναὸν/κατεσκε
ύακεν/ἐκ τῶν εἰδί
ων/Ἀρτέμιδι/Πασι
κράται

Ἡ μορφὴ τῶν ὕψους 0,025 γραμμάτων συνηγορεῖ ὑπὲρ μιᾶς χρονολογικῆς τοποθετήσεως τῆς ἐπιγραφῆς εἰς τοὺς ὑστάτους ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ἴσως εἰς τὸν 1ον π.Χ. αἰῶνα, ὁπωσδήποτε δὲ πρὸ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὅπου τονίζονται περισσότερον οἱ ἀκρεμόνες καὶ συνηθίζονται αἱ λοξαὶ ἀνισοϋψεῖς κε-

ραῖαι εἰς τὰ γράμματα Α, Ν, Μ, Δ[1]. Ἡ γραφὴ *ει* ἀντὶ *ι* εἰς τὴν λέξιν *εἰδίων*, ὀφειλομένη εἰς τὴν μονόφθογγον πλέον προφορὰν τῆς διφθόγγου *ει*, ἀπαντᾷ εἰς Ἀττικὴν καὶ εἰς τοὺς αἰγυπτιακοὺς παπύρους ἀπὸ τοῦ 3ου - 2ου αἰ. π.Χ., εἰς δὲ τοὺς Δελφοὺς ἀπὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.[2].

Λατρεία Ἀρτέμιδος Πασικράτας εἶναι γνωστὴ μόνον ἐκ τῆς γειτονικῆς Ἀμβρακίας[3], ὅπου εὑρέθη βάθρον[4] (εἰκ. 2) φέρον ἄγαλμα ἱματιοφόρου ἀνδρὸς καὶ ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὴν Ἄρτεμιν Πασικράταν, μὲ χαρακτῆρας συγχρόνους μὲ τοὺς τῆς Παναγιᾶς. Πολὺ πιθανὸν ἡ λατρεία νὰ εἰσήχθη εἰς τὴν Ἀμβρακίαν κατὰ τοὺς ὑστέρους ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ὁ δὲ ἀπελεύθερος Σώτων[5] νὰ τὴν μετέφερε καὶ εἰς τὴν ἰδίαν τοῦ πατρίδα, κατασκευάσας ἐξόδοις του ναόν. Σημειωτέον ὅτι ἡ κοινότης Παναγιᾶς εἶναι ἐκτισμένη εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὑψώματος « Κούλια », ὅπου σώζονται τὰ θεμέλια τείχους ἀρχαίας ἀκροπόλεως ἐλεγχούσης τὴν κοιλάδα τοῦ Λούρου εἰς ἓν ἀπὸ τὰ στενότερα σημεῖά της, παρὰ τὴν σύγχρονον Κλεισούραν.

Μελλοντικὴ ἀνασκαφὴ ἴσως δείξῃ ὅτι οἱ ἀποκοπέντες τοῖχοι εἰς τὸν ἀγρὸν Τσανάκα ἀνήκουν εἰς τὸν Ναὸν τῆς Ἀρτέμιδος Πασικράτας.

1. M. Guarducci, Epigraphia Graeca I, 1967, σ. 372, 379.

2. E. Schwyzer, Griechische Grammatik I, Handbuch der Altertumswissenschaft II, I, 1, 1969, σ. 193.

3. RE XVIII 4, στίχ. 2061.

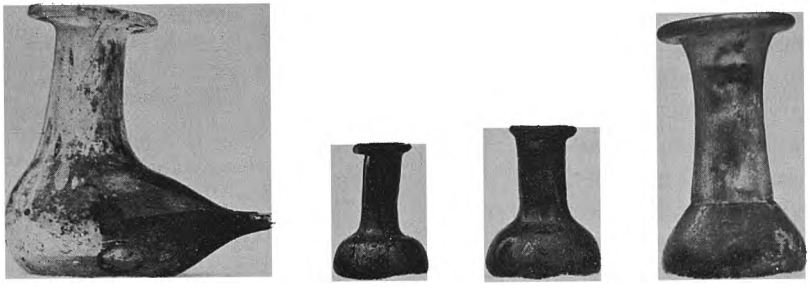
4. Στ. Δραγούμης ἐν ΑΕ 1910, στ. 398. N. Hammond, Epirus (1967), σ. 799, 2ος - 1ος αἰ. π.Χ.

5. Τὸ ὄνομα Σώτων ἀπαντᾷ εἰς ἐπιγραφὰς Ἀμβρακίας, πρβλ. Hammond, ἔ.ἀ. σελ. 815.

Νικόπολις

Ἀνασκαφὴ τοῦ χωματοδρόμου πρὸς ὑδατόπυργον Μύτικα, περὶ τὰ 100 μ. δυτικῶς τοῦ Ρωμαϊκοῦ τείχους καὶ εἰς τὴν θέσιν « Μπούφι », ἀπεκάλυψε τρεῖς συστάδας πλινθοκτίστων κιβωτιοσχήμων τάφων τοῦ 2ου - 3ου αἰῶνος μ.Χ. Ἦσαν ὅλοι σχεδὸν σεσυλημένοι, ἀλλὰ ὑπελείφθησαν ἀρκετὰ κτερίσματα, κυρίως ὑέλιναι δακρυδόχοι (εἰκ. 3), νομίσματα καὶ πήλιναι τεφροδόχοι. Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ταφικὸν μνημεῖον εἰς σχῆμα Π (εἰκ. 4), διαστάσεων 17.25 × 3.29 μ., κατεσκευασμένον ἐξ ἀσβεστολιθικῶν ὀγκολίθων· εἰς τὴν ἀνατολικὴν πτέρυγα καὶ τὴν βορείαν

Εἰκ. 3. Νικόπολις. Ὑέλιναι δακρυδόχοι

Εἰκ. 4. Νικόπολις. Ταφικὸν μνημεῖον ὁδοῦ ὑδατοπύργου Μύτικα

πλευρὰν ὑπῆρχον τάφοι πλινθόκτιστοι, εἰς ἕνα τῶν ὁποίων εὑρέθη νόμισμα Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς.

Εἰς τὴν θέσιν «Κουμάσια» καὶ εἰς τὸν ἀγρὸν Δημ. Παππᾶ ἀνεσκάφη οἰκογενειακὸς κιβωτιόσχημος ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν τάφος, διαστάσεων 2.25 × 0,90 μ. Περιεῖχε τὰ ὀστᾶ 13 νεκρῶν, πέντε χαλκᾶ νομίσματα τοῦ 1ου καὶ 3ου αἰ. μ.Χ., ὑελίνας δακρυδόχους καὶ τρεῖς λύχνους[6] μὲ ἀναγλύφους παραστάσεις ἐρωτιδέως καὶ μονομάχων, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (εἰκ. 5).

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

6. Πρβλ. The Athenian Agora III, πίν. 19, ἀρ. 838 - 9.

Εἰκ. 5. Νικόπολις. Λύχνοι 3ου μ.Χ. αἰῶνος

NEWS FROM EPIRUS

Panayia, district of Preveza

At the foot of the rocky hill « Spati », some 200 m. south of the village Panayia, a dedicatory inscription has been found, written on a marble stone (fig. 1). We learn that Soton, the son of Aristonoa, an emancipated slave, had built the temple of Artemis Pasikrata at his own expense. The

letters would date the inscription to the 1st century B.C. The writing *ει* in the word εἰδίων instead of *ι* had appeared since the III - II century B.C.

The worship of Artemis as Pasikrata is known only from the neighbouring Ambrakia, where another dedicatory inscription of about the same period has been found (fig. 2). The inscription of Panayia lay near the walls of an ancient building. Future excavation will perhaps prove it to be Soton's temple of Artemis Pasikrata.

Nikopolis

Three groups of 24 cist graves built out the tiles have been excavated some 100 m. West of the Roman wall, at the site « Boufi ». Almost all of them had been robbed, but there remained enough (unguentaria fig. 3, coins and vases) to date them to the II - III century A.D. A grave monument in Π shape, measuring 17.25 × 3.29 m., deserves special mention (fig. 4).

At the site « Koumasia » near the Roman baths « Bendenia », a cist limestone grave (2.25 × 0.90 m.) contained 13 skeletons; five coins of the I - III century A.D., glass unguentaria and three lamps with relief decoration of the early III century A.D. (fig. 5) were found in it.

JULIA VOKOTOPOULOU

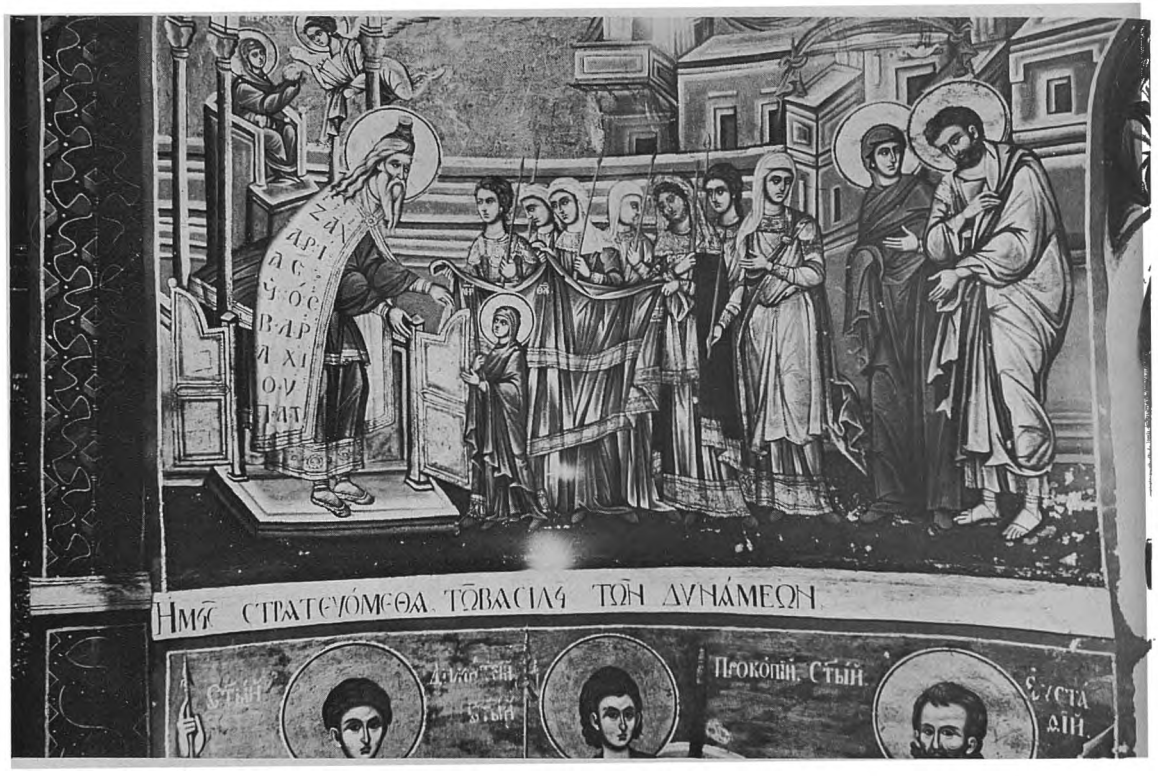
ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΖΩΓΡΑΦΙΚΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ ΔΥΟ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

I. Καθολικὸν Μονῆς Χελανδαρίου Ἁγίου Ὄρους

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐγκαταστάσεως ἐν τῇ Μονῇ ταύτῃ συνεργείου ὑπὸ τὸν ζωγράφον - συντηρητὴν κ. Φ. Ζαχαρίου, διὰ τὴν συντήρησιν εἰκόνων τῆς Μονῆς, ἐγένετο δειγματολογικὸς καθαρισμὸς τῆς εἰς τὴν νοτίαν κόγχην (χορὸν) παραστάσεως τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, ἐκ τοῦ τοιχογραφικοῦ συνόλου τοῦ κοσμοῦντος τὸ θαυμάσιον Καθολικὸν τῆς Μονῆς. Ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ τούτου διεπιστώθη ὅτι αἱ ἀρχικαὶ τοιχογραφίαι διατηροῦνται κατὰ τὸ μέγιστον ποσοστόν.

Αἱ τοιχογραφίαι αὗται ἐπιζωγραφηθεῖσαι κατὰ τὰ ἔτη 1803 - 1804, συμφώνως πρὸς ἐπιγραφικὴν μαρτυρίαν[1], μόνον

1. Περὶ τῆς ἐπιγραφῆς βλ. V. Djurić: « Fresques médiévales à Chilandar — Contribution au catalogue des fresques du Mont Athos — » dans « Actes du XII Congrès International des Études Byzantines », tome III, Extrait, Beograd,

Εἰκ. 1. Καθολικὸν Ἱ. Μ. Χελανδαρίου Ἁγ. Ὄρους. Ἡ παράστασις τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου πρὸ τῶν ἐργασιῶν καθαρισμοῦ

εἰς ἐλάχιστα σημεῖα[2] ἐπιτρέπουν εἰς τὸν μελετητὴν νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν τέχνην τῆς ἀρχικῆς ζωγραφικῆς καὶ νὰ βοηθηθῇ εἰς τὴν χρονολογικὴν κατάταξιν αὐτῆς[3].

Οὕτως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐλαχίστων διαφυγουσῶν τὴν ἐπιζωγράφησιν τοιχογραφιῶν καὶ δύο ὑποβληθεισῶν παλαιότερον εἰς καθαρισμόν[4], ὁ V. Djurić εἰς σύντομον, ἀλλὰ λίαν περιεκτικὴν καὶ εὔστοχον μελέτην του[5] ἀναφέρεται εἰς τὴν ζωγραφικὴν τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Χελανδαρίου, ἤτοι εἰς τὴν τέχνην, τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν καὶ τὸν πιθανὸν ζωγράφον, ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξιν

1964, σελ. 71 καὶ σημ. 36, ἔνθα καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία.

2. Djurić, ἔ.ἀ., σ. 73 - 74.

3. Ὁ V. Djurić, ἔ.ἀ., σ. 78, τοποθετεῖ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς τοιχογραφήσεως εἰς τὸ ἔτος 1319. Περὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκος βλ. ἔ.ἀ., σημ. 54.

4. Ἔ.ἀ., σ. 74.

5. Ἔ.ἀ., σ. 71 - 83 καὶ εἰκ. 17 - 31.

Εἰκ. 2. Καθολικὸν Ἱ. Μ. Χελανδαρίου Ἁγ. Ὄρους. Ἡ παράστασις τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου μετὰ τὰς ἐργασίας καθαρισμοῦ

πάντοτε, ὡς ἐξ ἄλλου εἶναι φυσικόν, τῆς ἐπιβεβαιώσεως τῶν συμπερασμάτων του μετὰ τὸν τελικὸν καθαρισμὸν τοῦ ζωγραφικοῦ συνόλου.

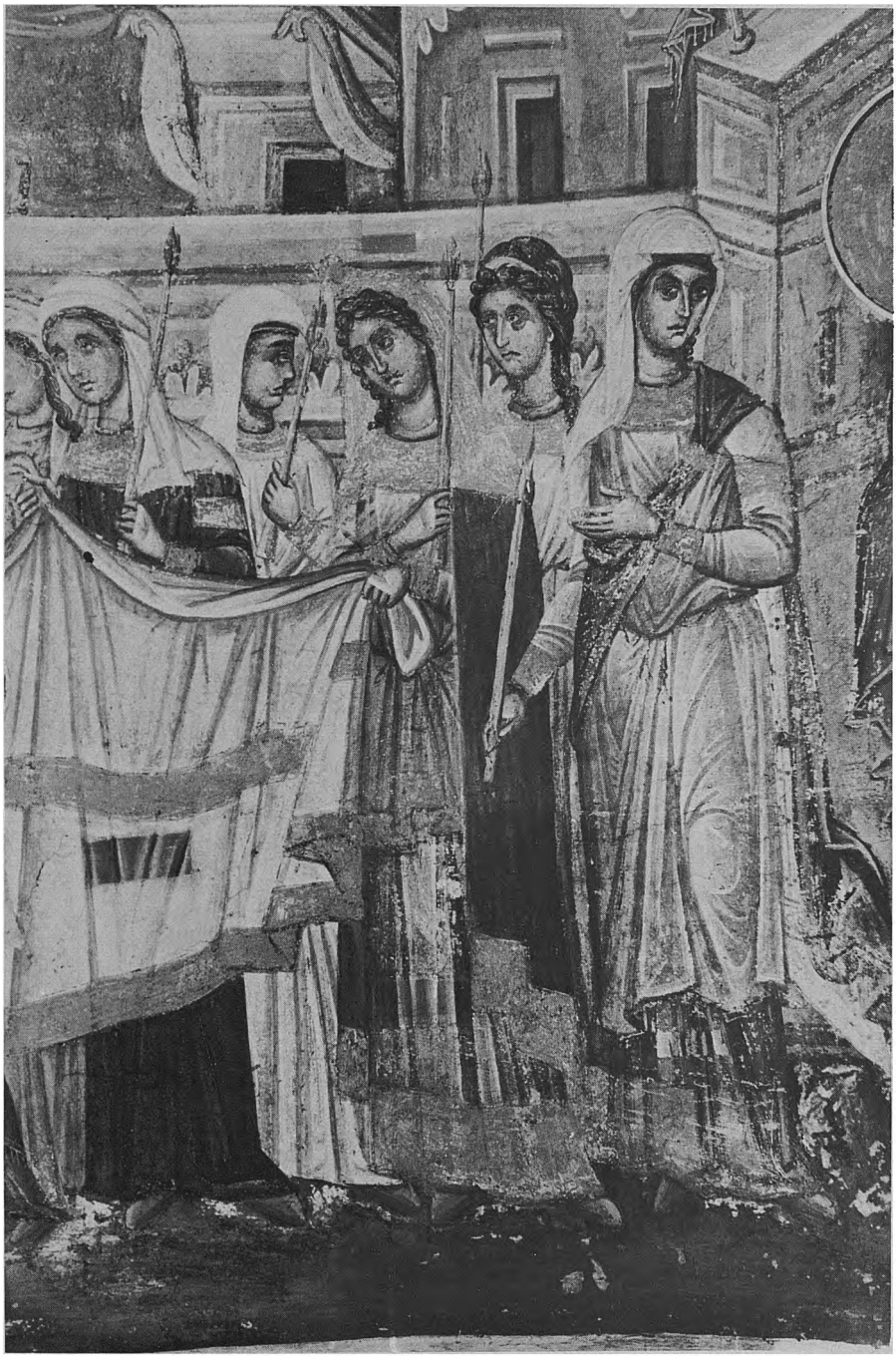
Ὁ ὑπὸ τοῦ Φ. Ζαχαρίου πραγματοποιηθεὶς δοκιμαστικὸς καθαρισμὸς ἀπέδωσε τὴν ἀρχικὴν μορφὴν εἰς τὴν παράστασιν τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου[6] (εἰ κ. 1 - 5).

Ἡ σύνθεσις ἀνήκει εἰς τὸν συνήθη εἰκονογραφικὸν τύπον. Ἡ κίνησις ἐνταῦθα γίνεται ἐκ δεξιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά. Εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὰ ὁ Ἀρχιερεὺς Ζαχαρίας (εἰ κ. 3) κύπτων κάτωθεν κιβωρίου δέχεται τὴν Παναγίαν βαδίζουσαν καὶ βλέπουσαν πρὸς αὐτόν. Εἰς τὸ μέσον τῆς συνθέσεως, αἱ ὡς συνήθως ἑπτὰ τὸν ἀριθμὸν λαμπαδηφόροι φίλαι τῆς Παρθένου (εἰ κ. 4, 5) εἰκονίζονται εἰς τὴν παράταξιν, ἐξ ὧν πέντε φέρουν καλύπτρας καὶ δύο εἶναι ἀκάλυπτοι. Ἀκολουθεῖ ἡ Ἄννα βλέπουσα πρὸς τὸν τελευ-

6. Ἅπασαι αἱ δημοσιευόμεναι ἐνταῦθα φωτογραφίαι ἀνήκουν εἰς τὸν κ. Φ. Ζαχαρίου, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ θερμῶς.

Εἰκ. 3. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 2

Εἰκ. 4. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 2

Εἰκ. 5. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 4

ταῖον τῆς συνθέσεως Ἰωακείμ, τοῦ ὁποίου ἡ ἀριστερὰ χεὶρ διατηρεῖ τὴν κίνησιν τῆς καθοδηγήσεως καὶ τῆς παραδόσεως τῆς Παρθένου πρὸς τὸν Ἀρχιερέα.

Εἰς τὸ ἄνω ἀριστερὸν ἄκρον τῆς παραστάσεως καὶ ὄπισθεν τοῦ κιβωρίου ἡ συνήθης κατὰ τὰ Ἀπόκρυφα σκηνὴ τοῦ ἀγγέλου τοῦ διατρέφοντος τὴν Παρθένον.

Τὸ ἄνω μέρος τῆς παραστάσεως καλύπτουν ἀρχιτεκτονήματα τοῦ βάθους καὶ δένδρον.

Ἡ παράστασις πρὸ τοῦ καθαρισμοῦ ἔφερε τὴν ἐπιγραφὴν *ΤΑ ΕΙΣΟΔΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ* (εἰκ. 1), ἐνῷ μετὰ τὸν καθαρισμὸν ἀπεκαλύφθη *ΤΑ ΑΓΙΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ* (εἰκ. 2).

Β. Καθολικὸν Μονῆς Ὁσίου Νικάνορος (Ζάβορδας) Γρεβενῶν

Αἱ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1967 ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν στερεώσεως τῆς Μονῆς[7] μεταβάσεις μου εἰς αὐτὴν ἐπέτρεψαν τὴν ἐξέτασιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Καθολικοῦ, αἵτινες ἐκ μεταγενεστέ-

7. Μ. Μιχαηλίδης, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Μακεδονίας - Θράκης, ΑΔ 23 (1968) : Χρονικά, σ. 370.

Εἰκ. 6. Καθολικὸν Μονῆς Ζάβορδας Γρεβενῶν. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου κατὰ τὰς ἐργασίας καθαρισμοῦ

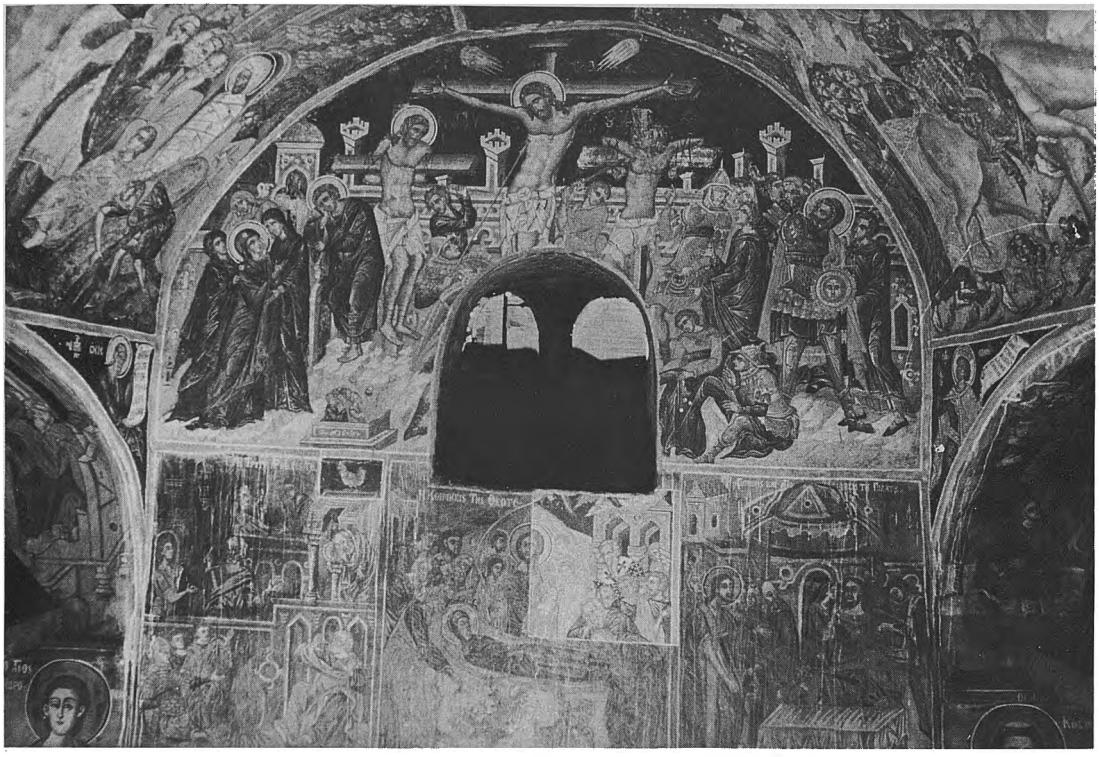

Εἰκ. 7. Καθολικὸν Μονῆς Ζάβορδας Γρεβενῶν. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, μετὰ τὸν καθαρισμόν

ρων (1850) ἐπιζωγραφήσεων καταστᾶσαι ἀγνώριστοι, ὑποστᾶσαι δὲ καὶ ἐκ τοῦ χρόνου, τῆς ὑγρασίας καὶ ἄλλων αἰτίων ποικίλας φθοράς, μόλις ἐπέτρεπον, ἐκ

Εἰκ. 8. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 7

Εἰκ. 9. Καθολικὸν Μονῆς Ζάβορδας Γρεβενῶν. Ἡ Σταύρωσις τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὸν καθαρισμόν

τῆς ἐξετάσεως ἐλαχίστων διαφυγόντων τὴν ἐπιζωγράφησιν στοιχείων, τὴν διαπίστωσιν ὅτι ἡ ἀρχικὴ ζωγραφικὴ ἀνῆκεν εἰς ἐξαίρετον ζωγράφον τοῦ 16ου αἰ. μ.Χ.

Ἔκτοτε ἐπρογραμματίσθη καὶ ἐνεκρίθη ἁρμοδίως ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρησις τῶν τοιχογραφιῶν, λόγῳ δὲ τοῦ φόρτου τῶν ἐργασιῶν τῶν συνεργείων συντηρήσεως, μόλις προσφάτως κατέστη δυνατὴ ἡ ἀποστολὴ μικροῦ συνεργείου ὑπὸ τὸν ζωγράφον - συντηρητὴν κ. Φ. Ζαχαρίου, ὅστις προέβη εἰς δειγματολογικὸν καθαρισμὸν πρὸς διαπίστωσιν τῆς ποιότητος τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς ἐκτάσεως διατηρήσεως τῆς ἀρχικῆς τοιχογραφήσεως διὰ τὴν περαιτέρω συνέχισιν τῶν ἐργασιῶν.

Ἀποτέλεσμα τοῦ γενομένου μικρᾶς ἐκτάσεως καθαρισμοῦ εἶναι αἱ ἐνταῦθα τὸ πρῶτον δημοσιευόμεναι τρεῖς παραστάσεις, ἤτοι τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου (εἰκ. 6 - 8), τῆς Σταυρώσεως τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 9, 11, 12) καὶ τῆς Βαϊοφόρου (εἰκ. 13 - 16). Ἐγένοντο ἐπίσης ἔρευναι εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ ναοῦ καὶ κυρίως κατὰ τὴν Δ. πλευράν, ἐξ ὧν διεπιστώθη ὅτι αἱ ἀρχικαὶ τοιχογραφίαι θὰ πρέπει νὰ διατηρῶνται κατὰ τὸ μέγιστον ποσοστόν.

Ἐκ τοῦ γενομένου καθαρισμοῦ προ-

Εἰκ. 10. Μονὴ Βαρλαὰμ Μετεώρων. Φράγκου Κατελάνου, Ἡ Σταύρωσις τοῦ Χριστοῦ

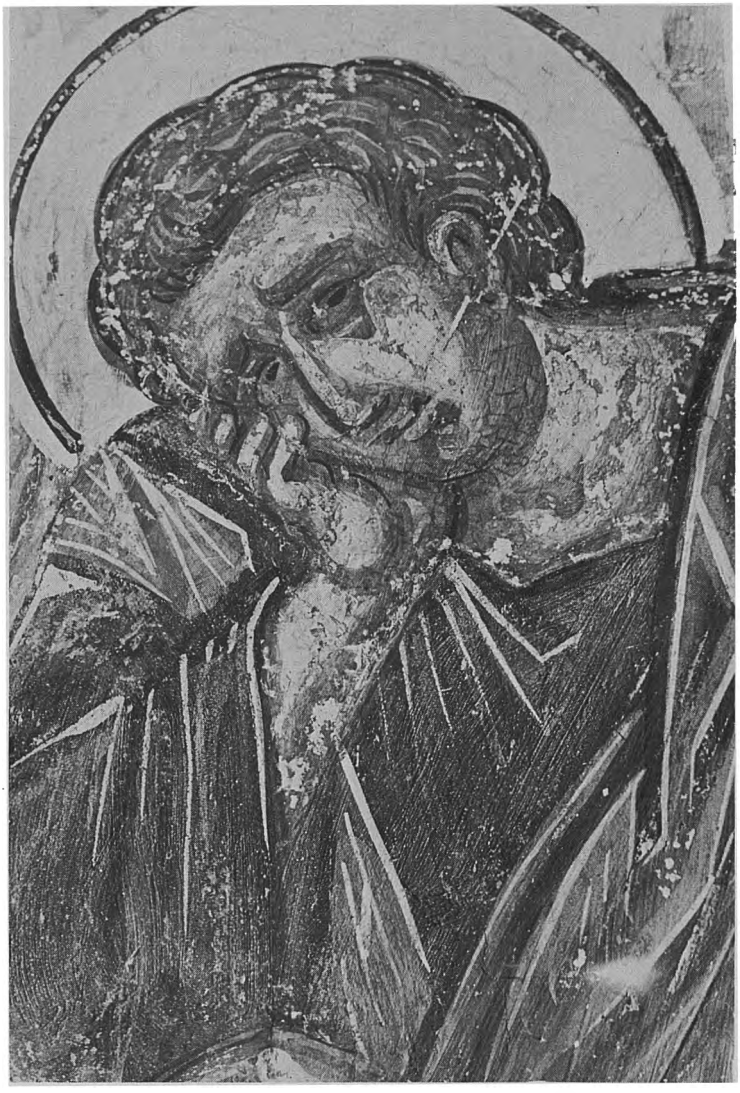

Εἰκ. 11. Καθολικὸν Μονῆς Ζάβορδας Γρεβενῶν. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 9

ἔκυψαν σημαντικὰ στοιχεῖα, δι' ὧν δύναται νὰ ἀποδοθῇ μετὰ πολλῆς βεβαιότητος ἡ ζωγραφικὴ τοῦ Καθολικοῦ εἰς τὸν ζωγράφον Φράγκον Κατελάνον[8].

'Αρκούμεθα ἐνταῦθα εἰς τὴν παράθεσιν τῆς σκηνῆς τῆς Σταυρώσεως τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ζάβορδας (εἰκ. 9) καὶ τῆς αὐτῆς σκηνῆς τοῦ Καθολικοῦ

8. Περὶ τοῦ ζωγράφου τούτου βλ. κυρίως 'Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα Ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν, 'Αθῆναι, 1957, σ. 113 κ.ἑ.

Εἰκ. 12. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 9

τῆς Μονῆς Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων, ἔργου τοῦ ζωγράφου τούτου (εἰκ. 10). Ἡ ὁλοκλήρωσις τοῦ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ζάβορδας ἐλπίζομεν ὅτι θὰ καταστήσῃ ἀπόλυτον βεβαιότητα τὴν νῦν ὑπόθεσιν καὶ θὰ προσθέσῃ ἓν εἰσέτι μνημεῖον εἰς τὸ μέχρι τοῦδε γνωστὸν ἔργον τοῦ Φράγκου Κατελάνου.

ΜΥΡΩΝ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Εἰκ. 13. Καθολικὸν Μονῆς Ζάβορδας Γρεβενῶν. Ἡ Βαϊοφόρος μετὰ τὸν καθαρισμὸν

Εἰκ. 14. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 13

NOUVEAUX DOCUMENTS SUR LA PEINTURE DE DEUX MONUMENTS DE LA MACÉDOINE

Dans deux monuments de la Macédoine, le Catholicon du Monastère de Chilandar au Mont Athos et le Catholicon du Monastère d'Hosios Nicanor

(Zaborda) de Grevena, nous venons de nettoyer récemment une partie des fresques, qui étaient couvertes par d'autres couches de peinture postérieures. Le but de ces travaux fut de constater l'état de conservation de la première couche.

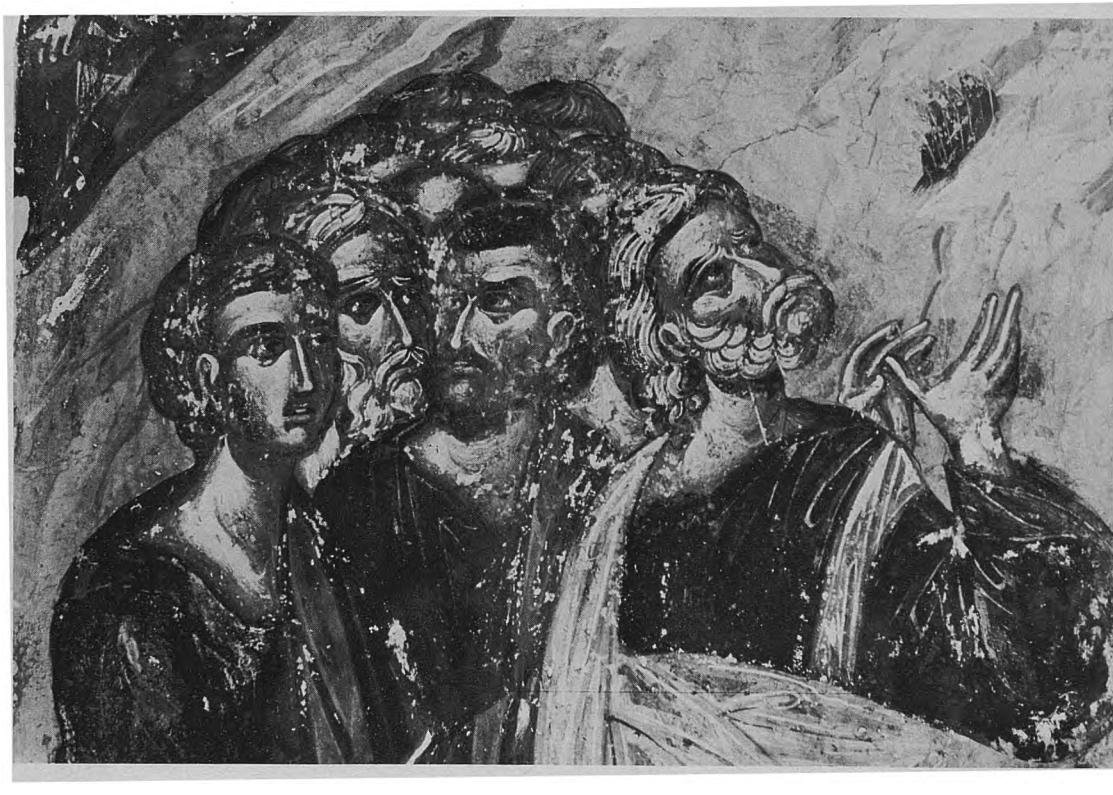
Ainsi ont été nettoyées la scène de la Présentation de la Vierge au Temple (f i g s. 1 - 5) dans le Catholicon du Monastère de Chilandar, tandis que dans le Caltholicon du Monastère de Zaborda les scènes de la Résurrection de Lazare (f i g s. 6 - 8), de la Crucifixion (f i g s. 9, 11, 12) et de l'Entrée à Jérusalem (f i g s. 13 - 16).

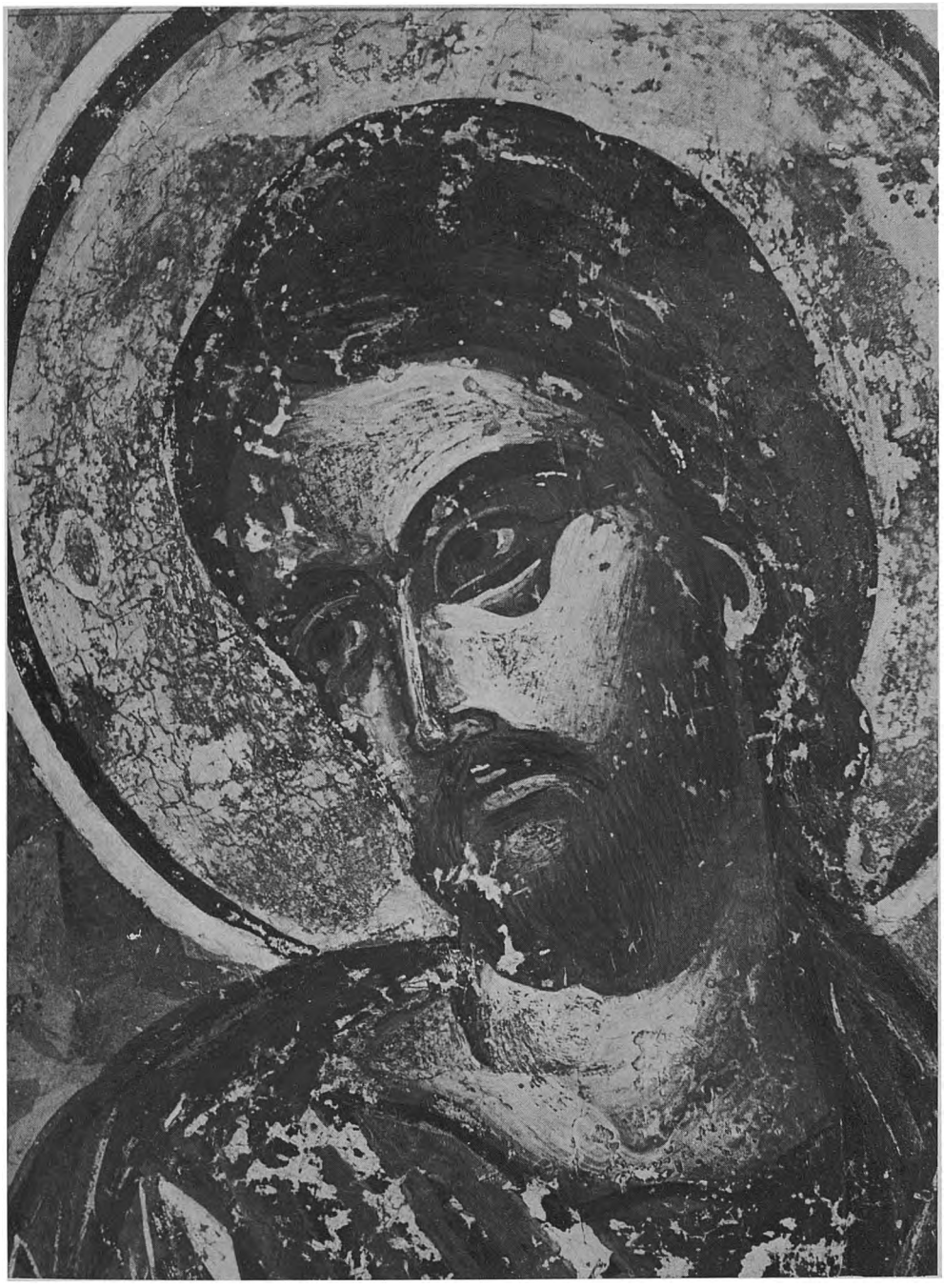
Le nettoyage du second monument nous a mené à penser que ses fresques ont été éxécutées, très probablement, par le peintre Frangos Catelanos; nous reproduisons ici, afin de comparer les similitudes frappantes, la scène analogue de la Crucifixion du Monastère de Barlaam à Météores (f i g. 10), œuvre de ce peintre.

Nous espérons que le nettoyage complet de l'église de Zaborda prouvera la vérité de cette hypothèse.

MYRON MICHAILIDIS

Εἰκ. 15. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 13

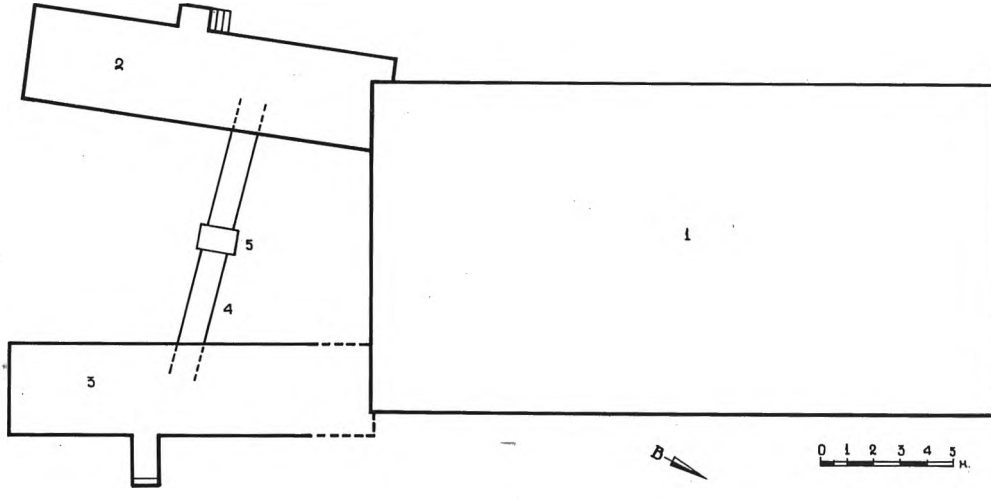
Εἰκ. 16. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 13

ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΤΟΥ ΑΜΜΩΝΟΣ ΔΙΟΣ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΑΦΥΤΙΝ

Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1971 συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἄμμωνος Διὸς εἰς Καλλιθέαν Χαλκιδικῆς[1].

Σκοπὸς τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς ἦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ διὰ δοκιμαστικῶν τομῶν ἔρευνα τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ, ἐκτάσεως 20 περίπου στρεμμάτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ πρὸ τοῦ ναοῦ χώρου.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἱεροῦ, καθὼς καὶ διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφὴν τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ πρὸ αὐτοῦ ἀποκαλυφθέντος βωμοῦ. Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε πρὸ τοῦ ναοῦ ἕτερον μεταγενέστερον κτίσμα εἰς τὴν προέκτασιν τῆς ΒΑ. πλευρᾶς αὐτοῦ, τὸν ἀρχικὸν βωμὸν καὶ ἐπ' αὐτοῦ μικρὸν μεταγενέστερον βωμόν (σχέδ. 1· εἰκ. 1). Πρὸ τοῦ ναοῦ, εἰς τὸ στρῶμα καταστροφῆς, εὑρέθησαν πλεῖστα τεμάχια λευκοφαίου, χονδροκόκκου μαρμάρου, μεταξὺ τῶν ὁποίων τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν δωρικοῦ ρυθμοῦ, ἤτοι ἐπιστυλίου (εἰκ. 2), τριγλύφων (εἰκ. 3), γείσου καὶ τμῆμα τυμπάνου (εἰκ. 4), καθὼς καί τινα τεμάχια λιθίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν δωρικοῦ ρυθμοῦ, ἤτοι

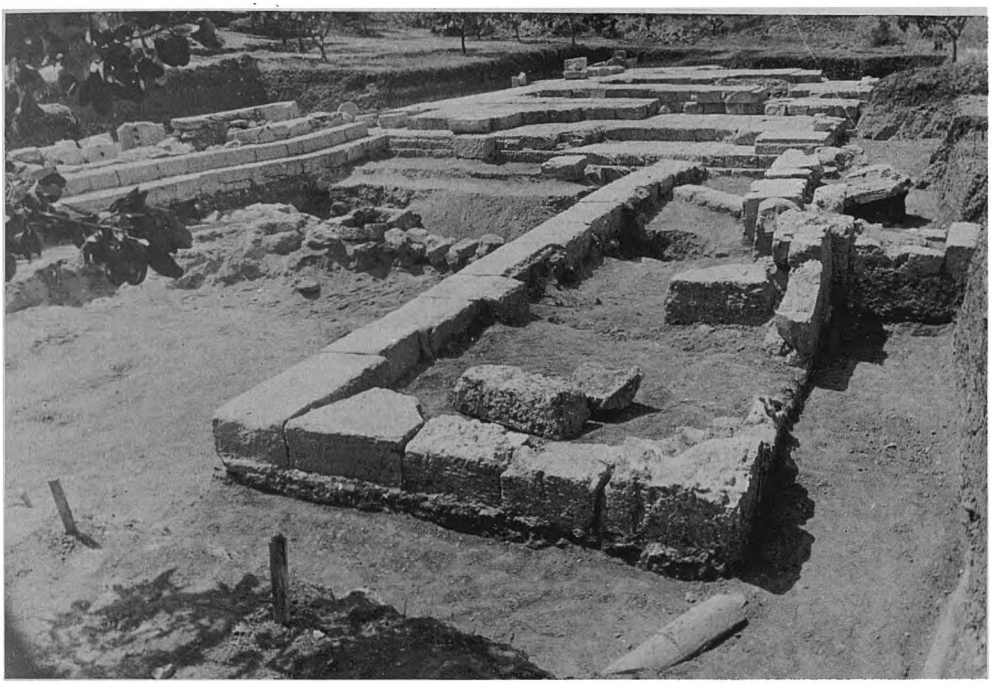
Σχέδ. 1. Ἀνασκαφὴ Ἱεροῦ Ἄμμωνος Διός. 1. Ὁ ναός (1969). 2. Τὸ δυτικὸν κτίσμα μὲ τὰς κερκίδας (1969). 3. Τὸ ἀνατολικὸν κτίσμα μὲ τὰς κερκίδας (1971). 4. Ὁ βωμός (1971). 5. Ὁ μεταγενέστερος βωμίσκος (1971)

Ὁ ναός: Κατὰ τὸ 1969 εἶχεν ἀποκαλυφθῆ τὸ πόδιον τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ ἓν μεταγενέστερον κτίσμα εἰς τὴν προέκτασιν τῆς ΝΔ. πλευρᾶς αὐτοῦ (σχέδ. 1).

1. Φ. Πέτσα, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 312, Πίν. 326 α· ΑΔ 25 (1970): Χρονικά (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

ἐπιστυλίου καί τριγλύφου. Εἰς τὸ στρῶμα καταστροφῆς εὑρέθησαν ἐπίσης κορινθιακαὶ κεραμίδες καί τινες λακωνικαί.

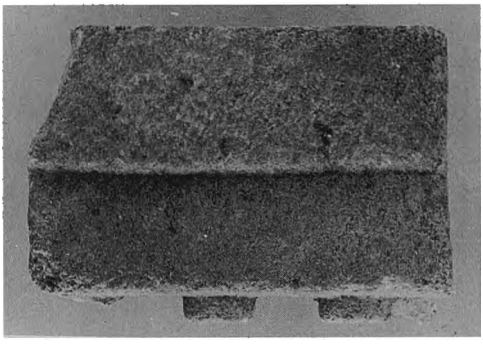
Δέον νὰ σημειωθῆ ὅτι τὰ μεταγενέστερα κτίσματα κατεσκευάσθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ λίθινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δωρικοῦ καὶ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ.

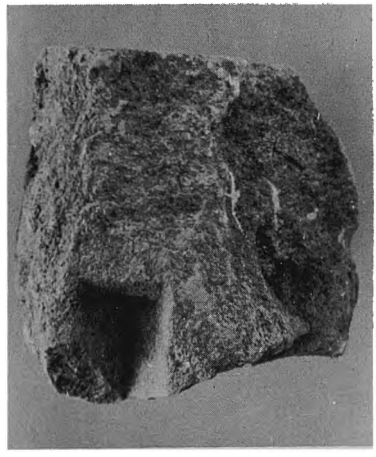

Εἰκ. 1. Ὁ ναός, ὁ βωμὸς καὶ τὰ κτίσματα μὲ τὰς κερκίδας

Ὁ θριγκὸς τοῦ ναοῦ: Τὰ εὑρεθέντα τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ μαρμαρίνου δωρικοῦ θριγκοῦ μᾶς δίδουν τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα διὰ τὴν ἐν σχεδίῳ ἀναπαράστασιν τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ.

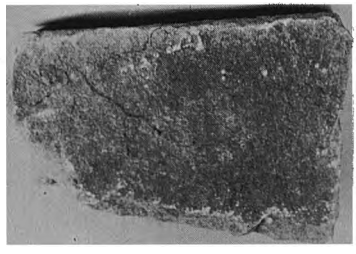
Εἰκ. 2. Τμῆμα μαρμαρίνου ἐπιστυλίου

Εἰκ. 3. Τμῆμα μαρμαρίνου τριγλύφου

Εἰκ. 4. Τμῆμα μαρμαρίνου τυμπάνου

Εἰκ. 5. Λίθινον δωρικὸν κιονόκρανον

Συμφώνως πρὸς τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν αὐτῶν μελῶν δυνάμεθα νὰ τοποθετήσωμεν τὴν κατασκευὴν τοῦ μαρμαρίνου θριγκοῦ εἰς τὸν 3ον αἰ. π.Χ.

Παλαιότερος τοῦ μαρμαρίνου εἶναι ὁ λίθινος δωρικὸς θριγκός, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται εἰς τὸν 4ον αἰ. π.Χ., συμφώνως πρὸς τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν του. Ὁ λίθινος θριγκὸς εἶναι, πιθανώτατα, ὁ ἀρχικὸς θριγκὸς τοῦ ναοῦ. Ἐπὶ τοῦ ποδίου τοῦ ναοῦ σώζεται λίθινος σφόνδυλος δωρικοῦ ρυθμοῦ, εἰς δὲ τὸ ἀνατολικὸν μεταγενέστερον κτίσμα εὑρέθησαν δύο λίθινα κιονόκρανα δωρικοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 5), τὰ ὁποῖα προέρχονται, πιθανώτατα, ἀπὸ τὸν ναόν.

Εἰκ. 6. Ὁ βωμὸς

Κεράμωσις: Αἱ εὑρεθεῖσαι κεραμίδες ἀνήκουν εἰς τρεῖς κεραμώσεις. Ἡ πρώτη κεράμωσις ἦτο κορινθιακή, ὁμοία πρὸς τὴν Νοτίαν Στοὰν τῆς Κορίνθου, συμφώνως πρὸς τοὺς εὑρεθέντας ἀνθεμωτοὺς καλυπτῆρας καὶ τὰς ἀναγλύφους σίμας. Ἡ δευτέρα κεράμωσις, ἐπισκευὴ προφανῶς τῆς πρώτης, χρονολογεῖται εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχήν. Κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν περίοδον ἡ κεράμωσις ἐπεσκευάσθη προχείρως διὰ τῆς τοποθετήσεως λακωνικῶν κεραμίδων.

Ὁ βωμός: Πρὸ τοῦ ναοῦ ἀπεκαλύφθη στενός, ἐπιμήκης βωμός (εἰκ. 6). Σώζεται μέχρις ὕψους 1 μ., τὸ πλάτος του θὰ ἦτο 1 μ. περίπου καὶ τὸ μῆκός του ἴσον περίπου μὲ τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ. Δὲν εἶναι βέβαιον ποίαν μορφὴν θὰ εἶχεν ἡ ἀπόληξίς του. Ὁ βωμὸς αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀρχικὸς βωμὸς τοῦ ναοῦ. Εὑρέθη κεκαλυμμένος μὲ ἄμμον. Ἐπ' αὐτοῦ, κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους του, εὑρέθη μικρὸς μεταγενέστερος βωμίσκος. Πέριξ τοῦ μεταγενεστέρου βωμίσκου εὑρέθησαν ἴχνη τέφρας καὶ πολλὰ ὀστᾶ μεγάλων ζώων. Ἐντὸς τοῦ βωμίσκου ἀπεκαλύφθη παχὺ στρῶμα τέφρας.

Τὰ μεταγενέστερα κτίσματα: Τὰ κτίσματα αὐτὰ κατεσκευάσθησαν προχείρως ἀπὸ λίθινα κυρίως ἀρχιτεκτονικὰ

Εἰκ. 7. Τὸ ἀνατολικὸν κτίσμα μὲ τὰς κερκίδας

Εἰκ. 8. Κεφαλὴ Ἔρωτος

μέλη δωρικοῦ καὶ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ δυτικοῦ σώζονται τρεῖς κερκίδες, κατὰ δὲ τὴν δυτικὴν τοῦ ἀνατολικοῦ μία (εἰκ. 7). Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ δυτικοῦ ὑπάρχει κλῖμαξ ἀνόδου, τοποθετημένη παραλλήλως πρὸς τὸν τοῖχον, ἐνῷ εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ἀνατολικοῦ ἡ κλῖμαξ ἀνόδου εἶναι κάθετος πρὸς τὸν τοῖχον (εἰκ. 7). Εἰς τὰς κερκίδας ἐκάθηντο, προφανῶς, οἱ πιστοὶ καὶ παρηκολούθουν τὰ δρώμενα.

Βάσει τῶν ἀνωτέρω ἀνασκαφικῶν δεδομένων ὁ ναὸς κατεσκευάσθη τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Τὸ ὑλικὸν εἶναι ἐγχώριος κογχυλιάτης λίθος. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἦσαν ἐπιχρισμένα διὰ λευκοῦ μαρμαροκονιάματος.

Ἡ κεράμωσίς του, ὁμοία πρὸς τὴν κεράμωσιν τῆς Νοτίας Στοᾶς τῆς Κορίνθου, τοποθετεῖ τὴν κατασκευήν του εἰς τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Βραδύτερον ὁ ναὸς ὑφίσταται μερικὴν καταστροφὴν καὶ ἐπισκευάζεται κατὰ τὸν 3ον αἰ. π.Χ. Ὁ θριγκὸς ἀντικαθίσταται μὲ μαρμάρινον καὶ ἡ κεράμωσις συμπληροῦται διὰ τῆς τοποθετήσεως κορινθιακῶν κεραμίδων πηλοῦ ἐρυθροῦ. Κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (1ος - 2ος αἰ. μ.Χ.) ὁ βωμὸς καλύπτεται δι' ἄμμου, ἐπ' αὐτοῦ κατασκευάζεται μικρὸς βωμὸς καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ βωμοῦ κατασκευάζονται τὰ δύο μεταγενέστερα κτίσματα μὲ κερκίδας. Εἰς τὸ ὕψος τῆς κερκίδος τοῦ ἀνατολικοῦ μεταγενεστέρου κτίσματος, εὑρέθη μαρμαρίνη κεφαλὴ Ἔρωτος τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (εἰκ. 8). Τὰ ἀνευρεθέντα νομίσματα χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. μέχρι τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ἡ ρωμαϊκή, λοιπόν, περίοδος τοῦ Ἱεροῦ διαρκεῖ ἀπὸ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεοδοσίου.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Θεοδοσίου, πιθανῶς, τὸ Ἱερὸν καταστρέφεται βιαίως. Τὸ γεγονὸς τῆς βιαίας καταστροφῆς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν τεμαχισμένα εἰς πλεῖστα τεμάχια, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ εὑρισκόμενα μικρὰ τεμάχια γλυπτῶν.

Ὁ ναὸς εἶχε ταυτισθῆ τὸ 1969 μὲ τὸν γνωστὸν ἐκ τῶν πηγῶν ναὸν τοῦ Ἄμμωνος Διός, συμφώνως πρὸς ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν μαρμαρίνης λεκάνης, εὑρεθείσης πλησίον τῆς γωνίας τοῦ ναοῦ.

Ἔξωθι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἀνατολικοῦ μεταγενεστέρου κτίσματος

εὑρέθη ἐνεπίγραφος βάσις ἀγαλματίου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (εἰκ. 9). Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΑΠΟΛΛΩΝΙ ΚΑΝΑΣΤΡΑΙΩ
ΑΝΕΘΗΚΑ ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ

Ἐπὶ τῆς βάσεως σώζονται οἱ ἄκροι πόδες ἀγαλματίου τοῦ Ἀπόλλωνος, οἱ πρόσθιοι πόδες λέοντος δεξιά του καὶ κορμὸς δένδρου μὲ ὄψιν ἀριστερά του. Τὸ ἀγαλμάτιον ἀποδίδει, πιθανῶς, τὸ λατρευτικὸν ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνος. Δυτικώτερον τοῦ ναοῦ, εἰς μίαν τομήν, ἀπεκαλύφθη τοῖχος στοᾶς (;) μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν., εἰς ἑτέραν δὲ τμῆμα κτηρίου (κατοικίας ἱερέων ἢ ξενῶνος).

Ἱερὸν Νυμφῶν καὶ Διονύσου: ΝΔ. τοῦ ναοῦ εἰς τὴν κλιτὺν διεκρίνοντο λίθιναι βαθμίδες. Ἡ ἔρευνα ἀπεκάλυψε λιθίνην κλίμακα σκαλισμένην ἐπὶ βράχου (εἰκ. 10), ἄγουσαν εἰς κοιλότητα τοῦ βράχου (εἰκ. 11). Πρὸ τῆς κοιλότητος κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἐντὸς τοῦ ἰζηματογενοῦς στρώματος καὶ εἰς τὸ στρῶμα τοῦ χώματος εὑρέθησαν ἀγγεῖα τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. ὁμοῦ μετὰ χειροποιήτων. Συγκεκριμένως εὑρέθησαν πολλὰ τεμάχια μεγάλων ἀνοικτῶν χειροποιήτων ἀγγείων (εἰκ. 12), τμήματα σκύφων μὲ κρεμάμενα ὁμόκεντρα ἡμικύκλια (εἰκ. 13), γεωμετρικὸς σκύφος μὲ ἁπλῆν γραμμικὴν διακόσμησιν (εἰκ. 14), γεωμετρικὸς σκύφος, μὲ ἀνοικτὸν καστανὸν γάνωμα καὶ ταινιωτὰς λαβάς, καὶ κομβιόσχημος λαβὴ ἐγχωρίου σκύφου, ὁμοία πρὸς εὑρεθείσας εἰς Ὄλυνθον, Βεργί-

Εἰκ. 9. Βάσις ἀγαλματίου μὲ ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὸν Ἀπόλλωνα Καναστραῖον

Εἰκ. 10. Ἱερὸν Νυμφῶν καὶ Διονύσου

ναν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Μακεδονίας. Εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ὕψος, εἰς τὸ στρῶμα τοῦ χώματος, κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς κοιλότητος καὶ πρὸ αὐτῆς εὑρέθησαν ἀττικὰ ἐρυθρόμορφα καὶ μελαμβαφῆ ἀγγεῖα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Εἷς τινα ἐξ αὐτῶν σώζονται ἐγχάρακτοι ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Εἰς τὸ χεῖλος ἀττικοῦ ἐρυθρομόρφου κωδωνοσχήμου κρατῆρος (εἰκ. 15) ἡ ἐπιγραφή:

ΗΓΙΑΣ : ΔΙ[

Ἄνωθεν τῆς κοιλότητος εὑρέθη τμῆμα ἀττικοῦ μελανομόρφου κρατῆρος μὲ ἑλικοειδεῖς λαβάς (εἰκ. 16, 17), φέρον ἐπὶ τοῦ χείλους ἐγχάρακτον ἀναθηματικὴν ἐπιγραφήν:

]ΣΙΚΡΑΤΑΙΟΣ

Ἄνωθεν τοῦ σπηλαίου ἐπίσης εὑρέθησαν πολλὰ ἀττικὰ μελαμβαφῆ καί τινα τεμάχια χειροποιήτων ἀγγείων.

Πρὸ τῆς κοιλότητος εὑρέθη ἐπίσης ἀβαφὴς κάνθαρος ἀρχαϊκοῦ τύπου, εἰδώλιον Παπποσιληνοῦ, τύπου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., καὶ εἰδώλιον λέοντος ὑστεροαρχαϊκοῦ τύπου.

Συμφώνως πρὸς τὰ ὡς ἄνω ἀνασκαφικὰ δεδομένα, κατὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., οἱ Ἀφυταῖοι ἐντυπωσιασθέντες ἀπὸ τὴν ὡραιότητα τοῦ τοπίου ἱδρύουν τὸ Ἱερὸν τῶν Νυμφῶν καὶ τοῦ Διονύσου. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἔρρεεν ἄφθονον ὕδωρ ἀπὸ τὴν κοιλότητα τοῦ βράχου, ὡς δεικνύουν οἱ ὡραῖοι σταλακτῖται τῆς κοιλότητος τοῦ βράχου καὶ τὸ ἰζηματογενὲς στρῶμα.

Εἰκ. 11. Ἱερὸν Νυμφῶν καὶ Διονύσου

Ἡ ταύτισις τοῦ σπηλαίου ὡς Ἱεροῦ τῶν Νυμφῶν τεκμηριοῦται ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἀττικοῦ μελανομόρφου κρατῆρος, ἡ ὁποία δύναται νὰ συμπληρωθῇ :

νύμφη] ΣΙ ΚΡΑΤΑΙΟΣ

Εἰς τὸ Ἱερὸν τῶν Νυμφῶν ἐλατρεύετο καὶ ὁ Διόνυσος. Ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἀττικοῦ ἐρυθρομόρφου κρατῆρος δύναται νὰ συμπληρωθῇ :

ΗΓΙΑΣ· : ΔΙ[ονύσωι

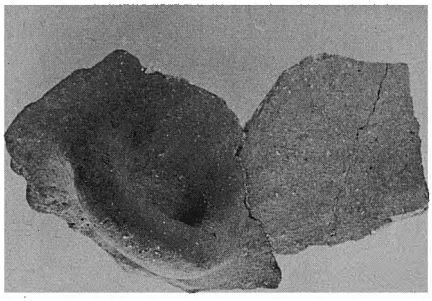
Ἡ ἱστορία τοῦ Ἱεροῦ ἀρχίζει τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., παρουσιάζεται κενὸν εἰς τὰ εὑρήματα κατὰ τὸν 7ον καὶ τὸ α΄ ἥμισυ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., καὶ ἀκολουθοῦν εὑρήματα τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. καὶ τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Ἄνωθεν τοῦ σπηλαίου εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἱδρύθη ναΰδριον[2].

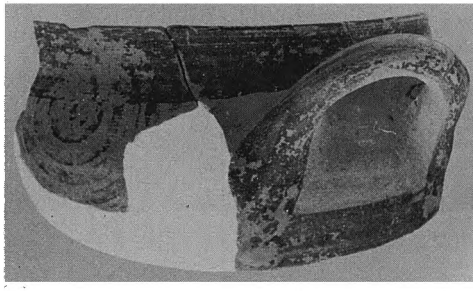
Κάτωθεν τῆς κλίμακος ἀπεκαλύφθη μέγα σπήλαιον μὲ ὡραίους σταλακτίτας (εἰ κ. 10, 18). Ἡ ἔρευνα τοῦ σπηλαίου θὰ γίνῃ εἰς τὴν προσεχῆ ἀνασκαφικὴν περίοδον.

Δυτικώτερον τοῦ Ἱεροῦ τῶν Νυμφῶν καὶ τοῦ Διονύσου εἰς τὴν κλιτὺν διεκρίνετο μία πλίνθος. Ἐκεῖ, μικρὰ δοκιμαστικὴ τομὴ (3 × 3 μ.) ἀπεκάλυψε τοῖχον μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Εὑρέθησαν μελαμβαφῆ ἀγγεῖα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ πήλινος καρπὸς

2. Περὶ τοῦ ναϋδρίου καὶ περὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν βασιλικῆς, ἅτινα εὑρίσκονται ἐντειχισμένα εἰς ἀναλημματικὸν τοῖχον πρὸ τοῦ ξενοδοχείου, βλ. τὴν ἔκθεσιν τοῦ συναδέλφου κ. Εὐθ. Τσιγαρίδα.

Εἰκ. 12. Τμῆμα μεγάλου χειροποιήτου ἀγγείου

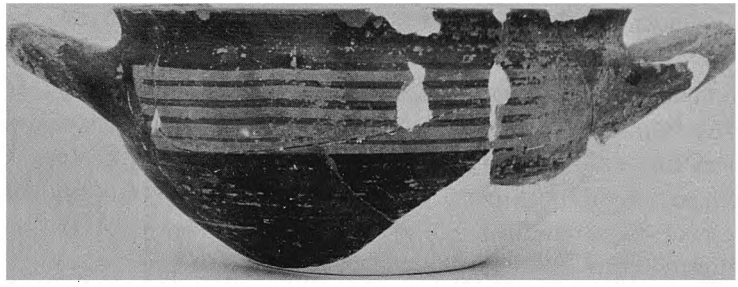
Εἰκ. 13. Τμῆμα σκύφου μὲ κρεμάμενα ἡμικύκλια

ροιᾶς. Πρόκειται περὶ ἱεροῦ, πιθανώτατα Θεσμοφορίου, ὡς δεικνύει ἡ εὕρεσις τοῦ καρποῦ τῆς ροιᾶς.

Δυτικώτερον τοῦ Ἱεροῦ τῶν Νυμφῶν καὶ τοῦ Διονύσου σχηματίζεται ἄνδηρον. Ἐκεῖ, μικρὰ δοκιμαστικὴ τομὴ (3 × 3 μ.) ἀπεκάλυψε στυλοβάτην κτηρίου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὡς τεκμαίρεται ἐκ τῆς πρὸ αὐτοῦ εὑρεθείσης πηλίνης ἀναγλύφου σίμης (εἰκ. 19), ἡ ὁποία εἶναι τοῦ ἰδίου τύπου μὲ τὰς σίμας τοῦ ναοῦ.

Συμφώνως πρὸς τὰ ὡς ἄνω ἐκτεθέντα ἀνασκαφικὰ δεδομένα, τὸ Ἱερὸν δύναται νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸ Ἱερὸν τοῦ Διονύσου, τὸ ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος (Ἑλληνικά, 5, 3, 19). Πρὸς τοῦτο συνηγοροῦν: ἡ περιγραφὴ τοῦ τοπίου ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος[3], ἡ ὁποία ἀρ-

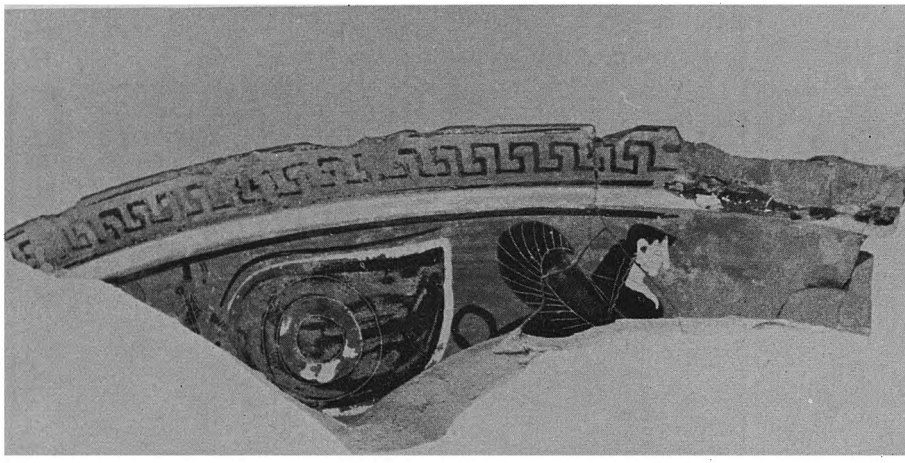
3. Ξενοφῶντος, Ἑλληνικά, 5, 3, 13 «ὡς δὲ πρόσθεν ἑορακότα (τὸν Ἀγησίπολιν) τὸ ἐν Ἀφύτει τοῦ Διονύσου ἱερὸν ἔρως αὐτὸν τότ' ἔσχε τῶν τε σκιερῶν σκηνημάτων καὶ τῶν λαμπρῶν καὶ ψυχρῶν ὑδάτων».

Εἰκ. 14. Γεωμετρικὸς σκύφος

Εἰκ. 15. Ἐνεπίγραφον τμῆμα ἀττικοῦ ἐρυθρομόρφου κρατῆρος
Εἰκ. 16 - 17. Ἐνεπίγραφον τμῆμα ἀττικοῦ μελανομόρφου κρατῆρος

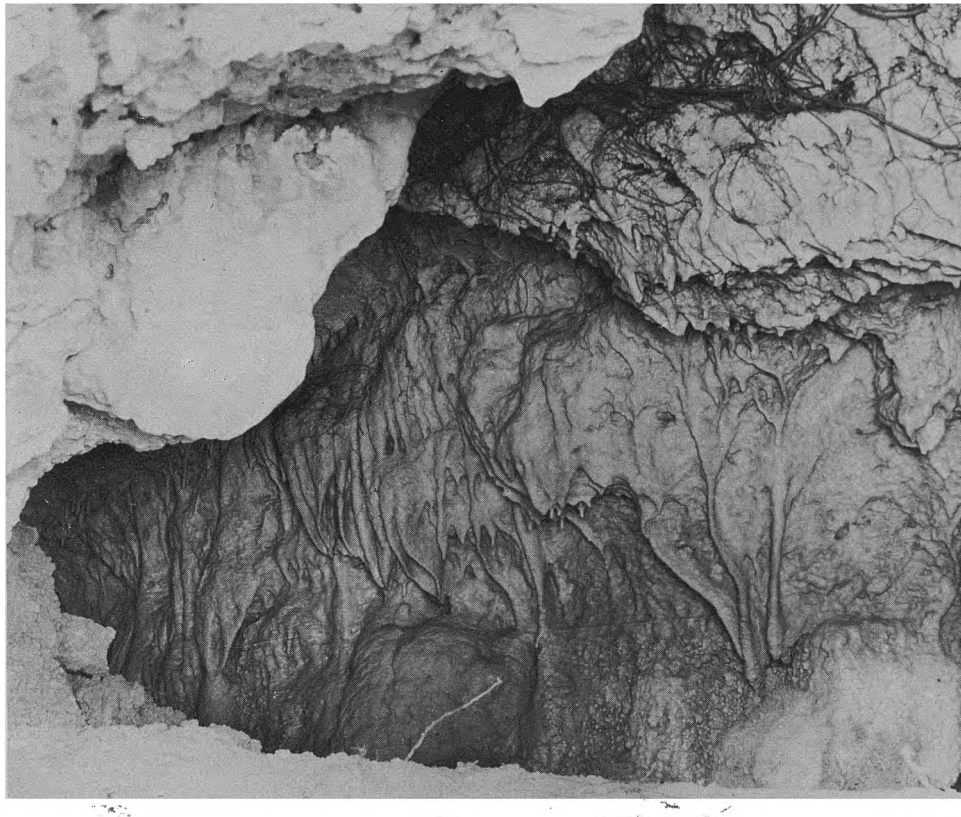

μόζει ἀπολύτως εἰς τὸ Ἱερόν, —τὸ ἀποκαλυφθὲν ἐφέτος Ἱερὸν τῶν Νυμφῶν—, ὅπου ἐλατρεύετο ὁ Διόνυσος, ἡ εὑρεθεῖσα τὸ 1969 μαρμαρίνη κεφαλὴ τοῦ Διονύσου καὶ ἐνεπίγραφον ὄστρακον μὲ τὴν ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν *ΔΙΟΝΥΣΟ*, εὑρεθὲν εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἱεροῦ. Εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Διονύσου, λοιπόν, ἱδρύθη, προφανῶς, τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἄμμωνος Διὸς κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Διονύσου ὑπῆρχεν, ἐπίσης, Θεσμοφόριον, καὶ ἐλατρεύετο ὁ Ἀπόλλων Καναστραῖος.

Ἡ ἀρχὴ τῆς λατρείας εἰς τὸ Ἱερὸν τοποθετεῖται, συμφώνως πρὸς τὰ εὑρεθέντα εἰς τὸ Σπήλαιον τῶν Νυμφῶν ἀγγεῖα, εἰς τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Τὸ γεγονὸς εἶναι σημαντικὸν καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἱδρύσεως τῆς πόλεως Ἄφυτις. Ἡ Ἄφυτις, συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω, ἱδρύθη εἰς τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΛΕΒΕΝΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΓΙΟΥΡΗ

Εἰκ. 18. Τὸ σπήλαιον

THE SANCTUARY OF AMMON ZEUS AT APHYTIS

The 1971 excavation in the sanctuary of Ammon Zeus at Aphytis had very important results.

In 1969 there was discovered the podium of a temple, identified with the temple of Ammon Zeus, according to a dedicative inscription found near the temple. In front of the temple was also discovered a later building (plan 1). In 1971 was discovered another later building, the altar, and another later altar (plan 1; figs. 1, 6, 7). In front of the temple were found many fragments of a doric marble entablature dated in the third century B.C., and a few fragments of a doric stone entablature dated in the fourth century B.C. There were also found terracotta rooftiles similar to these of the South Stoa in Corinth. According to the new finds the temple had a doric pteron, it was constructed from local stone (cochyliatis), and it was erected, probably, in the second half of the fourth century B.C. In the east later building were found two doric stone capitals (fig. 5), which belonged, probably, to the temple. In the third century B.C. a new marble entablature was erected. During the Roman period (1st - 2nd century A.D.) were constructed the two buildings and the little altar between them.

South of the temple was discovered a sanctuary of Nymphs and Dionysos (figs. 10 - 11). There were found local hand-made vases (fig s. 12, 13), geometric vases (figs. 14, 15), and attic black-figure and red-figure vases (figs. 16 - 18).

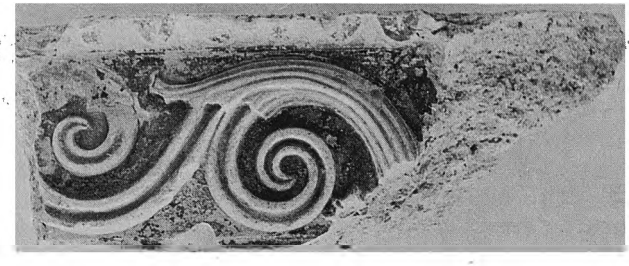
West of this sanctuary, in a section, was discovered a part of another sanctuary, a Thesmophorion.

Near the temple was found an inscribed base of a statuette with a dedicative inscription to Apollon Canastraios (fig. 9).

According to the finds of the 1971 excavation this sanctuary can be identified with the sanctuary of Dionysos, referred by Xenophon (Hell. 5, 3, 13). The sanctuary of Dionysos was erected in the second half of the 8th century B.C. It testifies that Aphytis was founded in the second half of the 8th century B.C.

During the byzantine period a chapel was erected above the sanctuary of Nymphs and Dionysos.

EUGENIE JURI

Εἰκ. 19. Πηλίνη σίμη

Εἰκ. 1. Νάξος. Τραγαία. Ν. Πρωτοθρόνου

ΕΚ ΤΩΝ ΑΠΟΚΑΛΥΦΘΕΙΣΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΕΙΣ ΠΡΩΤΟΘΡΟΝΟΝ ΝΑΞΟΥ

Ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους (1970) ἤρχισαν ἐργασίαι συντηρήσεως τοιχογραφιῶν τοῦ εἰς τὸ χωρίον Χαλκὶ Τραγαίας Νάξου κειμένου μεγάλου ἐνοριακοῦ ναοῦ ἀφιερωμένου εἰς τὴν Παναγίαν (εἰκ. 1) καὶ γνωστοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα Πρωτόθρονος[1]. Περὶ τὸ τέλος δὲ τοῦ ἔτους, αἱ ἐργασίαι ἐπεξετάθησαν καὶ εἰς κτηριακὴν στερέωσιν τοῦ ναοῦ.

Ὁ ναὸς[2] ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τοῦ

1. Περὶ τοῦ ἐπιθέτου Πρωτόθρονος ὁ Γ. Ν. Κορρὲς («Ἐπωνυμίαι τῆς Παναγίας ἐν Νάξῳ», ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τόμ. Ϛ΄, σ. 571) γράφει ὅτι τοῦτο «ἀναφέρεται ἢ εἰς τὴν παλαιότητα τοῦ (ναοῦ) ἢ εἰς τὴν πρώτην τῇ τάξει μεταξὺ τῶν ἁγίων τιμωμένην ἐν αὐτῷ Παναγίαν». Πιθανῶς ὅμως ἡ ὀνομασία συνδέεται πρὸς τὴν ἕδραν Ἐπισκόπου.

2. Πρώτη μνεία —καθ' ὅσον γνωρίζω— τοῦ ναοῦ γίνεται εἰς Ν. Δ. Καλογεροπούλου, Τριά-

σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου καὶ δὴ εἰς τὸν «μεταβατικὸν»[3] λεγόμενον, καθ' ὅσον ὁ τροῦλλος δὲν στηρίζεται εἰς κίονας, ἀλλὰ εἰς τοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βασιλικὴν τονίζει καὶ τὸ κυλινδρικὸν ἐξωτερικῶς ἱερὸν μετὰ τοῦ διλόβου —ὡς ἀπεδείχθη διὰ τῶν προσφάτων ἐργασιῶν— παραθύρου, καὶ τοῦ καλῶς διατηρουμένου συνθρόνου. Ὁ ναὸς ἔχει

Εἰκ. 2. Νάξος. Τραγαία. Ν. Πρωτοθρόνου. Χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς

εἶναι πλέον ἐμφανὴς ἡ σχέσις πρὸς τὸν ἐλεύθερον σταυρόν, ἀλλὰ καὶ τὴν θολωτὴν βασιλικήν. Τὴν συγγένειαν πρὸς τὴν σχῆμα ἐπίμηκες, τὰ γωνιαῖα δὲ διαμερίσματα σχηματίζουν ἀπομεμονωμένα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον παρεκκλήσια, ἐξ ὧν τὸ ΒΔ. —στερεωθὲν καὶ τοῦτο ἐσχάτως— σώζει τοιχογραφίας κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, εἰς ἃς ἐγένοντο ἐργασίαι συντηρήσεως.

Εἰς τὸ Δ. τμῆμα τοῦ ναοῦ ὑψώνεται τρουλλαία προσθήκη μετὰ νησιωτικοῦ κωδωνοστασίου νεωτέρας ἐποχῆς. Εἰς τὴν βάσιν τοῦ κωδωνοστασίου ὑπάρ-

κοντα πέντε ἄγνωστοι βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Νάξου, ἐν Νέᾳ Ἑστίᾳ, 1933, καὶ ἀνάτυπον, σ. 18 - 19, ὅπου χρονολογεῖ τὸν ναὸν εἰς τὸν ΙΒ' ἢ ΙΓ' αἰ.

Τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφὴν καὶ τὰς τοιχογραφίας (πλὴν τῶν παρεκκλησίων) ἐξετάζει ἡ δ. Μαρία Παναγιωτίδου εἰς διδακτορικήν, ἀνέκδοτον εἰσέτι ἀλλὰ κατατεθειμένην ἐν Σορβόννῃ, διατριβήν της, ὑπὸ τὸν τίτλον «Les monuments de Grèce depuis la fin de la crise Iconoclaste jusqu' à l' an mille», Paris 1969, σ. 174 κ.ἑ.

3. Περὶ τοῦ τύπου ἢ τῆς ὁμάδος τῶν ναῶν αὐτῶν βλ. καὶ Ἀν. Ὀρλάνδον εἰς ΑΒΜΕ, τόμ. Θ', τεῦχος 1, Ἀθῆναι 1961, σ. 6 - 20, ὅπου ὅμως δὲν ἔχει συμπεριληφθῇ ἡ Πρωτόθρονος.

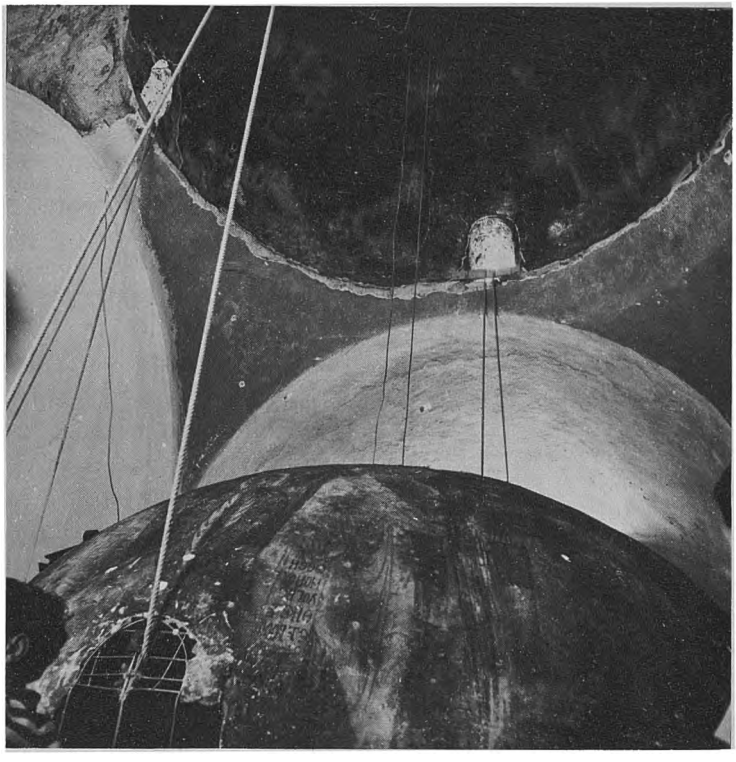

Εἰκ. 3. Νάξος. Τραγαία. Ν. Πρωτοθρόνου. Νοτία πλευρά. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν

χει σήμερον μαρμάρινον ἐπιστύλιον —κατὰ τὴν δ. Μ. Παναγιωτίδου[4] τὸ ἐπιστύλιον τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ— μετὰ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, εἰς ἣν ἀναφέρονται οἱ « ἀνακενίσαντες » τὸν ἔνδοξον ναὸν « Λέων Θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος, καὶ Νικήτας Πρωτοσπαθάριος καὶ Στέφανος ». Κατὰ πρόσφατον δὲ ἔρευναν εὑρέθη εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειαν τοῦ πρώτου μέρους τῆς ἐπιγραφῆς ἡ χρονολογία « ἔτους ϡφϡ , ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὸ ἔτος 1052 μ.Χ. (εἰκ. 2).

Εἰς τὴν σημερινὴν μορφὴν αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ τοῦ ναοῦ καλύπτονται διὰ

4. M. Panaghiotidès, ἔ.ἀ., σ. 179 - 180.

Εἰκ. 4. Νάξος. Τραγαία. Ν. Πρωτοθρόνου. Κατὰ τὴν ἀποκόλλησιν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τρούλλου

Εἰκ. 5. Νάξος. Τραγαία. Ν. Πρωτοθρόνου. Ν. Κεραία. Κεφαλὴ Παναγίας ἀπὸ παράστασιν Εὐαγγελισμοῦ

ἐπιπέδου πλακός. Κατὰ τὰς ἐργασίας ἐφάνη ὅτι ἀρχικῶς ἡ ἐξωτερικὴ κάλυψις τῶν κεραιῶν ἦτο κυλινδρική, στεγαζομένη διὰ κεράμων, ὡς καὶ εἰς τὴν Καταπολιανὴν τῆς γειτονικῆς Πάρου (ε ἰ κ. 3).

Τὰ ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ (μορφὴ τῆς κατόψεως, ἔντονος διαγραφὴ τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ εἰς τὴν στέγην, σύνθρονον, κυλινδρικὴ στέγασις) ἀφ' ἑνός, καὶ ἡ εὑρεθεῖσα χρονολογία τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰ. ἀφ' ἑτέρου, παρέχουν ἀντιφατικὰ κατά τινα τρόπον στοιχεῖα διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ. Αἱ ἐργασίαι ὅμως, εὑρισκόμεναι εἰσέτι ἐν προόδῳ, θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν ἅμα τῇ ἀποπερατώσει των νὰ σχηματίσωμεν σαφεστέραν ἀντίληψιν περὶ τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ ναοῦ.

Ἰδιαιτέρως σημαντικαὶ εἶναι καὶ αἱ σωζόμεναι τοιχογραφίαι εἰς τὸν τροῦλλον[5] (Παντοκράτωρ μετὰ Προφητῶν, ἀρχαγγέλων καὶ ἁγίων), τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης (Δέησις) καὶ τὸ ΒΔ. παρεκκλήσιον, εἰς ἃς ἔρχονται νὰ προστεθοῦν αἱ προσφάτως ἀποκαλυφθεῖσαι εἰς τὴν Ν. κεραίαν καὶ τὸν τροῦλλον. Ἐξ αὐτῶν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ τρούλ-

5. Δείγματα τῶν τοιχογραφιῶν ἔχουν δημοσιευθῆ ἐλάχιστα, π.χ. M. Chatzidakis εἰς Connoisseur, May 1962, No 603, σ. 29 - 34· G. Dimitrokallis, Affreschi Bizantini, in Felix Ravenna, XLVI (1966) σ. 54 - 55, εἰκ. 4 - 5· M. Chatzidakis, εἰς Propyläen Kunstgeschichte, Byzanz und der Christliche Osten, πίν. 177 α, σ. 237 κ.ἀ.

Εἰκ. 6. Νάξος. Τραγαία. Ν. Πρωτοθρόνου. Ὁ Συμεὼν ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Ὑπαπαντῆς

λου, χρονολογούμεναι [6] συνήθως εἰς τὸν 10ον - 11ον αἰ. μ.Χ. εἶχον ἐμφανίσει λίαν ἐπικίνδυνον κατάστασιν μετὰ καταπτώσεων τμημάτων τινῶν. Διὰ τοῦτο ἦτο ἀπαραίτητος ἡ ἄμεσος συντήρησις αὐτῶν.

Ἐκρίθη ὅμως ἀναγκαῖον, πρὸ τῆς ὁριστικῆς στερεώσεως τῶν τοιχογραφιῶν, νὰ ἐρευνηθῇ τὸ κάτωθεν αὐτῶν μέρος, διότι εἴχομεν βασίμους ὑποψίας ὅτι σώζεται καὶ ἕτερον στρῶμα ζωγραφικῆς. Ἀπετειχίσθη ὁλόκληρον τὸ ἡμισφαίριον (διάμ. 3.72, ἀκτὶς 1.97 μ.) ἄνευ οὐδεμιᾶς τομῆς, μεταβολῆς τοῦ σχήματος ἢ ἀπωλείας τμήματος τοιχογραφίας (εἰκ. 4). Ἡ ὅλη αὐτὴ ἐργασία ἐμελετήθη καὶ ἐξετελέσθη μὲ ἀπόλυτον ἐπιτυχίαν ὑπὸ τοῦ ζωγράφου - συντηρητοῦ τῆς Ὑπηρεσίας κ. Σταύρου Μπαλτογιάννη. Πράγματι δὲ εὑρέθη στρῶμα τοιχογραφιῶν μὲ τὸ ἴδιον περίπου θέμα. Ἐπηκολούθησαν ὅμως καὶ ἄλλαι ἐργασίαι —ὡς ἀπόσπα-

6. Ὁ M. Chatzidakis, κατὰ τὴν δημοσίευσιν εἰς Connoisseur, No 603, σ. 30, γράφει: «An episcopal church of the ninth century with in the dome its originals paintings of Prophets and Archangels surrounding the Pantocrator».

Ὁ ἴδιος εἰς Propyläen Kunstgeschichte χρονολογεῖ (ἔ.ἀ., σ. 237) 10/11ος αἰ. Ὁ G. Dimitrocallis (ἔ.ἀ., σ. 55) εἰς τὸν 9ον - 10ον αἰ. Ὁ Ν. Καλογερόπουλος εἰς 12ον - 13ον. Ἡ Παναγιωτίδου, τέλος, εἰς τοὺς περὶ τὸ 1000 χρόνους.

Εἰκ. 7. Νάξος. Τραγαία. Ν. Πρωτοθρόνου. Ὑπαπαντὴ

σις μόνον τοῦ χρώματος ἐκ τῆς ἀρνητικῆς ὄψεως τοῦ τρούλλου— αἱ ὁποῖαι εὑρίσκονται εἰσέτι ἐν προόδῳ καὶ διὰ τοῦτο ἐπιφυλασσόμεθα νὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὰς ἀποκαλυφθείσας τοιχογραφίας προσεχῶς.

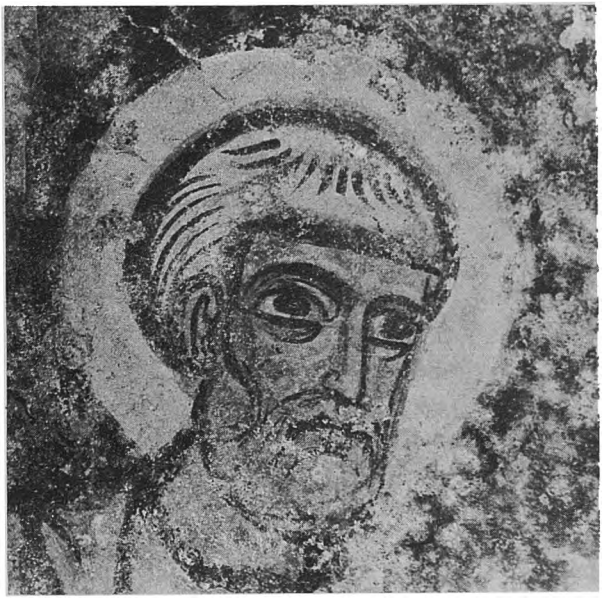
Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν καὶ τῆς συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ΒΔ. παρεκκλησίου, ἐπραγματοποιήθη ἔρευνα ὑπὸ τὰ νεωτερικὰ κονιάματα τῆς νοτίου κεραίας· ἀπεκαλύφθησαν δὲ τοιχογραφίαι διατηρούμεναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον καλῶς. Ἐξ αὐτῶν παρουσιάζομεν ὀλίγα δείγματα.

Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς καμάρας εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς (εἰ κ. 5) καὶ ἡ Ἐπίσκεψις τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Ἐλισάβετ· εἰς δὲ τὸ δυτικὸν ἡ Ὑπαπαντή. Κάτωθεν τῆς Ὑπαπαντῆς παρίστανται οἱ Τεσσαράκοντα Μάρτυρες, ἐνῷ κάτωθεν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ δυσδιάκριτος εἰσέτι σκηνή. Τὰ δύο ἡμίση τῆς καμάρας χωρίζει διακοσμητικὴ ζώνη. Τὸ μέσον, περίπου, τῆς συνθέσεως τῆς Ὑπαπαντῆς κατέχει ὁ Συμεὼν (εἰ κ. 6) γέρων, κυρτὸς ὑπὸ τὸ βάρος τῆς ἀναμονῆς μιᾶς ὁλοκλήρου ζωῆς, τείνων τὰς κεκαλυμμένας χεῖράς του πρὸς τὸ Παιδίον Ἰησοῦς.

Ἐκ τῆς ἀντιθέτου κατευθύνσεως ἔρχεται ἡ Θεοτόκος, ραδινή, μὲ ἤρεμον ἔκφρασιν, σοβαρή, φέρουσα πορφυροῦν μαφόριον, κρατεῖ διὰ τῶν χειρῶν της

Εἰκ. 8. Νάξος. Τραγαία. Ν. Πρωτοθρόνου. Ὁ Ἰωσὴφ ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Ὑπαπαντῆς

Εἰκ. 9. Νάξος. Τραγαία. Ν. Πρωτοθρόνου. Ὁ Ἰωσὴφ (λεπτομέρεια)

τὸν μικρὸν Ἰησοῦν (εἰκ. 7), ὅστις εἰκονίζεται πλήρης παιδικῆς χάριτος, φέρων νηπιακὰ οἱονεὶ ἐνδύματα, χειριδωτὸν ἱμάτιον καὶ εἶδος «πάνας». Τὸ ἄνω μέρος τοῦ κορμοῦ Του εἶναι ἐστραμμένον κατ' ἐνώπιον, αἱ δὲ χεῖρές Του ἐκτεταμέναι, καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ: ἡ κεφαλή Του στρέφεται πρὸς τὴν Θεοτόκον. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον σταυρώνει τὰ ποδαράκια του.

Ὄπισθεν τῆς Θεοτόκου, κλείων τὸ ἓν ἡμιχόριον τῆς συνθέσεως, ἵσταται ὁ Ἰωσὴφ (εἰκ. 8) ἐνδεδυμένος δι' ἐρυθροῦ

χιτῶνος καὶ λευκωποῦ ἱματίου μὲ καστανερύθρους πτυχώσεις. Κρατεῖ διὰ τῆς γυμνῆς δεξιᾶς καὶ τῆς κεκαλυμμένης ἀριστερᾶς χειρὸς ζεῦγος τρυγόνων (;) Ἔχει κοντήν, λευκὴν κόμην ἐπιστέφουσαν τὸ μέτωπον εἰς εὐθεῖαν σχεδὸν γραμμήν. Ἡ διάκρισις δὲ τῶν βοστρύχων, σχηματικὴ ἀλλὰ χυμώδης, γίνεται διὰ καστανερύθρων παχειῶν γραμμῶν. Οἱ μεγάλοι ὀφθαλμοὶ κυριαρχοῦν εἰς ὅλον τὸ πρόσωπον. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἰωσήφ (εἰκ. 9), ὡς καλύτερον διατηρουμένη, μᾶς παρέχει τὴν δυνατότητα νὰ ἐκτιμήσωμεν τὰς ἱκανότητας τοῦ ζωγράφου, ὅστις εἶναι κάτοχος τῶν ἐκφραστικῶν του μέσων τόσον εἰς τὸ σχέδιον (σταθερὰ γραμμή, συνοπτική, ἀλλὰ ἐκφραστικὴ ἀπόδοσις τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν) ὅσον καὶ εἰς τὸ χρῶμα, ὥστε νὰ δύναται νὰ καταγράψῃ τὴν ψυχολογικὴν κατάστασιν τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου ἐντὸς βεβαίως τῶν ὁρίων τῆς θεολογικῆς ἀληθείας καὶ σωτηριολογικῆς σημασίας τοῦ γεγονότος.

Εἰς τὸ ἡμιχόριον τοῦ Συμεὼν καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ, ἔχομεν τὸ μοναδικὸν ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον τῆς συνθέσεως —κατὰ τὰ ἄλλα τὸ ἔδαφος χαρακτηρίζεται διὰ χρώματος ὤχρας καὶ τὸ ἄνω μέρος διὰ κυανομέλανος— ἓν κιβώριον ὑποδηλοῦν τὸν ναόν. Ἀποτελεῖται ἀπὸ λευκοὺς λεπτοὺς κίονας, οἱ ὁποῖοι διὰ κιονοκράνων φέρουν τὸν θόλον. Ἀπὸ τὸν μεσαῖον κίονα κρέμαται ἐρυθρὸν βῆλον καλύπτον, πιθανῶς, Τράπεζαν.

Ὄπισθεν τοῦ κιβωρίου ἡ σύνθεσις κλείει μὲ τὴν μορφὴν τῆς Προφήτιδος Ἄννης (εἰκ. 10), ἥτις στρέφεται πρὸς τὸ κέντρον, ὅπου ὁ Χριστός, τείνουσα τὴν χεῖρα. Ἡ Προφῆτις ἔχει κεκαλυμμένην τὴν κεφαλὴν δι' ἐρυθροῦ μαφορίου.

Τὰ φωτοστέφανα ὅλων τῶν μορφῶν

Εἰκ. 10. Νάξος. Τραγαία. Ν. Πρωτοθρόνου. Ἡ Προφῆτις Ἄννα ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Ὑπαπαντῆς

εἶναι μικρᾶς διαμέτρου· φαίνεται ὅμως ὅτι ἀρχικῶς περιεβάλλοντο ὑπὸ ἑνὸς ἀκόμη κύκλου κοσμουμένου διὰ πολυτίμων λίθων, ἐκ τῶν ὁποίων ἔχουν σωθῆ μόνον ὀλίγοι ἐρυθροί [7].

Ἡ εἰκονογραφία τῆς Ὑπαπαντῆς ἀκολουθεῖ τὸν «σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐπικρατοῦντα κατὰ τοὺς κυρίους Βυζαντινοὺς χρόνους» [8] τρόπον ἀπεικονίσεως τῆς σκηνῆς, τὸν συμμετρικόν. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν μας ἔχομεν ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ δύο ζεύγη μορφῶν (ἀνὰ ἕνα ἄνδρα καὶ μίαν γυναῖκα ἐναλλάξ), στρέφονται δὲ ὅλαι πρὸς τὸ παιδίον. Τὴν ἀπόλυτον συμμετρικότητα διασπᾷ ἡ τοποθέτησις τοῦ κιβωρίου οὐχὶ εἰς τὸν ἄξονα. Οὕτω τὸ κέντρον τῆς συνθέσεως εἶναι τὸ κενὸν μεταξὺ τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Συμεών, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ σύνθεσις νὰ ἀποκτᾷ ἕνα δυναμισμὸν παρὰ τὴν φαινομενικὴν στατικότητά της.

Εἰς ποίαν φάσιν τῆς ἱστορίας ἀνήκουν αἱ τοιχογραφίαι τῆς καμάρας καὶ πότε χρονολογοῦνται; Ἡ σύνθεσις τοῦ κονιάματος τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῆς καμάρας, (τὸ ὁποῖον εἶναι περίπου τὸ ἴδιον μὲ τὸ περιβάλλον τὸν παλαιότερον Παντοκράτορα) συμμαρτυροῦν διὰ τὴν ἄποψιν ὅτι αἱ ἐξεταζόμεναι τοιχογραφίαι ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν φάσιν μὲ τὴν παλαιοτέραν διακόσμησιν τοῦ τρούλλου. Περαιτέρω τεχνοτροπικὴ διευκρίνησις τῶν παραστάσεων δὲν εἶναι δυνατὸν ἀκόμη νὰ γίνῃ, διότι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ τρούλλου δὲν ἔχουν καθαρισθῆ.

Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογίας περιπλέκεται ἔτι περαιτέρω, καθ' ὅσον, ὡς προανεφέρθη, τὸ νεώτερον στρῶμα χρονολογεῖται εἰς τοὺς περὶ τὸ 1000 μ.Χ. χρόνους, χωρὶς νὰ λείπουν καὶ ἀπόψεις διὰ χρονολόγησιν εἰς τὸν 9ον αἰ. μ.Χ. Καὶ αἱ μὲν μορφαὶ τῆς Ὑπαπαντῆς καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρουσιάζουν σχέσιν τινὰ πρὸς τοὺς Ἀποστόλους τοῦ τρούλλου τῆς Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης (9ος αἰ.) καὶ πρὸς Καππαδοκικὰς τοιχογραφίας τοῦ 10ου αἰ. (Tokali Kilise), πλὴν ὅμως ἰσχυροτέρα ἐμφανίζεται ἡ συγγένεια πρὸς τοιχογραφίας καὶ ψηφιδωτὰ τοῦ 11ου αἰ., ὡς τοῦ Karabas Kilise (1060 - 61) [9] εἰς τὰς μορφὰς π.χ. τοῦ Συμεὼν καὶ τῶν δύο ναῶν ἢ τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (εἰκ. 4) τῆς Πρωτοθρόνου πρὸς τὴν Προφήτιδα Ἄνναν [10] τοῦ Karabas Kilise καὶ ἐν γένει εἰς τὴν δομὴν τοῦ προσώπου καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν καμπύλην γραμμήν. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων [11] (1029 μ.Χ.) αἱ ἡμέτεραι παρουσιάζουν συγγένειαν (ἡ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ πρὸς τὴν Παναγίαν

7. Διαλίθους φωτοστεφάνους φέρουν οἱ ἅγιοι εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Παντελεήμονος Μπουλαριῶν τοῦ ἔτους 991/2 (βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. ΛΖ', Ἀθῆναι (1969 - 70), σ. 437 - 458, πίν. 1 - 20), ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ διάκοσμος αὐτὸς εἶναι συνήθης εἰς ἔργα τοῦ 10ου αἰ. Ἀπαντᾷ ὅμως καὶ εἰς τὸν 11ον αἰ., π.χ. Ἅγ. Εὐτύχιος Ρεθύμνης, ἀλλὰ καὶ μεταγενεστέρως ἐν Νάξῳ, ὡς εἰς Ἅγ. Γεώργιον Λαθρήνου (βλ. Ν. Ζίας, εἰς ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), εἰκ. 8, 10).

8. Α. Ξυγγόπουλος, Ὑπαπαντή, ἐν ΕΕΒΣ, τόμ. ΣΤ' (1929), σ. 338.

9. Πρβλ. Nicole Thierry, Étude stylistique des peintures de Karabas Kilise en Cappadoce (1060 - 1061) εἰς Cahiers Archéologiques, XVII, σ. 161 - 175, εἰκ. 2.

10. Nicole Thierry, ἔ.ἀ., εἰκ. 5.

11. C. Papadopoulos, Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία τῶν Χαλκέων in Thessaloniki, 1966, σ. 12.

τῆς Ὑπαπαντῆς τῶν Χαλκέων[12]· πρβλ. τὸ χαμηλὸν μαφόριον τὸ καλύπτον ὅλον σχεδὸν τὸ μέτωπον, τὴν διαμόρφωσιν τοῦ στόματος κλπ.). Προσέτι δὲ εὑρίσκομεν παράλληλον ἀντίληψιν (μεγάλοι ὀφθαλμοί, σχῆμα ὤτων, κόμη) μὲ τὰς τοιχογραφίας τῆς κρύπτης τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (11ου αἰ.)[13] καὶ τοῦ Ἁγ. Εὐτυχίου εἰς Χρωμοναστήρι Ρεθύμνου, ἃς ὁ καθ. Ν. Δρανδάκης[14] χρονολογεῖ εἰς τὸν 11ον αἰ. Εἰς τὰ ψηφιδωτὰ ἐπίσης τῆς Ἁγ. Σοφίας Κιέβου καὶ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ συναντῶμεν κοινὰ χαρακτηριστικὰ (μεγάλοι ὀφθαλμοὶ) μὲ τὰς ἡμετέρας τοιχογραφίας. Πρὸς τὴν συνθετικὴν ἀντίληψιν τῆς ἠρεμίας, τὴν μνημειακότητα καὶ λιτότητα τῶν ἀρχιτεκτονημάτων τῶν ψηφιδωτῶν συνόλων τοῦ 11ου αἰ. συμφωνεῖ ἡ σύνθεσις τῆς Ὑπαπαντῆς τῆς Πρωτοθρόνου. Διὰ τοῦτο τείνομεν εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν εἰς τὸν 11ον αἰ. Τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν ἐνισχύει καὶ ἡ ἀναγνωσθεῖσα χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς, 1052 μ.Χ. Βεβαίως δὲν εἶναι εἰσέτι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἡ χρονολογικὴ σειρὰ τῆς «ἀνακαινίσεως», ὡς ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή. Νομίζομεν ὅμως, ὅτι δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν σύγχρονον τὴν ἁγιογράφησιν τῆς καμάρας, τουλάχιστον, πρὸς τὴν χρονολογίαν. Ἡ συσχέτισις δὲ τῶν τοιχογραφιῶν μὲ τὴν ἐπιγραφήν, ἥτις ἀναφέρει ἀνωτέρους ἀξιωματούχους, ὡς τὸν «Πρωτοσπαθάριον καὶ Τουρμάρχην Ναξίας Νικήταν», ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν τεχνοτροπικὴν συγγένειαν πρὸς μνημεῖα συνδεόμενα ἀμέσως ἢ ἐμμέσως μὲ τὴν Πρωτεύουσαν, μᾶς κατευθύνουν πρὸς τὸ καλλιτεχνικὸν κέντρον τῆς Πρωτευούσης. Ταύτην τὴν σύνδεσιν ἐνισχύει ἄλλωστε ἡ ὑψηλὴ ποιότης τῆς ζωγραφικῆς καὶ τὸ ἦθος τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν.

Ν. ΖΙΑΣ

12. C. Papadopoulos, ἔ.ἀ., εἰκ. 11.

13. Βλ. εἰς Ε. Στίκα, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ἀθῆναι 1970, πίν. 48, 60, 61.

14. Ν. Β. Δρανδάκης, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγ. Εὐτυχίου Ρεθύμνης, εἰς Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. Ι (1956), σ. 215-236, πίν. ΙΣΤ΄-ΙΘ΄.

SOME RECENTLY DISCOVERED FRESCOES IN THE CHURCH OF PROTOTHRONOS OF NAXOS

Since last year's restoration, work on frescoes in the church of Protothronos in Chalki Naxos (fig. 1) were begun and are still in progress.

The church is of the so-called « transitional » inscribed-cross type, in which the dome is supported by walls. On the later Western wall there is an inscription on the original Bema architrave which we have deciphered as the date 6460 from the Creation of the world i.e. 1052 A.D. (fig. 2).

The church has frescoes in the dome, the conchard the NW chapel. The

frescoes in the dome were in a very bad condition and for better conservation it was necessary to remove the paintings from the wall. The work has been studied and executed by the restorer St. Baltoyannis. Under the layer of the known frescoes others were discovered (fig. 4). But we have not yet completed these, and they will be published later.

We have also discovered, under the later plaster of the South vault (gallery), frescoes of the Annunciation (fig. 5), the Visit of Maria to Elisabeth, the Presentation to the Temple (figs. 6-10), the Forty Martyrs. From these we present here some examples to show their high quality. From the head of Joseph from the Presentation (fig. 9) we can see the quality of the painter.

We suggest that the style of these murals falls into the 11th century as do the frescoes in Karabas Kilise, (1060/1), Panaghia Chalkeon (1029) in Thessaloniki, St. Lucas (Phokis). We believe, also, that the date of the inscription corresponds with these frescoes and that the painter belonged to a great artistic centre such as that of the Capital.

N. ZIAS

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΠΑΡΑΛΛΑΓΑΙ ΑΚΑΘΙΣΤΟΥ ΥΜΝΟΥ ΕΠΙ ΜΙΑΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΙΚΟΝΟΣ

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ ἐν Χώρᾳ Κύθνου ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου[1] «τοῦ πλουσίου»[2], εἰκὼν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (διαστ. 1.15 × 0,81 μ.).

Εἰς τὸ κέντρον τῆς ὅλης εἰκονογραφικῆς παραστάσεως δεσπόζει τὸ κύριον θέμα, ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, πέριξ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται, ὡς ἐν πλαισίῳ, ὁλόκληρος ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος (εἰκ. 1).

Ἔμπροσθεν δύο ἑκατέρωθεν ὑψηλῶν οἰκοδομημάτων, προβαλλομένων εἰς χρυσοῦν βάθος, εἰκονίζονται κατ' ἀντιστοιχίαν κατὰ τὰ τρία τέταρτα ὁλόσωμοι αἱ μορφαὶ τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου (εἰκ. 2). Ἡ Παναγία ἐνδεδυμένη βυσσινόχρουν μαφόριον, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ ἀποδίδονται διὰ χρυσῶν καὶ μελαινῶν γραμμῶν, καὶ χιτῶνα βαθυκύανον, ἵσταται πρὸ θρόνου δεχομένη, ἐν καταφανεῖ ταπεινώσει, τὸ οὐράνιον μήνυμα διὰ τοῦ ἔναντι αὐτῆς Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλει-

1. Περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς βλ. Δ. Βασιλειάδης, Αἱ ἐπιπεδόστεγοι Βασιλικαὶ τῶν Κυκλάδων. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς ΕΕΚΜ, τόμ. Γ' (1963), σ. 180, ὑποσ. 1.

2. Οὕτως ἀποκαλεῖται πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ ἑτέρου ναοῦ, ἔχοντος τὸ ἴδιον ὄνομα, ὄντος ὅμως μικροτέρου (βλ. καταγραφὴν τῆς εἰκόνος ὑπὸ Ν. Χρ. Ἀλιπράντη εἰς ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 431).

Εἰκ. 1. Χώρα Κύθνου. Ναὸς Ἁγ. Νικολάου. Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου

Εἰκ. 2. Χώρα Κύθνου. Ναὸς Ἁγ. Νικολάου. Λεπτομέρεια τῆς εἰκ. 1.

στὸν βιβλίον, ἐνῷ τὴν δεξιὰν ὑψώνουσα πρὸ τοῦ στήθους, δηλοῖ πιθανῶς τὴν ὑπακοὴν εἰς τὸ θεῖον θέλημα [3].

Ὁ Ἀρχάγγελος, φέρων χιτῶνα πορτοκαλόχρουν καὶ ἱμάτιον πορφυροῦν, εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κρίνον.

Ἔμπροσθεν τῶν οἰκοδομημάτων καὶ ὄπισθεν τῶν δύο μορφῶν παρεμβάλλεται περιφραγμένος κῆπος μετ' ἀνθέων, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου εἶναι φυτευμένον εὐσκιόφυλλον δένδρον. Ὑπεράνω τῶν μορφῶν καὶ ἐντὸς νεφέλης, ἥτις ἀνοίγεται πρὸς τὸ μέρος τῆς Θεοτόκου, ὁ ἄναρχος Θεὸς ἐξαποστέλλει τὸν προαιώνιον Υἱὸν καὶ Λόγον πρὸς τὴν Παρθένον, ἐξ ἧς σάρκα προσέλαβε καὶ «τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφη» [4]. Δι' ἐρυθρᾶς εὐθείας

3. «Ἰδοὺ ἡ δούλη Κυρίου· γένοιτό μοι κατὰ τὸ ῥῆμά σου» (Λουκ. 1, 38).

4. «Ἐπὶ τῆς γῆς ὤφθη καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφη». Ἀναστάσιμον δοξαστικὸν στιχηρὸν Ἑσπερινοῦ Σαββάτου ἤχου πλ. δ'.

γραμμῆς [5], ἀρχομένης ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ Θεοῦ, σημειοῦται τὸ ὑπερφυὲς γεγονὸς τῆς θεϊκῆς συγκαταβάσεως, ἡ διὰ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος σάρκωσις τοῦ Λόγου. Εἰς τὸ ἄκρον τῆς γραμμῆς ζωγραφεῖται τὸ Ἅγιον Πνεῦμα [6], κατερχόμενον ἐν εἴδει περιστερᾶς πρὸς τὴν Θεοτόκον. Ἐντὸς τῆς νεφέλης εἰκονίζονται ἐπίσης κεφαλαὶ ἀγγέλων καὶ εἷς ἄγγελος, ἐν καταφανεῖ ἐκστάσει ἱστάμενος καὶ καθορῶν ἔμφοβος τὸ μεγαλεῖον τῆς θείας οἰκονομίας. Κάτω ἀριστερᾷ τοῦ Ἀρχαγγέλου διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *1706/Ἐξόδο(ι)ς Λούη/Τιμπάου Ντέτο/λο* [7].

Ἡ ὡς ἄνω παράστασις, ἔργον οὐχὶ αὐστηρᾶς τεχνοτροπίας, εἶναι πάντως καλῆς τέχνης. Ἐνῷ δηλ. φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ μᾶλλον τὴν τέχνην τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὰ οἰκοδομήματα, τὰς κινήσεις καὶ τὴν ὅλην στάσιν τῶν προσώπων, ἐν τούτοις εἶναι καταφανὴς ἡ ὕπαρξις στοιχείων δυτικῆς τέχνης, ὡς τὸ εἰς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα τῆς Θεοτόκου κλειστὸν βιβλίον [8], τὸ κρίνον [9], ὅπερ κρατεῖ ὁ ἀρχάγγελος, αἱ κεφαλαὶ ἀγγέλων καὶ τὰ νέφη. Ταῦτα βραχέως περὶ τοῦ κεντρικοῦ θέματος. Ἐκεῖνο ὅμως, ὅπερ ἐνέχει καθ' ἡμᾶς ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ καθιστᾷ ὄντως ἐνδιαφέρουσαν τὴν εἰκόνα, εἶναι τὰ θέματα ἀπεικονίσεως τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου καὶ ἰδίᾳ ὡρισμέναι παραστάσεις, ἐν αἷς παρατηροῦνται εἰκονογραφικαὶ παραλλαγαί. Οὕτω σημειοῦμεν τὰς πλέον ἀξιοσημειώτους. Ἡ σύνθεσις τοῦ οἴκου Δ, ὅστις ἄρχεται: «Δύναμις Ὑψίστου ἐπεσκίασε τότε, πρὸς σύλληψιν τῇ Ἀπειρογάμῳ», ἀντὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τῆς Παναγίας, ὀρθίας, ἐχούσης ἐν ἐγκολπίῳ πρὸ τοῦ στήθους της τὸν νεαρὸν Χριστὸν ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης [10] ἢ τῶν δύο ἢ τεσσάρων θεραπαινίδων [11], αἵτινες, ὡς γνωστόν, κρατοῦν τὸ ὕφασμα (μανδήλιον), ἐπὶ τοῦ ὁποίου προβάλλεται ἡ Παναγία, ὡς καὶ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ εἰκόνι, παρουσιάζει δύο ἀγγέλους κρατοῦντας τὸ ὕφασμα καὶ ὑπεράνω τὴν Ἁγ. Τριάδα. Τὰ πρόσωπα Πατὴρ καὶ Υἱὸς κρατοῦν τὸ στέμμα τῆς Παναγίας. Ἡ Παναγία παρίσταται γονυκλινὴς [12] μὲ ἐσταυρωμένας

5. Παρομοία εἰκὼν εὑρηται εἰς μωσαϊκὸν τῆς S. Maria Maggiore. Ὁ Πατὴρ ὅμως εἰκονίζεται ἐν στηθαίῳ ἐντὸς ἡμικυκλίου χωρὶς σύννεφα καὶ ἀγγέλους. (Gertrud Schiller, Ikonographie der Christlichen Kunst, πίν. 96). Ἐπίσης εἰς Ρωσικὴν εἰκόνα τῆς Βαπτίσεως τοῦ 17ου αἰῶνος εἰκονίζεται ὁ Θεὸς Πατὴρ ἄνω ἐντὸς ἡμικυκλίου ἐν προτομῇ, ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ ὁποίου, ὡς καὶ ἐν τῇ προηγουμένῃ εἰκόνι, ἄρχεται γραμμὴ εἰς τὸ ἄκρον τῆς ὁποίας σχηματίζεται κύκλος, ἔνθα τὸ Ἅγ. Πνεῦμα ἐν εἴδει περιστερᾶς (Manolis Chatzidakis, εἰς Les Icônes dans les Collections Suisses, ed. Benteli, 1968, πίν. 160).

6. Λόγῳ κακῆς διατηρήσεως τῆς εἰκόνος δὲν διακρίνεται εἰς τὴν φωτογραφίαν ἡ γραμμὴ καὶ τὸ ἐν εἴδει περιστερᾶς Ἅγ. Πνεῦμα.

7. Ὁ Λούης Τιμπάος ἐκ Τουλῶνος τῆς Γαλλίας ἦτο πειρατὴς ἐγκατασταθεὶς εἰς τὴν νῆσον καὶ λαβὼν σύζυγον Κυθνίαν (Βλ. Ἀντ. Βάλληνδα, Κυθνιακά, 1882, σ. 35, 51, 76 καὶ Δ. Βασιλειάδου, ἔ.ἀ., σελ. 181).

8. G. Millet, Recherches sur l'Iconographie de l' Evangile, Paris, 1916, 78.

9. Α. Ξυγγοπούλου, Κατάλογος τῶν εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη. Ἐν Ἀθήναις, 1936, σ. 81 καὶ πίν. 42, Β.

10. Βλ. Ἀκάθιστον ὕμνον Καταπολιανῆς Πάρου (Ἀν. Ὀρλάνδου. ΑΒΜΕ, τόμ. Ι, σ. 37).

11. Βλ. Μονὴ Λαύρας (Millet, Athos, πίν. 145, 2). Χελανδαρίου (Stefanescu, L'Évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, σ. 156) καὶ παρεκκλήσιον τῆς Μ. Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων (Φ. Κόντογλου, Κιβωτός, τ. Β', 1953, σ. ε').

12. Παρομοία εἰκὼν ὑπάρχει καὶ ἐν Μήλῳ ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ Ναοῦ Ἁγ. Τριάδος (Βλ.

πρὸ τοῦ στήθους τὰς χεῖρας καὶ ἐλαφρῶς πως ἐστραμμένη δεξιᾷ.

Εἰς τὴν παράστασιν τοῦ οἴκου Ο ἔχομεν κατὰ κανόνα, ὡς σχετικῶς ἀναγράφει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, κάτω μὲν τὸν Χριστόν[13], ὁλόσωμον, ἄνω δὲ πάλιν τὸν Χριστόν, ὡς εἰς τὸν Ἀκάθιστον τοῦ Χελανδαρίου, τῆς Λαύρας καὶ τοῦ Δοχειαρίου τοῦ Ἁγ. Ὄρους, ὡς καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῆς Μονῆς Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων[14]. Ἐνταῦθα ὅμως παρίσταται ἄνω ἡ Ἁγία Τριάς. Οὕτω θεωρουμένη ἡ ὅλη παράστασις ἀποδίδει πιστότερον, καλύτερον καὶ ἐπὶ τὸ θεολογικώτερον τά τε ἐν τῷ Ὕμνῳ ἀναγραφόμενα : « Ὅλος ἦν ἐν τοῖς κάτω καὶ τῶν ἄνω οὐδόλως ἀπῆν ὁ ἀπερίγραπτος » καὶ τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Ἁγ. Γραφῆς : « Ἐγὼ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθον. Ἐξῆλθον παρὰ τοῦ πατρὸς καὶ ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον· πάλιν ἀφίημι τὸν κόσμον καὶ πορεύομαι πρὸς τὸν πατέρα » (Ἰω. 16, 28). Τοὐτέστιν ὁ ζωγράφος θέλει νὰ δηλώσῃ κατὰ τρόπον παραστατικὸν περὶ τοῦ Λόγου τὰ ἑξῆς : τὴν ἀΐδιον καὶ ἄχρονον παρὰ τῷ Πατρὶ προϋπαρξιν, τὴν ἐν χρόνῳ ἐπὶ τῆς γῆς ὕπαρξιν καὶ ἐν ταὐτῷ τὴν πανταχοῦ παρουσίαν ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς.

Εἰς τὸν οἶκον Π, « Πᾶσα φύσις ἀγγέλων κατεπλάγη τὸ μέγα τῆς σῆς ἐνανθρωπίσεως ἔργον », ἡ παραλλαγὴ εἶναι πλέον ἐνδιαφέρουσα, ἐντυπωσιακὴ καὶ πρωτότυπος. Ἐνῷ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων (σ. 148) θέλει τὸν Χριστὸν νεαρόν, ἱστάμενον ὄρθιον ἐν τῷ μέσῳ καὶ μὲ πλῆθος ἀγγέλων ἑκατέρωθεν αὐτοῦ[15], ὁ ζωγράφος μας ἀπεικονίζει εἰς-τὸ μέσον βράχον, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται σπήλαιον. Ἑκατέρωθεν τοῦ σπηλαίου ἀνὰ δύο ἄγγελοι γονυκλινεῖς, ὑψοῦντες τὴν μίαν χεῖρα. Ἄνωθεν τοῦ βράχου ἡ Παναγία, ἐν προτομῇ βρεφοκρατοῦσα, ἐπὶ νεφελῶν καὶ ζεύγους κοκκίνων τεμνομένων τροχῶν, πέριξ τῆς ὁποίας ἐξαπτέρυγα καὶ μορφαὶ ἀγγέλων. Ἐντὸς τοῦ σκοτεινοῦ σπηλαίου[16], εἰκονίζοντος πιθανῶς τὸν Ἅδην, δύο δαίμονες ἱστάμενοι ὁ εἷς κατέναντι τοῦ ἄλλου, γονυκλινεῖς καὶ μὲ ἐσταυρωμένας τὰς χεῖρας.

Εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς τὸ τελευταῖον τοῦτο εἰκονογραφικὸν στοιχεῖον. Εἰκονίζονται καὶ οἱ δαίμονες, διότι καὶ αὐτοὶ εἶναι ἄγγελοι, ἀλλ' ἐκπεσόντες τῆς τοῦ Θεοῦ κοινωνίας, ἵνα οὕτω δηλωθῇ ὅτι καὶ ὁ διάβολος ἀναγνωρίζει τὸ κρᾶτος καὶ τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ,

Ν. Β. Δρανδάκη, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 538). Ἡ ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων εἶναι διάφορος πρὸς τὰ ἀνωτέρω, διότι κατ' αὐτὴν ἡ Παναγία κάθηται ἐπὶ θρόνου, ἑκατέρωθεν δὲ αὐτῆς δύο ἄγγελοι κρατοῦντες τὸ μεγάλον ὄπισθέν της μανδήλιον καὶ ἄνωθεν αὐτῆς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον (Ἔκδ. Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 138).

13. Εἰς τὸν Ἀκάθιστον τῆς Καταπολιανῆς ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται κάτω καθήμενος καὶ ἄνω ἐντὸς ἀντεστραμμένου ἡμικυκλικοῦ τόξου (Ἀν. Ὀρλάνδου, ἔ.ἀ., σ. 42, πίν. 17). Εἰς τὸν Ἀκάθιστον Χελανδαρίου, Λαύρας καὶ Δοχειαρίου ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται κάτω ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης (Millet, ἔ.ἀ., πίν. 103, 1, 147 καὶ 236).

14. ἔ.ἀ. Κιβωτός, τ. Β΄, σ. ια΄.

15. Ἀκάθιστος Μολυβοκκλησιᾶς καὶ Μ. Δοχειαρίου (Millet, ἔ.ἀ., πίν. 155, 1 καὶ 236, 1), Παρεκκλησίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῆς Μ. Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων (Φ. Κόντογλου, ἔ.ἀ., σ. ια΄).

16. Εἰς τὸν Ἀκάθιστον τῆς Καταπολιανῆς Πάρου ἔχομεν ἐντὸς σπηλαίου λευκὸν ἵππον καὶ φάτνην (Ἀν. Ὀρλάνδου, ἔ.ἀ., σ. 43, πίν. 18).

τρέμων καὶ φρίσσων πρὸ τῆς παρουσίας Του[17].

Ὁ οἶκος Χ «Χάριν δοῦναι θελήσας ὀφθαλμάτων ἀρχαίων ὁ πάντων χρεωλύτης ἀνθρώπων...», ἑρμηνεύεται οὐχί, ὡς συνήθως, κατὰ γράμμα, ἀλλ' ἐπὶ τὸ πνευματικώτερον. Ἀντὶ νὰ κρατῇ ὁ Χριστὸς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, δηλ. χειρόγραφον[18], τὸ ὁποῖον φαίνεται νὰ σχίζῃ, ἐνταῦθα φέρει ἐπὶ τοῦ ὤμου του τὸν Σταυρόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐξήλειψε τὰς ἁμαρτίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους κατὰ τὸ γραφικὸν χωρίον «...ὑμᾶς νεκροὺς ὄντας ἐν τοῖς παραπτώμασι,... συνεζωοποίησεν ὑμᾶς σὺν αὐτῷ, χαρισάμενος ἡμῖν πάντα τὰ παραπτώματα, ἐξαλείψας τὸ καθ' ἡμῶν χειρόγραφον[19] τοῖς δόγμασιν, ὃ ἦν ὑπεναντίον ἡμῖν, καὶ αὐτὸ ἦρεν ἐκ τοῦ μέσου, προσηλώσας αὐτὸ τῷ Σταυρῷ·» (Κολοσ. 2, 13 - 14).

Κάτω ἀριστερᾷ εἰς τὴν γωνίαν τῆς εἰκόνος ἡ ἐπιγραφή: *Χειρ Ἀντωνίου ἱερέως Σκορδίλη*[20]. Τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου ἔχομεν ἔργα εἰς Κέαν[21] καὶ Μῆλον[22]. Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνος εἶναι μετρία.

Γενικῶς, ὁ ἱερεὺς Ἀντώνιος Σκορδίλης ἐπέτυχε τοῦ σκοποῦ του, ἤτοι: νὰ αἰσθητοποιήσῃ τόν, ἐν Λουκᾷ 1, 26 - 38, περιγραφόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ Εὐαγγελισμὸν τῆς Παρθένου Μαρίας, ὁμοῦ μετὰ τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου καὶ οὕτω νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἐν αὐτοῖς δογματικὴν διδασκαλίαν.

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΧΡ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ

17. «... ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων...» (Φιλιπ. 2, 10 - 11).

18. Ἱερὸν Καταπολιανῆς (Ἀν. Ὀρλάνδου, ἔ.ἀ., σ. 47, πίν. 24). Μοναὶ Λαύρας καὶ Δοχειαρίου τοῦ Ἁγ. Ὄρους (Millet, Athos, πίν. 146 - 7, Β΄ καὶ 236, 22). Παρεκκλήσιον τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Μ. Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων (Κιβωτός, ἔ.ἀ., σ. ιδ΄).

19. Σχετικὸν εἶναι καὶ τὸ Ἀναστάσιμον στιχηρὸν ἦχου Β΄ «Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν τὸ καθ' ἡμῶν χειρόγραφον προσηλώσας τῷ Σταυρῷ ἐξήλειψε...».

20. Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Σκορδίλης ἀπαντᾶται εἰς πολλὰς νήσους τῶν Κυκλάδων (Ἀν. Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ., σ. 202).

21. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 537.

22. Ἰωσὴφ Χατζηδάκης: Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Μήλου, ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 202 - 203 καὶ 225 - 227. Δημ. Σισιλιάνου, Ἕλληνες ἁγιογράφοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἀθῆναι 1935, σ. 192 - 193.

IKONOGRAPHISCHE VARIATIONEN DES AKATHISTOS HYMNUS AUF EINER NACHBYZANTINISCHEN IKONE

Interessant ist die Ikone der Verkündigung mit Darstellungen ringsherum des Akathistos Hymnus in der Kirche des Heiligen Nikolaus auf Kythnos.

Die Ikone ist ein Werk mittelmäßi-

ger Kunst aber interessant für ihre Abbildungen. Darauf werden folgende erwähnenswerten Veränderungen des Hymnus dargestellt: in der Strophe (4) ist oben die Heilige Trinität und unten die Heilige Jungfrau Knieend abgebildet und in Strophe (15) oben die Heilige Trinität und unten Christus.

In der Strophe (16) ist oben die Heilige Jungfrau mit dem Kinde dargestellt, weiter unten Engel zu beiden Seiten des Felsens und unter dem Felsen im inneren der Höhle zwei Knieende Teufel. Schliesslich, sehen wir in der Strophe (22) Christus, der das Kreuz hält.

THEOLOGOS CHR. ALIPRANTIS

ΕΙΣ ΤΑΦΟΣ ΤΟΥ 7ου π.Χ. ΑΙΩΝΟΣ

Ὁ ἀποκαλυφθεὶς τὸ 1970 ἡμικατεστραμμένος τάφος εἰς τὸ χωρίον Γοῦβες τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου, παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν τοπογραφίαν τῶν βορείων παραλίων τῆς κεντρικῆς Κρήτης κατὰ τὸν 7ον αἰ. καὶ διὰ τὴν ἰδιοτυπίαν τῶν ἐλαχίστων κτερισμάτων, τὰ ὁποῖα διέφυγον τὴν καταστροφήν.

Τὸ χωρίον Γοῦβες εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 18 χλμ. ἀνατολικῶς τῆς πόλεως τοῦ Ἡρακλείου. Ὁ τάφος, ὁ ὁποῖος ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν καλλιέργειαν ἐντὸς τοῦ ἀγροκτήματος τοῦ Μιχ. Χατζάκη-Σφακιανάκη, εὑρισκομένου εἰς ἀπόστασιν 300 μ. ΒΑ. τοῦ ἐκκλησιδίου τοῦ Προφήτου Ἠλία καὶ 500 μ. ἀπὸ τῆς ἀκτῆς, ἦτο εἷς ἁπλοῦς λάκκος, διαμέτρου 80 ἑκ., ἀνοιγμένος ἐντὸς τοῦ χώματος. Τὸ ἐντὸς τοῦ τάφου τεφροδόχον ἀγγεῖον, ἐν μέρει σωθέν, ἐστηρίζετο δι' ἀργῶν λίθων τοποθετημένων εἰς δύο σειράς, αἱ ὁποῖαι ἐσχημάτιζον τόξον ἀνοικτὸν πρὸς τὰ ΝΑ. (μῆκος χορδῆς τόξου 53 ἑκ., ὕψος τόξου 44 ἑκ.) (εἰκ. 1).

Ὁμοίου τύπου ταφαὶ ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλας περιοχὰς τῆς Κρήτης, ὅπως εἰς τὸν Πρινιάν, ἀπὸ τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἤδη ἐποχῆς[1].

Ἐντὸς τοῦ τεφροδόχου ἀγγείου, διὰ τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι ἦτο τετράωτος πίθος ἑνὸς τύπου γνωστοῦ ἀπὸ πολλὰ παραδείγματα τοῦ νεκροταφείου τῆς Φορτέτσας[2], εὑρέθη, πλὴν τῶν κεκαυμένων ὀστῶν, εἷς σφαιρικὸς ἀρύβαλλος, μικρὸν δίωτον ἀνοικτὸν ἀγγεῖον καὶ ληκύθιον (εἰκ. 2,

1. Βλ. G. Rizza, Nuove ricerche sulla Patela e nel territorio di Prinias (1969), 25 κ.ἑ., ἰδιαιτέρως σ. 28, ἀρ. 16, ὅπου ἐκτίθενται τὰ ἀποτελέσματα τῆς προσφάτως ἐρευνηθείσης νεκροπόλεως, καὶ σ. 30 - 31 διὰ τὴν χρονολόγησίν της.

2. Διὰ τὸ σχῆμα καὶ τὸ κόσμημα βλ. J. Brock, Fortetsa, πίν. 84, 1278 ἢ 1270.

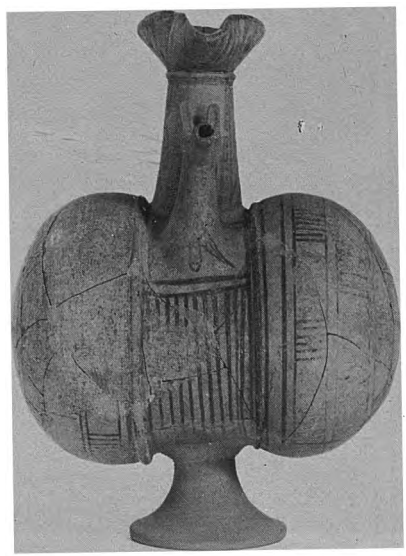

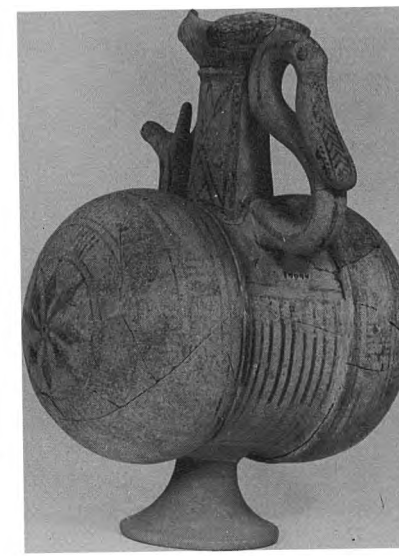
Εἰκ. 1. Γοῦβες. Ὁ τάφος ἀπὸ Ν. μετὰ τὸν καθαρισμὸν

ἀριστερὰ καὶ δεξιά). Παρὰ τὸ τεφροδόχον ἀγγεῖον εἶχε τοποθετηθῆ τρίλοβος πρόχους (ὕψος μετὰ τοῦ συμπληρωμένου ποδὸς 23,5 ἑκ.) ἐντελῶς ἰδιάζοντος σχήματος, λόγῳ τῆς τολμηρᾶς ἀλλὰ ἀνοργάνου συνδέσεως γνωστῶν ἤδη εἰς τὴν κεραμεικὴν σχημάτων (εἰ κ. 3 - 5). Τὸ σῶμα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἡμισφαιρικὰς φιάλας ἑκατέρωθεν κυλινδρικοῦ μέλους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπικάθηται ὁ κυλινδρικὸς λαιμὸς καὶ ἡ πρόχυσις, ἀπολήγουσα εἰς κεφαλὴν ζώου. Ἀντὶ μιᾶς ἁπλῆς κατακορύφου λαβῆς ἔχει προτιμηθῆ τὸ ἐπιτηδευμένον σχῆμα, ποὺ δίδει ὁ εὔκαμπτος λαιμός, ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ πλατὺ ράμφος μιᾶς νήσσης. Τὸ σχῆμα

Εἰκ. 2. Γοῦβες. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν τάφον καὶ τὸ κατεστραμμένον νεκροταφεῖον

Εἰκ. 3-4. Γοῦβες. Οἰνοχόη ἐκ τοῦ τάφου

τῶν ἡμισφαιρικῶν τμημάτων τοῦ σώματος[3] καὶ ἡ σύνδεσίς των μὲ τὸ κυλινδρικὸν μέλος διὰ πλαστικοῦ δακτυλίου, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν ἄρθρωσιν μεταξὺ τοῦ χείλους καὶ τοῦ λαιμοῦ, ὡς καὶ ἡ μορφὴ τῆς λαβῆς ὑποδηλώνουν τὴν ἐπίδρασιν τῆς μεταλλοτεχνίας. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ σχήματος, περὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω, τὰ κοσμήματα τῆς οἰνοχόης (διὰ μέλανος χρώματος ἐπὶ λευκοκιτρίνου ἐπιχρίσματος) ἀνήκουν εἰς τὸ γνωστὸν ἤδη διακοσμητικὸν θεματολόγιον τῆς κρητικῆς κεραμεικῆς. Ὁ ἐσχηματοποιημένος φυλλόσχημος ρόδαξ, ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει τὸ κέντρον τῶν ἡμισφαιρικῶν τμημάτων τοῦ σώματος, ὅπως καὶ αἱ πέριξ τούτου ζῶναι, αἱ κοσμούμεναι διὰ συστημάτων κατακορύφων γραμμῶν, εὑρίσκονται ἐπὶ ἀγγείων τοῦ νεκροταφείου τῆς Φορτέτσας, χρονολογουμένων εἰς τὴν ὑστέραν ἀνατολίζουσαν ἐποχήν[4]. Ἀλλὰ καὶ τὸ θέμα τῆς μελίσσης ἐπὶ τῆς προχύσεως (εἰκ. 3, 6) συνδέεται τυπολογικῶς μὲ παραδείγματα τῆς ἰδίας ἐποχῆς[5]. Μόνον τὸ κόσμημα τοῦ λαιμοῦ (εἰκ. 4, 6) ἀποτελεῖ συνθετωτέραν παραλλαγὴν ὁμοίου κοσμήματος ἐπὶ πολυχρώμου πίθου ἀπὸ τὴν Φορτέτσαν, τῆς ἰδίας ὅμως καὶ πάλιν ἐποχῆς[6]. Τὴν χρο-

3. Πρβλ. τὰς χαλκίνας φιάλας ἀπὸ τὴν Φορτέτσαν, Brock, ἔ.ἀ., 200, c-e, πίν. 112 καὶ 114.

4. Brock, ἔ.ἀ., σχέδιον 9 βb, σ. 117. Σχέδιον Ι α, σ. 168, ὅπου ὁ περιωρισμένος ἀριθμὸς τῶν κατακορύφων γραμμῶν δεικνύει ὅτι τὰ παραδείγματα τῆς Φορτέτσας, ποὺ χρονολογοῦνται μέχρι καὶ τῆς πρωίμου ἀνατολιζούσης ἐποχῆς, εἶναι παλαιότερα τῆς οἰνοχόης.

5. Brock, ἔ.ἀ., σχέδιον 15 u, σ. 183, πίν. 98, 1280.

6. Brock, ἔ.ἀ., πίν. 126, 1274.

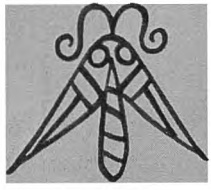

Εἰκ. 5. Γοῦβες, Οἰνοχόη ἐκ τοῦ τάφου

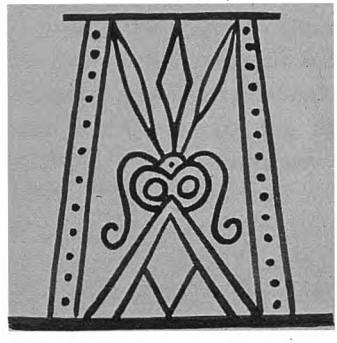
Ὁ ὡς ἄνω τάφος δὲν ἦτο μεμονωμένος. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἰδιοκτήτου ὑπῆρχον πέριξ ὅμοιαι ταφαί, καταστραφεῖσαι κατὰ τὴν καλλιέργειαν. Πράγματι, ἀπὸ τὸν πλησίον εὑρισκόμενον φράκτην ἐκ λίθων συνεκεντρώθησαν ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπηρτίσθησαν τὰ κάτωθι ἀγγεῖα :

α) Ἓν μόνωτον κύπελλον, τὸ ὁποῖον καλύπτεται ἐξ ὁλοκλήρου διὰ χρώματος (ὕψος 12,6 ἑκ.) (εἰκ. 7, δεξιά)[8].

β) Δίωτος τεφροδόχος πίθος, σώζων ἐλάχιστα ἴχνη ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν χρῶμα,

Εἰκ. 6. Γοῦβες. Κοσμήματα ἀπὸ τὸν λαιμὸν καὶ τὴν πρόχυσιν τῆς οἰνοχόης τῶν εἰκ. 3 - 5 (σχέδιον Θ. Φανουράκη)

τὸ ὁποῖον ἐκάλυπτε τὴν ἐπιφάνειαν (ὕψος 24,5 ἑκ.) (εἰκ. 8, ἀριστερά).

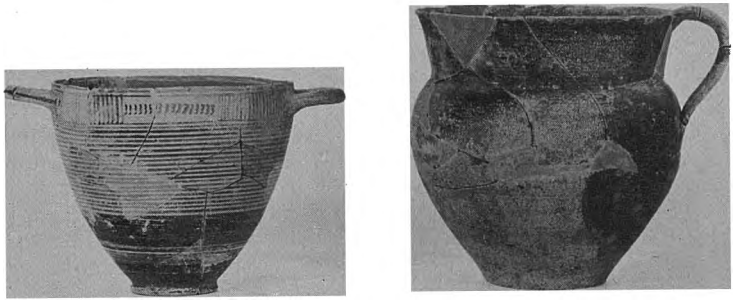
γ) Δίωτος τεφροδόχος πίθος κοσμούμενος μὲ ταινίας καὶ σειρὰς ὁμοκέντρων κύκλων (ὕψος 26,3 ἑκ.) (εἰκ. 8, δεξιά)[9].

νολόγησιν τῆς οἰνοχόης καὶ τοῦ τάφου εἰς τὰς δεκαετίας 680 - 630 π.Χ. βεβαιώνει καὶ ὁ τύπος τοῦ τεφροδόχου ἀγγείου, ὡς καὶ ὁ ἐντὸς τούτου εὑρεθεὶς σφαιρικὸς ἀρύβαλλος (εἰκ. 2, ἀριστερά)[7].

7. Διὰ τὸ τεφροδόχον ἀγγεῖον βλ. σημ. 3. Διὰ τὸ σχῆμα τοῦ ἀρυβάλλου, βλ. Brock, ἔ.ἀ., πίν. 72, 938. Πίν. 99, 1534 καὶ διὰ τὴν κόσμησιν πίν. 72, 943.

8. Ὁμοίου τύπου καὶ τῆς ἰδίας ἐποχῆς τὸ εἰς Brock, ἔ.ἀ., πίν. 103, 1226 καὶ 1198.

9. Ὁμοίου σχήματος μὲ τὸν ἐξ Ἀρκάδων πίθον, D. Levi, ASAtene, 10 - 12 (1927 - 28), 249 - 250, εἰκ. 296.

Εἰκ. 7. Γοῦβες. Ἀγγεῖα ἐκ τῶν κατεστραμμένων τάφων τοῦ νεκροταφείου

δ) Ἀρύβαλλος φέρων ἐπὶ τῶν ὤμων ἰδιότυπον κόσμημα καὶ περὶ τὸ σῶμα ταινίαν μεταξὺ γραμμῶν (ὕψος 7,1 ἑκ.) (εἰκ. 2, ὁ δεύτερος)[10].

ε) Κορινθιακὴ κοτύλη μὲ γραμμικὴν κόσμησιν (ὕψος 9,6) ἑκ. (εἰκ. 7)[11].

Καὶ τὰ πέντε ἀγγεῖα ἀνήκουν εἰς τὴν ὑστέραν ἀνατολίζουσαν ἐποχήν, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὰ παράλληλα παραδείγματα τοῦ νεκροταφείου τῆς Φορτέτσας, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνεφέρθημεν. Ἡ κοτύλη ὅμως, ἡ ὁποία δύναται νὰ ἀναχθῇ μέχρι τῆς πρωίμου ἀνατολιζούσης ἐποχῆς, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσωμεν μὲ κάθε ἐπιφύλαξιν καὶ τὰ ἄλλα ἀγγεῖα, ὡς καὶ τὴν κεραμεικὴν τοῦ τάφου, εἰς τοὺς πρὸ τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. χρόνους, ἤτοι μεταξὺ τοῦ 680 - 650 π.Χ.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὸ σχῆμα τῆς οἰνοχόης βλέπομεν ὅτι, παρὰ τὴν ἰδιοτυπίαν του, ἐκφράζει μὲ συνέπειαν τὰς τάσεις τῆς κρητικῆς κεραμεικῆς. Ἡ συνένωσις δύο διαφορετικῶν ἀγγείων εἰς ἓν ἢ ἡ προσαρμογὴ πλαστικῶν μορφῶν εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ ἀγγείου, ἄλλοτε καθαρῶς διακοσμητικῶν καὶ ἄλλοτε ἐξυπηρετουσῶν λειτουργίαν τινά, ὡς εἶναι αἱ ζωόμορφοι προχύσεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐκρέει τὸ ἐντὸς τοῦ ἀγγείου ὑγρόν, ἀποτελεῖ τυπικὸν γνώρισμα τοῦ κρητικοῦ ἐργαστηρίου[12]. Αἱ ζωόμορφοι προχύσεις τοῦ τύπου τῆς οἰνοχόης εἶναι ἰδιαιτέρως συχναὶ ἐπὶ ὁμοίων ἀγγείων τοῦ 7ου αἰῶνος[13]. Αἱ προχύσεις δύνανται νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὰ πρωτογεωμετρικὰ πτηνόμορφα ἀγγεῖα τῆς Φορτέτσας, τῶν Ἀρκάδων καὶ ἄλλων περιοχῶν τῆς Κρήτης, ἐξ αἰτίας τῆς κυλινδρικῆς κατασκευῆς τοῦ ρύγχους τοῦ ζώου καὶ τοῦ σχήματος τῆς κεφαλῆς του[14]. Τὰ ὡς ἄνω ἀγγεῖα ἀποδει-

10. Ὁμοίου σχήματος πρὸς τὸν ἐν Brock, ἔ.ἀ., πίν. 98, 1208.

11. Πρβλ. Brock, ἔ.ἀ., πίν. 104, 1543.

12. Βλ. σχετικῶς Homann - Wedeking, Die Anfänge der griechischen Grossplastik, 112.

13. Βλ. Brock, ἔ.ἀ., πίν. 70, 935 καὶ ASAtene, ἔ.ἀ., 114, εἰκ. 93. 148, εἰκ. 147. 315, εἰκ. 412.

14. Διὰ τὰ πτηνόμορφα ἀγγεῖα, βλ. Brock, ἔ.ἀ., πίν. 20, 277 καὶ 270. Πίν. 23, 354 καὶ D. Levi, ASAtene, ἔ.ἀ., 119, εἰκ. 221. 277, εἰκ. 351. 385, εἰκ. 496 καὶ 503, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα.

κνύουν, κατὰ τὸν Brock, τὰς πρωίμους σχέσεις, αἱ ὁποῖαι ὑπάρχουν μεταξὺ Κρήτης καὶ Κύπρου [15]. Εἰς τὴν ἰδίαν ἄποψιν καταλήγει καὶ ὁ Levi [16], δεχόμενος παραλλήλως καὶ μινωικὴν ἐπιβίωσιν.

Τὸ σχῆμα τοῦ σώματος τῆς οἰνοχόης ἀπὸ τὶς Γοῦβες, ὅπου τονίζεται περισσότερον ὁ ὁριζόντιος ἀπὸ τὸν κατακόρυφον ἄξονα, ἐνθυμίζει πράγματι κυπριακὰς οἰνοχόας ὁμοίας πλαστικῆς ἀντιλήψεως [17]. Τὰ ἐπὶ μέρους ὅμως στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὸ σῶμα, τὰ δύο δηλαδὴ ἡμισφαιρικὰ τμήματα καὶ τὸ κυλινδρικὸν μέλος, ὑπάρχουν εἰς ἐμβρυώδη ἀκόμη μορφὴν εἰς παλαιοτέραν οἰνοχόην ἀπὸ τὴν νεκρόπολιν τῶν Ἀρκάδων (εἰκ. 9) [18]. Διὰ τοῦτο ἡ κυπριακὴ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν δεχόμεθα διὰ τὸ ἰδιότυπον ἀπὸ τὶς Γοῦβες ἀγγεῖον, θὰ πρέπει νὰ μὴ ἐκληφθῇ ὡς πιστὴ ἀντιγραφὴ ἑνὸς ὡρισμένου προτύπου, ἀλλὰ ὡς ἀπήχησις μιᾶς πλαστικῆς ἀντιλήψεως, ἡ ὁποία ἐπιχωριάζει εἰς τὴν Κύπρον.

Περισσότερον σαφὴς εἶναι ἡ ἀνατολικὴ ἐπίδρασις εἰς τὴν χαλκίνην φιάλην (εἰκ. 10 καὶ σχέδ. 1), προερχομένην ἀπὸ καταστραφεῖσαν ταφὴν τοῦ νεκροταφείου. Ἡ φιάλη ἔχει ἐπίπεδον πυθμένα, ἰσχυρῶς καμπυλούμενα τοιχώματα καὶ ὑψηλὸν καλυκόσχημον χεῖλος (ὕψος 3,9 ἑκ.; διάμ. χείλους 16,9 ἑκ.). Ἡ ἀπουσία ὀμφαλοῦ ἀποτελεῖ βασικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν ἀναζήτησιν τῶν παραλλήλων πρὸς τὴν φιάλην μας ἀγγείων εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἀσσυριακὴ φιάλη ἀπὸ τὴν Assurtaklak, ἡ ὁποία χρονολογεῖται εἰς τὸν 8ον αἰῶνα, ἀποτελεῖ τὸ ἄμεσον παράλληλον δεῖγμα διὰ τὸ σχῆμα τῆς κρητικῆς φιάλης [19]. Ὁ

15. Brock, ἔ.ἀ., 153 καὶ 191.

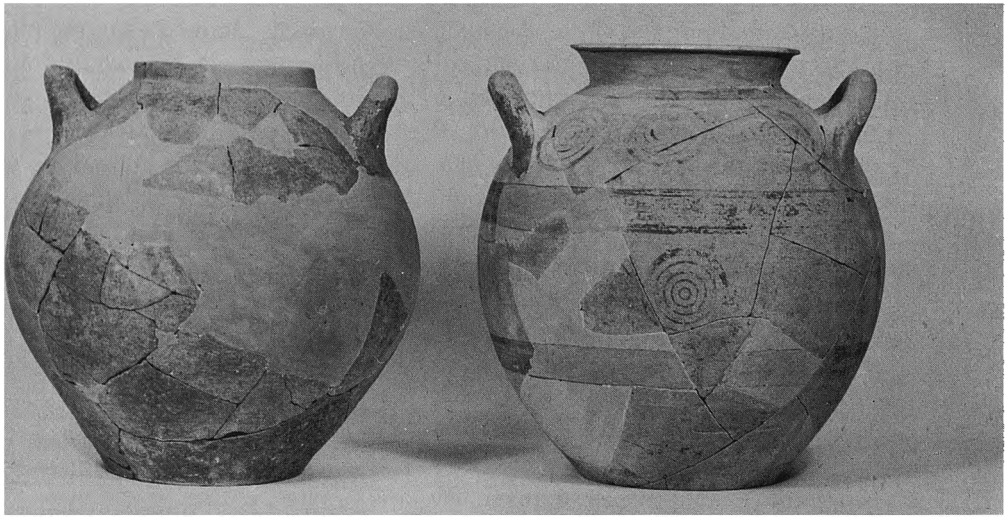
16. ASAtene, ἔ.ἀ., 504 - 506.

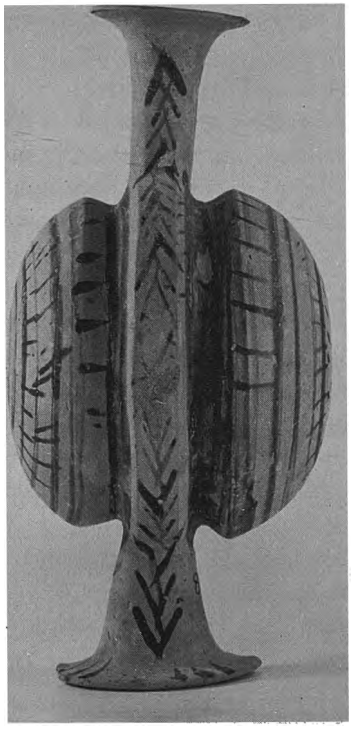
17. BCH 93 (1969), 442, εἰκ. 14, ἀρ. 12 καὶ 445, εἰκ. 22 α - β, ἀρ. 20.

18. ASAtene, ἔ.ἀ., 250, εἰκ. 297.

19. H. Luschey, Die Phiale (1939), 45 - 48, εἰκ. 13.

Εἰκ. 8. Γοῦβες. Ἀγγεῖα ἐκ τῶν κατεστραμμένων τάφων τοῦ νεκροταφείου

Εἰκ. 9. Οἰνοχόη Ἀρκάδων

Luschey, λόγῳ τῆς ἐλλείψεως ἀρκετῶν παραδειγμάτων, παρατηρεῖ ὅτι εἶναι ἄγνωστον ἂν μὲ τὸ σχῆμα τῆς ἀσσυριακῆς – φιάλης υἱοθετήθη εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ σφυρήλατος διακόσμησίς της. Μὲ τὸ κρητικὸν δεῖγμα, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ χρονολογηθῇ περὶ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνος βάσει τοῦ συνόλου τῶν ἀγγείων τοῦ νεκροταφείου, εἶναι φανερὸν ὅτι οἱ Κρῆτες μεταλλοτεχνῖται προτιμοῦν τὴν χωρὶς διακόσμησιν λείαν ἐπιφάνειαν τοῦ μετάλλου. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ παροῦσα φιάλη, ἡ ὁποία ἀντιγράφει πιστῶς ἓν χάλκινον ἀνατολικὸν πρότυπον, ἀποτελεῖ μεμονωμένον μέχρι τοῦδε δεῖγμα καὶ ἐπειδὴ αἱ παραλλαγαὶ ἀνατολικοῦ τύπου φιαλῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἐλάχισται, δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν γενικώτερα συμπεράσματα.

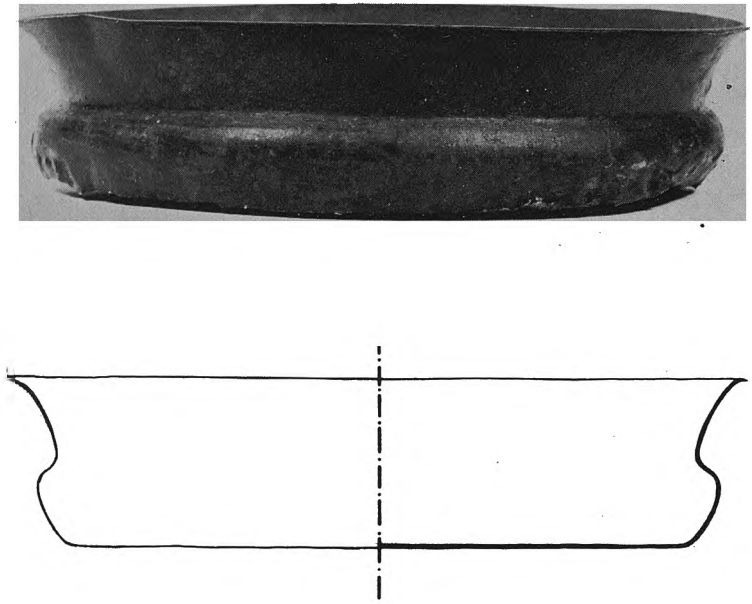
Ὁ δημοσιευόμενος τάφος καὶ τὰ λοιπὰ κτερίσματα ἀποτελοῦν τὰ πρῶτα ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα διὰ τὴν ὡς ἄνω θέσιν [20] καὶ δεικνύουν ὅτι εἰς αὐτὴν τὴν περιοχὴν ὑπάρχει ἓν νεκροταφεῖον, τοῦ ὁποίου ἡ ἔκτασις παραμένει ἄγνωστος. Ἀλλὰ ἡ παρουσία ἑνὸς νεκροταφείου προϋποθέτει καὶ τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς συνοικισμοῦ πλησίον τούτου [21]. Ἀπὸ τὴν ἁπλῆν μορφὴν τῶν τάφων καὶ τὰ ὀλίγα κτερίσματα δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ συνοικισμὸς δὲν θὰ ἦτο μεγάλος καὶ πλούσιος, ὡς ὁ συνοικισμὸς εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἀνῆκε τὸ νεκροταφεῖον τῆς Φορτέτσας.

Εἰς ἀπόστασιν 150 μ. ἀνατολικῶς τοῦ ἐκκλησιδίου τοῦ Προφ. Ἠλία ὑπάρχει εἷς μικρὸς χαμηλὸς λόφος, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους τμήματα τοίχων καὶ ὄστρακα. Τὰ ἐκ τοῦ λόφου τούτου, ὅστις ἔχει καλλιεργηθῆ, περισυλλεγέντα ἐπιφανειακὰ ὄστρακα χρονολογοῦνται ἀπὸ τῆς ὑστερομινωικῆς μέχρι καὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ὑπερτεροῦν ὅμως τὰ ὄστρακα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Ὁπωσδήποτε, μόνον ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ διερεύνησις τοῦ χώρου θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ συσχετίσωμεν μετὰ βεβαιότητος τὸ νεκροταφεῖον καὶ τὸν ἐπὶ τοῦ λόφου ὑπάρχοντα συνοικισμόν.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ

20. Διὰ τυχαῖα προϊστορικὰ εὑρήματα ἀπὸ ἄλλας ὅμως θέσεις παρὰ τὸ χωρίον Γοῦβες, βλ. Κρητ. Χρον. 12 (1958); σ. 479, 17 (1963), σ. 405 καὶ 19 (1965), σ. 288.

21. Τὰ πολλὰ πρωτοελληνικὰ νεκροταφεῖα τῆς περιοχῆς Κνωσοῦ ὡδήγησαν εἰς αὐτὸ τὸ συμπέρασμα. Βλ. Στ. Ἀλεξίου, Κρητ. Χρον. 4 (1950), σ. 296.

Εἰκ. 10. Γούβες. Χαλκῆ φιάλη ἐκ κατεστραμμένου τάφου τοῦ νεκροταφείου

Σχέδ. 1. Τομὴ - ὄψις τῆς χαλκῆς φιάλης τῆς εἰκ. 10

A GRAVE OF THE 7th CENTURY B.C.

In 1970 a partially destroyed grave was found on the property of M. Chatzakis - Sfakianakis at the site of the Prophet Elias in the village of Gouves, 18 km east of Heraklion. According to the owner's information there were other graves in the vicinity which had been destroyed by cultivation. Out of the scattered sherds which were collected it was possible to complete five vases (fig. 2, second from left, and figs. 5 - 6). Thus, a cemetery of unknown extent is to be identified in this area.

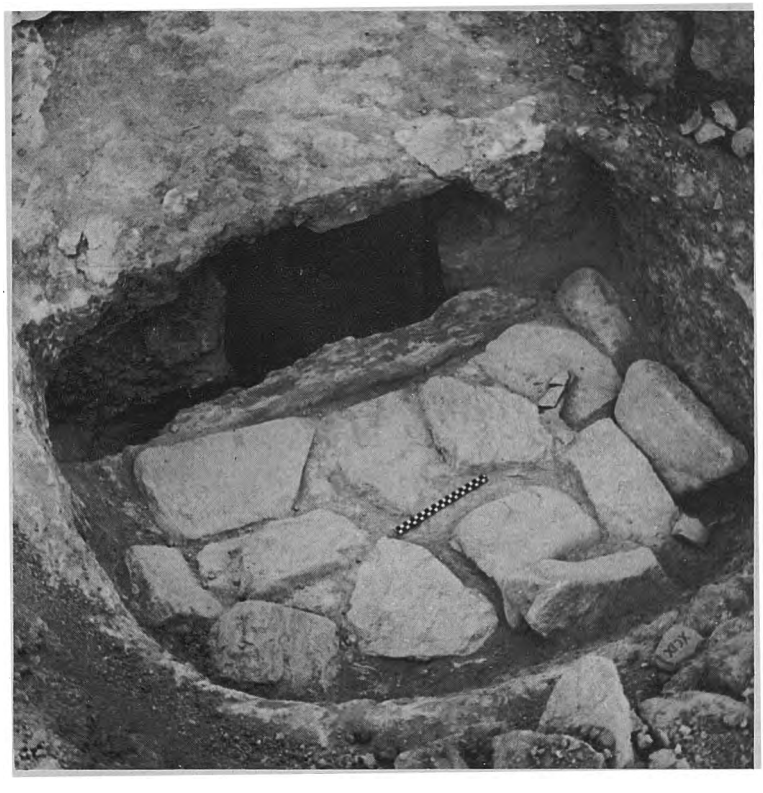
The settlement to which the cemetery belongs is most probably situated on a low hill, 150 m. east of the chapel of the Prophet Elias, where remains of walls are visible and surface sherds are found which date from the Mycenaean through the Byzantine periods.

The grave was a simple pit containing the cinerary urn surrounded by stones set in a curve (fig. 1). The grave can be dated between 680 and 630 B.C. Among the grave offerings of particular interest is an oinochoe (figs. 3 - 5) found next to the urn. The preceding stage in the development of this shape, which presupposes a metal prototype, is to be found in an oino-

choe from Arkades (fig. 9). However the balance of form in the Gouves oinochoe, where the horizontal axis is more pronounced than the vertical, is part of the general influence of Cypriot pottery upon Cretan wares.

Influence from the East is more certain in the case of a bronze phiale (fig. 10) which comes from a destroyed grave. Its shape is exactly the same as that of the Assyrian phiale from Assurtaklak (see ref. 19), and the absence of any decoration indicates that is an exact Cretan copy of an Oriental prototype.

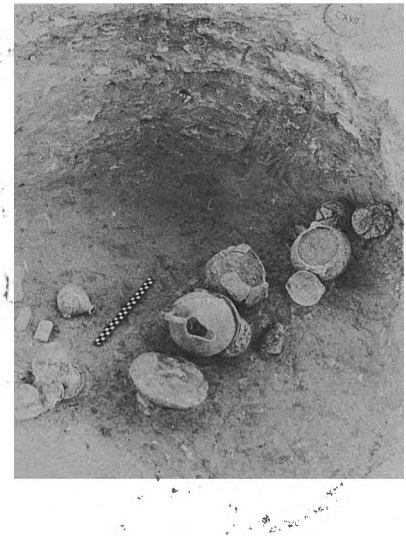
A. LEBESSI

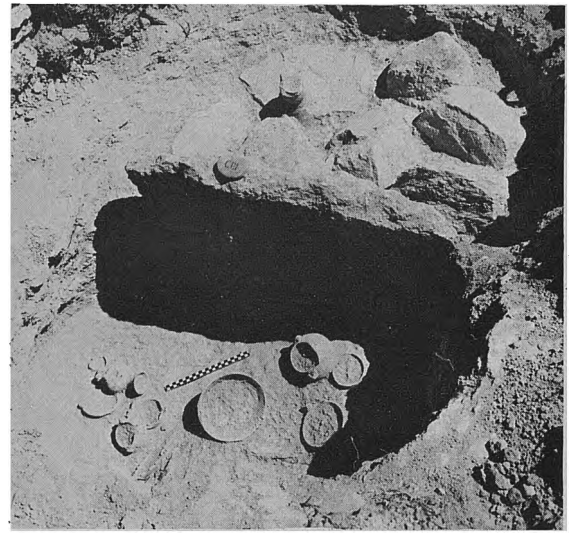
Εἰκ. 1. Προθάλαμος καὶ εἴσοδος τοῦ Τάφου XCIX

ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΙΚΟΝ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΝ ΑΓΙΑΣ ΦΩΤΙΑΣ ΣΗΤΕΙΑΣ

Παρὰ τὸ χωρίον Ἁγία Φωτιὰ Σητείας ἀνεσκάφη κατὰ τοὺς μῆνας Ἰούλιον καὶ Αὔγουστον ἐκτεταμένον νεκροταφεῖον τῶν Πρωτομινωικῶν χρόνων. Πρόκειται

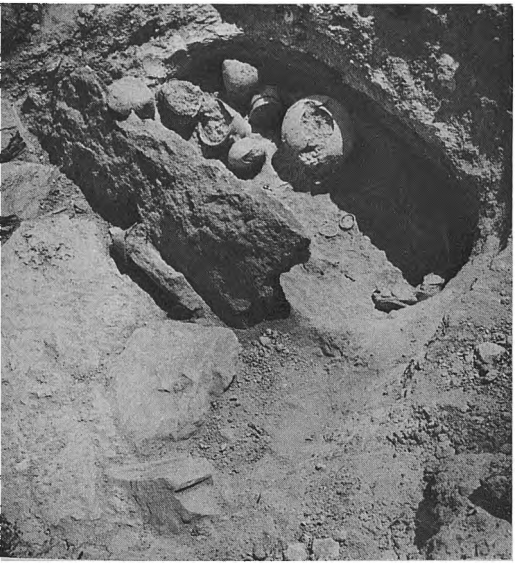
Εἰκ. 2. Ὁ Τάφος CXVII

Εἰκ. 4. Ὁ Τάφος CIII

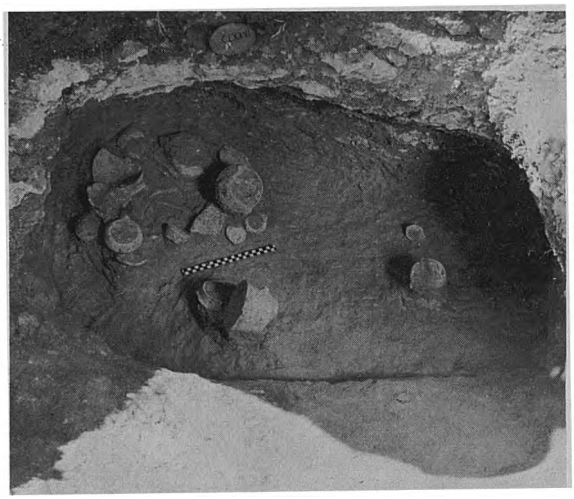
περὶ πραγματικῆς νεκροπόλεως περιλαμβανούσης 252 τάφους. Τὸ παραθαλάσσιον τοῦτο νεκροταφεῖον, τὸ μέγιστον τῆς Κρήτης, ὑπολογίζεται ὅτι θὰ εἶχεν εἰσέτι πεντηκοντάδα τάφων καταστραφέντων κατὰ τὴν ἄροσιν. Τὰ εὑρήματα ἑνὸς τάφου εἶχον περιέλθει πρὸ ἐτῶν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου.

Εἰκ. 3. Ὁ Τάφος CC

Εἰκ. 5. Ὁ Τάφος CCXIV

Εἰκ. 6. Ὁ Τάφος CLXXVI

Τινὲς τῶν τάφων ἦσαν ἁπλοῖ λακκοειδεῖς μὲ ταφὰς πτωχὰς συνήθως, ἡ μεγίστη πλειονότης ὅμως ἦσαν τάφοι ἑνὸς πρωτογόνου θαλαμοειδοῦς τύπου, λαξευμένοι

Εἰκ. 7. Ὁ Τάφος CXCV

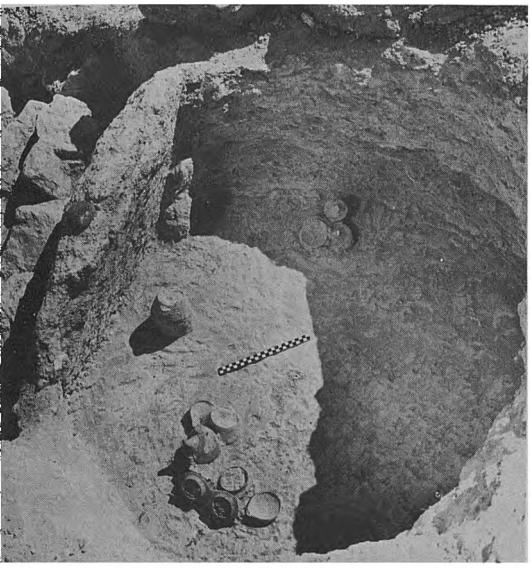

εἰς τὸν μαλακὸν ἡμίβραχον (κούσκουραν). Ἡ ὀροφὴ εἶχε συνήθως καταπέσει, (εἰκ. 2-4, 7-8, 10-13, 15), ἐνίοτε ὅμως διετηρεῖτο εἰς καλὴν κατάστασιν (εἰκ. 1, 5-6, 9, 14). Ἡ στενὴ εἴσοδος τοῦ θαλάμου, συνήθως προσανατολιζομένη πρὸς Β., ἐφράσσετο ὑπὸ μεγάλης ὀρθίας πλακός (εἰκ. 1, 3-4, 7-8, 12-13, 15). Πρὸ τῆς εἰσόδου ἐσχηματίζετο μικρὸς λακκοειδὴς προθάλαμος, συνήθως λιθόστρωτος. Τόσον ὁ θάλαμος ὅσον καὶ ὁ προθάλαμος εἶχον σχῆμα ἐλλειψοειδὲς ἢ ἐνίοτε στρογγύλον ἀκανόνιστον. Ὁ θάλαμος ἦτο συνήθως μικρῶν διαστάσεων, τὸ δὲ δάπεδον ἔφερε στρῶσιν ἐκ μικρῶν θαλασσίων χαλίκων. Ἡ ἀποφράσσουσα τὴν εἴσοδον πλὰξ ἐστερεοῦτο ἐξωτερικῶς διὰ λίθων, ἐνίοτε δὲ τόσον ἐπιμελῶς (εἰκ. 1, 8), ὥστε ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀπέβλεπε μᾶλλον εἰς τὴν προστασίαν τῶν ζώντων ἀπὸ τοὺς νεκροὺς παρὰ εἰς τὸ ἀντίθετον[1].

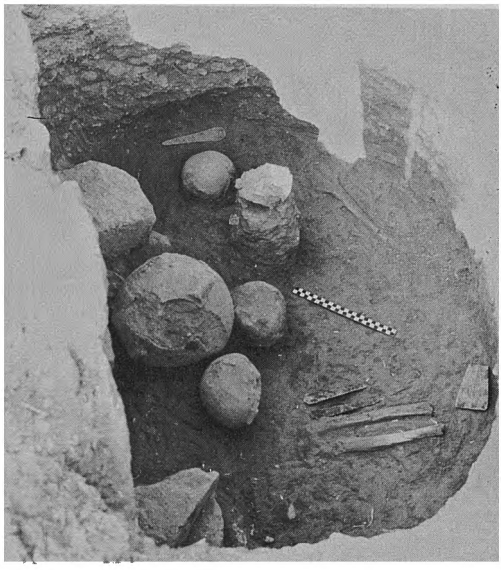
Ἐπὶ τῶν λίθων τοῦ δαπέδου τοῦ προθαλάμου εὑρίσκετο ἓν ἀγγεῖον (εἰκ. 1, 4-5), συχνὰ ἓν τεμαχισμένον γιγαντιαῖον κύπελλον ρυθμοῦ Πύργου, μὲ τὸ ὁποῖον ἐτελεῖτο προφανῶς μία τελευταία σπονδή.

Τὰ εὑρήματα τῶν τάφων ὑπῆρξαν πλουσιώτατα: ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνευρεθέντων ἀγγείων εἶναι περίπου 1800. Μεταξὺ τῶν διαφόρων τύπων ἀγγείων ὑπάρχουν ραμφόστομοι πρόχοι (εἰκ. 2, 7), κέρνοι διπλοῖ (εἰκ. 7, 8), τριπλοῖ ἢ τετραπλοῖ ἐπὶ ποδὸς ὑψηλοῦ, κωνικοῦ καὶ

1. Πρβλ. τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Μαρινάτου: ΑΔ 13 (1931), σ. 146 κ.ἑ., 151 ὡς πρὸς τοὺς ἐντὸς ταφικῶν πίθων εἰς Βοροῦ Ἡρακλείου εὑρεθέντας λίθους. Πρβλ. ἐπίσης καὶ Keith Branigan, The Tombs of Mesara (1970) σ. 111 κ.ἑ. περὶ πρωτομινωικῶν τάφων τῆς Μεσαρᾶς.

Εἰκ. 8. Ὁ Τάφος CLXXXI

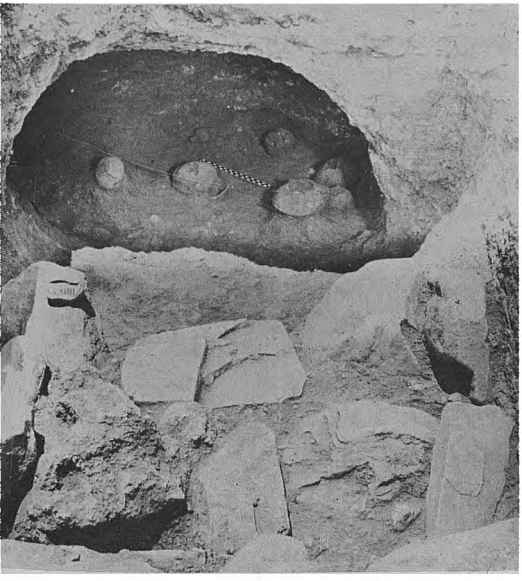
Εἰκ. 10. Ὁ Τάφος CCXVII, μετὰ χαλκῶν ἐγχειριδίων κλπ.

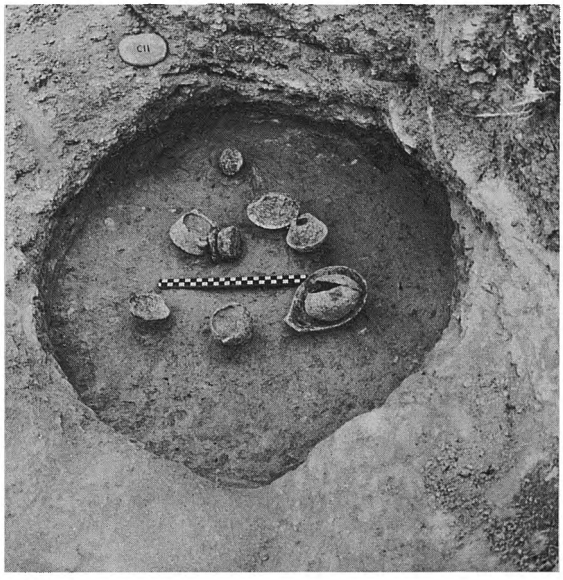
μετὰ πώματος, πυξίδες, κύπελλα, λοπάδες, ἀγγεῖα σφαιρικὰ μετὰ καθέτων διατρήτων λαβῶν (εἰκ. 8) κ.ἄ. Πολλὰ τῶν ἀγγείων ἔχουν ἐμφανῆ Ἀνατολικὴν καταγωγήν, ἓν δὲ ἦτο τρωαδικοῦ τύπου. Ἐνίοτε τὰ ἀγγεῖα ἐκαλύπτοντο ὑπὸ πυκνῆς ἐγχαράκτου διακοσμήσεως.

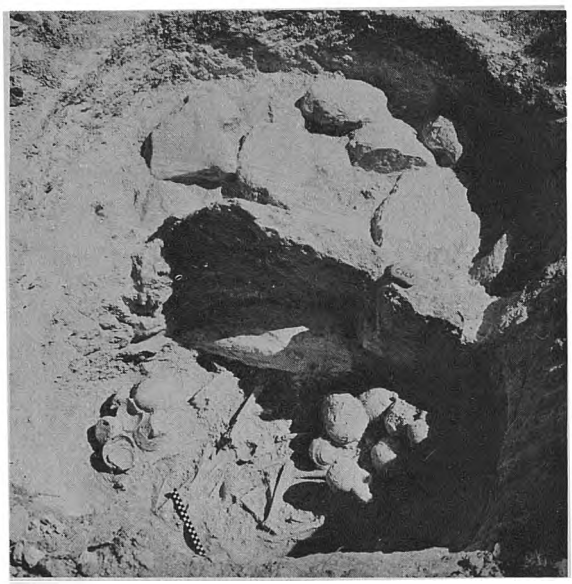
Τὰ λίθινα ἀγγεῖα ὑπῆρξαν ὀλίγα, εὐ-

Εἰκ. 9. Ὁ Τάφος CCXVIII

Εἰκ. 11. Ὁ Τάφος CII

Εἰκ. 12. Ὁ Τάφος CXLV

Εἰκ. 13. Ὁ Τάφος CCXXIII

ρέθησαν ὅμως ἀρκετὰ ἄλλα λίθινα ἀντικείμενα, ὅπως ἀριθμὸς πελέκεων ἐκ τῶν λεγομένων νεολιθικῶν, λίθοι τριβῆς, «πηνία» κλπ. (εἰκ. 2). Ἤλθεν εἰς φῶς ἐπίσης σειρὰ ἐκ πολλῶν ἑκατοντάδων λεπίδων ἐξ ὀψιανοῦ, ἀρίστης διατηρήσεως. Σχεδὸν ἕκαστος τάφος περιεῖχε τινὰς τῶν λεπίδων τούτων.

Ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος ἦτο σειρὰ χαλκῶν ἀντικειμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται ξίφος καὶ αἰχμὴ δόρατος, πολλὰ ἐγχειρίδια καὶ μαχαίρια (εἰκ. 10), ἄγκιστρα ἁλιέως, ψέλια, σμῖλαι καὶ στρογγύλον περίαπτον. Εὑρέθησαν ἐπίσης δύο περίαπτα ζωόμορφα ἐκ μολύβδου, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἕν παριστᾷ κριόν, τὸ δὲ ἕτερον εἶναι ἀσαφὲς λόγῳ τῆς μεγάλης του ἀφαιρέσεως (εἰκ. 3). Μεταξὺ τῶν κτερισμάτων πρέπει νὰ σημειωθῇ, τέλος, ἡ ὕπαρξις ὀλίγων τεμαχίων κισήρεως.

Τὰ ἀγγεῖα, μὴ καθαρισθέντα εἰσέτι, φαίνονται ἀνήκοντα εἰς τὴν ΠΜ I/II ἐποχήν, εἰς ὅμως τῶν τάφων, θαλαμοειδὴς ὡς οἱ λοιποί, περιεῖχεν ἀγγεῖα ὑστερομινωικά.

Τὰ εὑρήματα ἀπετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἁγ. Νικολάου, εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ ὁποίου θὰ ἀνασυγκροτηθοῦν.

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

AN EARLY MINOAN CEMETERY AT HAGHIA PHOTIA

An early Minoan I/II cemetery was excavated during July and August at the seaside of the village Haghia Photia, near Siteia. This huge cemetery,

Εἰκ. 14. Ὁ Τάφος LXXIV

Εἰκ. 15. Ὁ Τάφος XXVII, ἔνθα τὰ κτερίσματα εἶχον τεθῆ κύκλῳ

the largest in Crete, consisted of 252 tombs; about 50 more tombs are presumed to have been destroyed and plundered during previous years. Some of them were simple pit-tombs but the majority were primitive chamber-tombs. Their roofs had mostly collapsed (figs. 2-4, 7-8, 10-13, 15); a large upright slab closed the entrance (figs. 1, 3-4, 7-8, 12-13, 15). In front a small antechamber was formed, mostly paved with irregular stones. The chamber as well as the antechamber had an elliptical or an irregular round form. The floors of the chambers were mostly covered with small pebbles. On the rough pavement of the antechamber was usually found a Pyrgos ware tall gray chalice.

The pottery found in the tombs reached the number of 1800 vases of different shapes : beaked jugs (figs. 2, 7), bowls, suspension pots with a high neck and vertically pierced lugs (fig. 8), cups, double (figs. 7-8), triple or quadruple kernoi, pyxides, etc. Some of them show a rich incised decoration. The stone vases were few. Among the finds were several hundreds of obsidian blades, some spools, etc. A fine collection of bronze objects included a sword, a spearhead, several daggers and knives (fig. 10), fish-hooks, adzes, and bracelets. Worthy of note are two lead zoomorphic pendants (fig. 3). Finally among the grave-goods were some pieces of pumice-stone.

COSTIS DAVARAS

TIRYNS

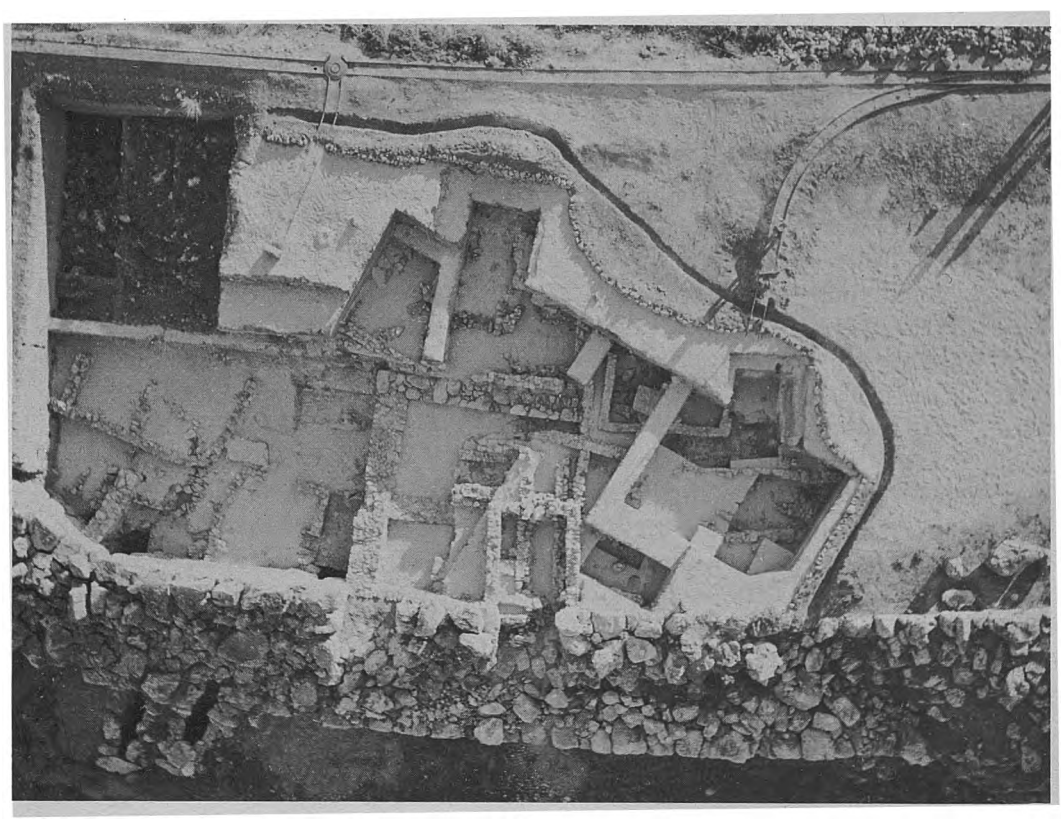
Unterburg - Kampagne 1971

Südlich der Syringes konnten in der diesjährigen Kampagne auf der Unterburg von Tiryns 225 m² neuer Grabungsfläche geöffnet werden[1] (A b b. 1). Sondagen aus der Zeit vor dem Ersten Weltkrieg[2] wurden von ihren z.T. meterhohen Füllungen befreit, soweit sie in das Areal hineinreichen. Nördlich der Syringes sind durch Abtragen der Erd - Humus-

1. Unter der Leitung U. Jantzen's wirkten an der Grabung mit: J. Schäfer, P. Grossmann, H. Klug, H. Knell, E. Slenczka und W. Voigtländer. Herr J. Wittlesey stellte am 19.9.1971 das beigefügte Luftbild her. Er verwendete eine Kamera, die an einem mit Gas gefüllten Ballon montiert und vom Boden auszulösen war. An dieser Stelle sei Herrn W. Wittlesey für seine großzügige Hilfsbereitschaft und Mitarbeit sehr herzlich gedankt. Besonderer Dank gebührt auch den Kollegen der griechischen Altertümer-Verwaltung, Prof. Sp. Marinatos und Frau E. Protonotariou-Deilaki (Nauplion), für ihre Unterstützung.

2. Vgl. AM 38 (1913), 342 ff.

Abb. 1. Tiryns Unterburg 1971. Grabung an der westlichen Burgmauer

Schichten über den antiken Zonen 125 m² für die zukünftige Grabung vorbereitet.

Zwischen den Eingängen zu den Syringes ist nun Bau 2 vollständig ausgegraben[3]. Er lehnt sich ohne eigene Rückwand an die Burgmauer[4]. Seiner schmalen Mauern wegen (0,45 m.) war das Bauwerk niedrig und sicherlich ohne Obergeschoß.

Zwei Bau– und zwei Zerstörungsphasen sind festgestellt.

Bau 2 a : Wände umschließen einen Raum von ca 3,90 auf 2,10 m. mit Zugängen von Süden und Osten (Abb. 2)[5]. Der unregelmäßige Sokkel der Burgmauer springt in diesen Raum vor. (Wie weit er als Bank genutzt war, ist ungewiß).

Vor der Nordmauer dehnt sich ein Steinfeld. Die Steine liegen unregelmäßig und mögen der Restbestand vom Bau der Burgmauer sein. Bisweilen scheinen größere Unregelmäßigkeiten mit kleinen, rundlichen Steinen ausgeglichen. Das Steinfeld dient als eine mehr oder weniger gebaute Terrasse zwischen Bau 2a und dem Zugang der nördlichen Syrinx.

Über dieser Terrasse und östlich des Baues lag eine Brandzone; die aus dieser Schicht geborgenen Scherben gehören in die SH IIIB-Periode. Keine aber zeigt Stilmerkmale aus der späten Stufe dieser Zeit.

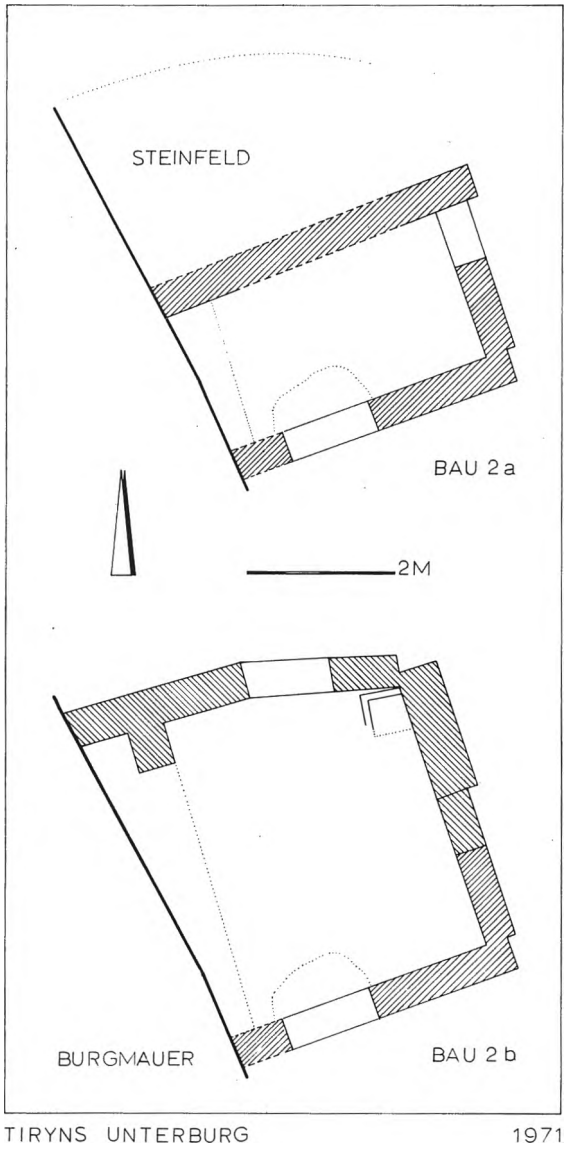

Abb. 2. Tiryns Unterburg Bau 2

3. zu Bau 2 : AAA II (1969), 345. Zur Grabung 1968 auch : AA, 1969, 2 ff.

4. AA, 1967, 93 ff.

5. Die Planskizzen des Autors beruhen auf steingerechten Aufnahmen P. Grossmann's.

Vor dem Wiederaufbau des durch Brand zerstörten Baues bestatteten Tirynther acht Tote und betteten sie dicht neben den Innenseiten der

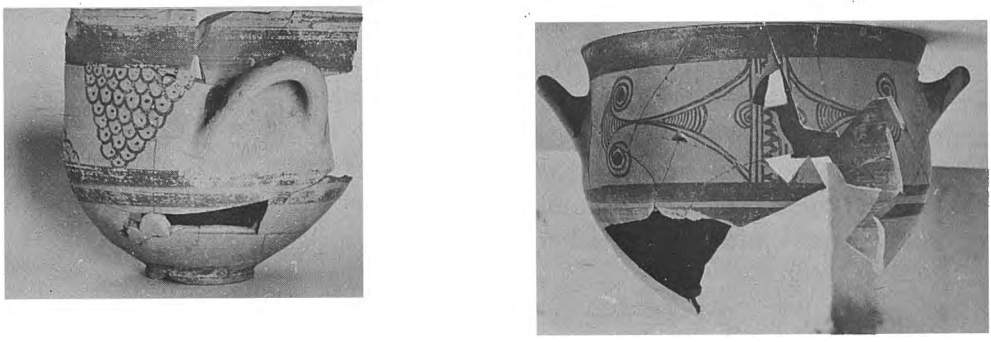

Abb. 3. Tiryns Unterburg: a) Skyphos SH IIIB/C, b) Skyphos SH III C1, c) Skyphos SH III C1

Mauern des Baues 2a und in dem Steinfeld.

Es fanden sich keine Beigaben. Die Zerstörung des Baues 2a und die Bestattungen können in einem ursächlichen Zusammenhang stehen.

Bau 2b: Die ältere Nordmauer wird aufgegeben (Abb. 2) und der Raum auf 3,75 zu 4,00 m. vergrößert. Die jüngere Nordmauer ist höher fundamentiert und weniger gut gefügt als die Mauern des Vorgängerbaus. Eine Mauerzunge, 0,60 m. östlich der Burgmauer, steht mit der Nordmauer im Verband; ihre Ostkante stimmt mit der Ostgrenze des unregelmäßigen Burgmauersockels überein; doch ist ein architektonischer Bezug vom Sockel zur Mauerzunge nicht zu erkennen.

Neben dem älteren Zugang von Süden[6] hat der Raum nun auch einen Eingang von Norden. Östlich von diesem divergiert die Nordmauer zu ihrem westlichen Teil. Ein Grund zu dieser Maßnahme darf in der Notwendigkeit gesehen werden, zwischen Bau 2b und dem nördlich benachbarten Bau 3 einen möglichst breiten Durchgang zu wahren[7].

Die jüngere Ostmauer hat mit der älteren eine gemeinsame Innenflucht und bildet mit der Nordmauer einen stumpfen Winkel. Innerhalb der Raumecke rahmen auf ihren Schmalseiten

6. Der alte Ostzugang war wohl zugesetzt. Tir. V, Unterburg, Grabungen 1965, 2. Bau 2 (z. Z. im Druck).

7. Ähnliches gilt auch für Bau 3. vgl. Tir. V, ebenda 3. Bau 3.

stehende Ziegel eine Fläche von ca 0,50 auf 0,50 m. Die luftgetrockneten Ziegel tragen nur auf ihren Außenseiten geringe Brandspuren und ruhen auf dem Boden des Baues 2b. Dieser Lehmboden verdeckt die Gruben der Skelette und wohl die ältere Nordmauer gleichermaßen.

Östlich des Baues hat sich eine Stufe des erwähnten Durchgangs erhalten; sie ist mit großen, unbemalten Scherben und kleinen, kugeligen Steinen abgeglichen. Ihre Oberfläche liegt dem nach Osten ansteigenden Gelände entsprechend höher als der Fußboden des Baus 2. Über dieser Stufe, über den Mauern und dem Boden des Baus 2b lag eine hohe Zerstörungsschicht, die auch für Bau 3 beobachtet ist[8].

Sie barg Keramik aus der Spätzeit der SH IIIB-Periode, einzelne Fragmente leiten zur frühen SH IIIC1-Phase hinüber (A b b. 3a)[9].

Die Nordfassade des Baus 1 ist nun vollständig freigelegt. Sie erstreckt sich von der westlichen Burgmauer 9,80 m. nach Osten. Ihre NO-Ecke (A b b. 4) bilden drei quaderähnlich behauene Blöcke; der untere liegt auf Fels und greift weiter nach Osten aus.

Von der Ostmauer des Baues sind 10,75 m. ausgegraben. Die Mauer ist 1,10 m. breit und auch in ihren

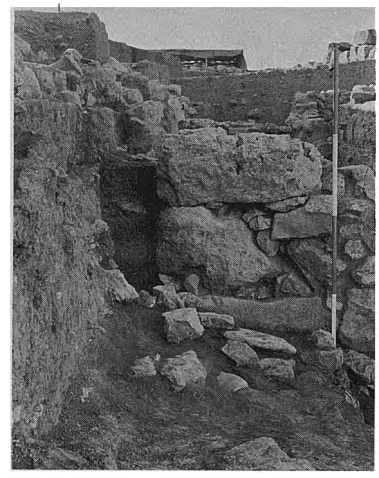

Abb. 4. Tiryns Unterburg NO-Ecke Bau 1

oberen Lagen aus großen Steinen kyklopisch gebaut. 7,00 m. südlich der NO-Ecke stößt gegen sie eine gleichbreite Innenwand.

Die Südgrenze des Baus 1 bleibt vorerst unbekannt. Vermutlich aber mißt die Ostfassade nicht mehr als 14,00 m[10].

Ihr Sockel ruht wohl auf Fels und ist entweder gegen vormykenische Schichten gebaut (dies war im Bereich der alten Sondage IV zu beobachten), oder dicht neben älteren, aber in spätmykenischer Zeit erneuerten Mauern aufgeführt.

Östlich des Baus 1 sind 5,50 m. einer 1,00 m. breiten Mauer freigelegt (A b b. 5). Sie divergiert zu Bau 1.

8. Tir. V, ebenda, Ergebnisse und Datierungen: « der über allen Bauten lagernde Schutt ».

9. Da über der Brandschicht eine zweite aus jüngerer Zeit folgt, mögen die jüngsten Scherben aus dem Grenzbereich zwischen beiden Schichten zur oberen gehören.

10. Zur Datierung von Bau 1: (vgl. AA, 1969, 2). Eine Durchsicht der Funde unter dem Fußboden ergab: ca. 90 % ältere Stilstufe von SH III B, 6% jüngere Stilstufe von SH III B, 4% SH III A und älter. Bau 1 wird schon während der jüngeren Stilstufe von SH III B erbaut sein. Vgl. dagegen K. Müller, Tir. III, 116.

Zwischen ihr und letzterem verbleibt ein maximal 0,75 m. breiter Graben, der sich nach Norden gleichmäßig verengt. Seine Füllung besteht aus größeren Steinen, Erde und Keramik. Östlich der breiten Mauer enthielt eine zugehörige Baugrube Keramik; keine der Scherben ist der späteren Stilstufe der SH IIIB-Periode zuzuordnen. Unmittelbar östlich der Grube stehen vormykenische Schichten hoch an, z.T. höher als die Oberkante der breiten Mauer. Ca 6,00 m. südlich der NO-Ecke des Baus 1 biegt sie nach Osten. Die innere Ecke hat sich erhalten, die äußere bleibt vorerst unter jüngerer Überbauung verborgen. Die Außenfluchten der die Ecke bilden den Mauern treffen sich östlich Bau 1. Beide Gebäude konnten nebeneinander bestehen.

Die breite Mauer ruht auf der Außenmauer eines vormykenischen Hauses, zudem sich eine Innenwand nebst Türöffnung fand[11], vor der ein Pithos lag. Unter diesem 'Pithoshaus' laufen, zueinander divergierend, zwei Mauerzüge von Norden nach Süden. Die Unterkante der östlichen liegt höher als die der westlichen, da das Gelände nach Osten ansteigt. Beide Mauern werden durch eine 0,75 auf 0,90 m. messende Steinsetzung verbunden. Es handelt sich wohl um das System einer Hangstütz - und Befestigungs - mauer aus frühhelladischer Zeit[12]. Unterhalb der 'Rostmauern' läuft eine noch ältere Steinsetzung von Norden nach Süden, hangparallel. Auch diese ist noch in die FH-Zeit zu datieren. Östlich des Baus 1 sind drei vormykenische Bebauungsphasen festgestellt. Die untere (FH 1. Phase) ist durch eine Erdschicht abgedeckt. Die obere (FH 2. Phase) gründet sich auf letztere und ist durch eine rote Lehmschicht verschüttet, über der sich ein fingerdünnes Aschenband hinzieht. Darüber folgt eine zweite rote Schicht, die zur Zerstörung des 'Pithoshauses' gehört (FH 3. Phase)[13].

Nach dieser blieb das Gebiet lange unbewohnt. (MH - Scherben mehren sich erst weiter östlich; sie kommen aus einer Grube, die schon bei einer alten Sondage durchschnitten wurde).

In spätmykenischer Zeit wird das Gebiet wieder bebaut, und es entsteht ein großes Gebäude, dessen Süd - und Ostgrenzen noch ungeklärt sind. Zu ihm mögen aber zwei OW gerichtete Mauerzüge gehören, die dicht über dem jüngsten FH-Horizont und der MH-Grube gegründet sind. Jeweils ist der Anschluß an die breite Mauer (s.o.) durch Gräber gestört.

Insgesamt sind die Reste von vier Skeletten geborgen: die Gebeine zweier Kinder, eines Jugendlichen und eines Erwachsenen. Wieder fehlen Beigaben. Die Bestattungen erfolgten, als die Mauern des spätmykenischen Gebäudes keine Verwendung mehr fanden.

Da in der Baugrube östlich der breiten Mauer keine Keramik der

11. Über dem Steinsockel hat sich eine Lage der Lehmziegel in situ erhalten.

12. bisher: AM 38 (1913), 346.

13. Zur vormykenischen Besiedlung der Unterburg vorerst: AA, 1969, 8.

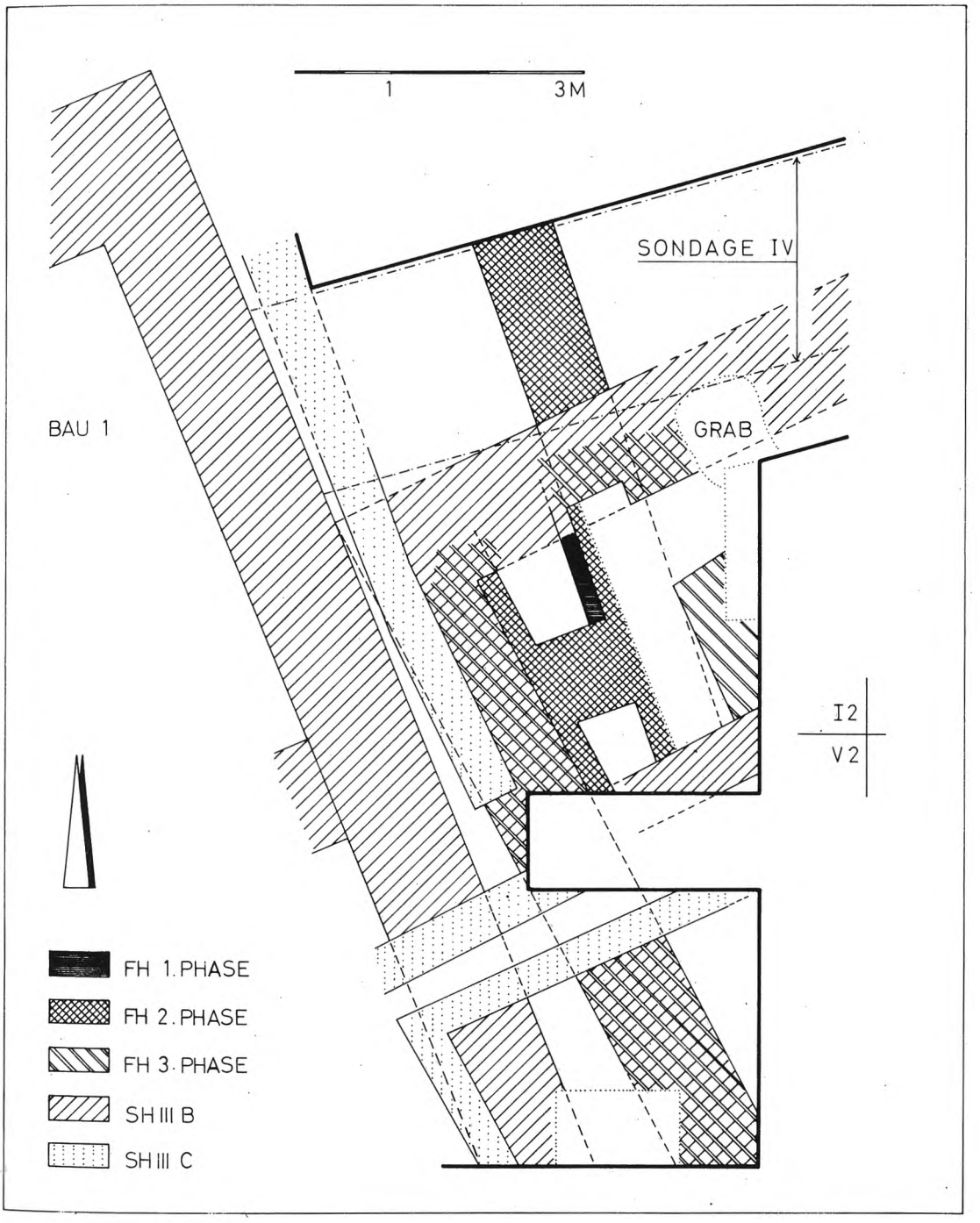

Abb. 5. Tiryns Unterburg östlich Bau 1

späten Stilstufe der SH IIIB-Periode geborgen ist, könnte dieser Bau zusammen mit Bau 2a erbaut und zeitgleich zerstört sein. Es ist denkbar, daß die Toten hier und dort innerhalb derselben Zeitspanne beerdigt wurden.

Über Bau 1, südlich und östlich desselben sind Mauern aus fünf Siedlungsphasen aufgedeckt, drei als spätmykenisch erkannt (Abb. 6). Letztere folgen dicht nacheinander. Ein durchgehender Zerstörungshorizont liegt über der dritten Siedlung.

Nur zwei Mauern, deren architektonischer Zusammenhang unklar bleibt, können der ersten Phase zugewiesen werden. Die eine Mauer überbaut Bau 1, die zweite ist in Brandschutt eingegraben, der diesen Bau abdeckt. Die Funde zu beiden sind unergiebig. Sicherer lassen sich die Baureste der zweiten Phase bestimmen. Zu ihr gehört das 'Hanghaus'. Seine Mauersockel, aus auffallend kleinen Steinen und größeren Scherben aufgeführt, ruhen auf einer Geröllschicht, die von Osten nach Westen fällt. Da die Krone der hangwärts geführten Nordmauer ein dem Gelände entsprechendes Gefälle aufweist, ist diese Mauer in die Geröllschicht eingegraben. Der Fußboden aus gestampftem Lehm war in dem 'Hanghaus' entweder in Stufen oder dem Mauerverlauf folgend schräg verstrichen. Erhalten hatte er sich nur in der NW-Ecke des 5,00 auf 3,25 m. großen Raumes.

Über dem Boden lagen kleine Fragmente schwarz-monochromer Skyphoi, die eine genauere Datierung innerhalb der früheren SH IIIC1-Phase vorerst nicht erlauben.

Westlich des 'Hanghauses' ist die Raumecke eines zweiten Gebäudes angeschnitten. Eine zugesetzte Türöffnung in seiner Nordwand sichert für dieses Gebäude zwei Phasen. Vor dem Umbau ging seine Ostwand weiter nach Norden und die Tür führte in einen zweiten Raum oder Hof. Diese Wand steht auf der Geröllschicht, über der auch das 'Hanghaus' gegründet ist.

Beide Häuser bestanden gleichzeitig. Als die Tür zugesetzt und ein Boden aus großen, unbemalten Scherben und kleinen Steinen verlegt wurde, waren Hydrien der früheren SH IIIC1-Phase noch in Gebrauch.

Das nördlich benachbarte Haus mit dem Korridor kann frühestens mit dem erwähnten Umbau gleichzeitig errichtet sein.

Südlich des Türraumes hat sich über mehrere Quadratmeter der Lehmboden eines wohl gedeckten Raumes erhalten. Er ist gegen einen Bruchsteinsockel verstrichen, der diesen Bereich vom Türraum trennt. Die Westwand wurde bisher nicht gesucht, eine Süd- und Ostmauer zu dem Boden aber fehlen.

Zwischen dem 'Hanghaus' und dem Boden kam ein breites Steinfeld zutage, das kaum den Rest eines verstürzten Wandsockels darstellt. Eher ist ein pflasterähnliches Bankett zu erwägen, das eine nach Osten offene Halle begrenzt.

Große Fragmente bemalter Keramik auf dem Lehmboden sind in die Zeit erwähnten Hydrien zu datieren.

Über den Bauresten lag eine hohe, durch Asche grau gefärbte Lehmschicht.

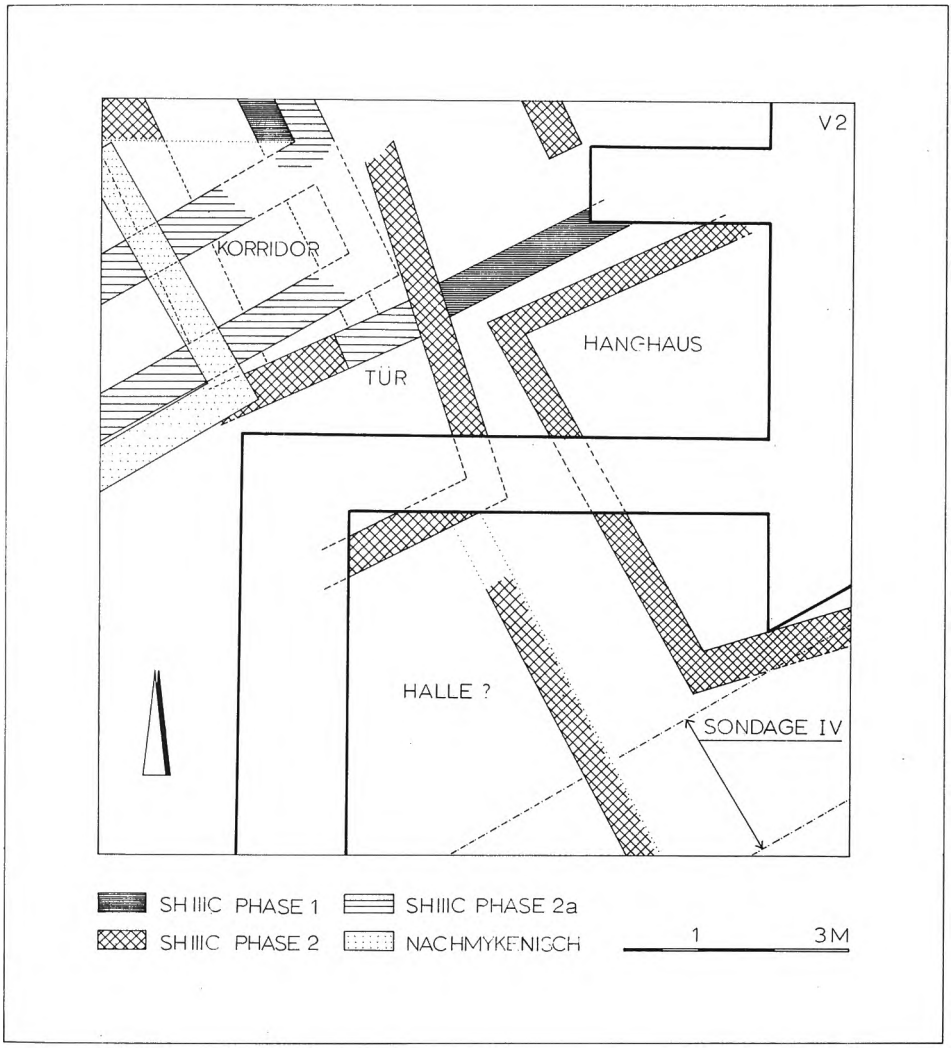

Abb. 6. Tiryns Unterburg über Bau 1 (Ausschnitt)

An ihrer Unterkante kamen 'Close Style'-Scherben zutage. Ein Skyphos-Fragment (Abb. 3b) zeigt über schwarzem, glänzenden Firnis weiß gemalte figürliche Motive[14].

Es ist damit zu rechnen, daß die Bauten noch in der Zeit des 'Close Style' bewohnt waren.

Zuletzt sei auf einen Skyphos verwiesen, der östlich Bau 1 dicht neben einer Mauer lag[15].

Zwischen breitem Randstreifen und

14. Popham - Sackett, Excav. Lefkandi, 1964-66 (1968), 18 Abb. 35.

15. H = 15,00 cm, D am Rand = 18,80 cm; innen braun, monochrom.

umlaufenden Doppelband schmückt ungleicher Dekor die beiden Flächen zwischen den Henkeln. Auf der einen sind hängende Schlaufenspiralen antithetisch auf eine 'Triglyphe' mit Zickzack und begleitenden Halbkreisen bezogen, ein für die SH IIIB-Periode häufig zu belegendes Motiv[16]. Auf der zweiten Seite (A b b. 3 c) ist unter Wahrung der Symmetrie und der Betonung der Mitte durch eine Triglyphe mit Zickzack und Halbkreisen der Spiraldekor verändert.

Die Spiralen sind verdoppelt, rollen sich nahe den Henkeln auf; die Spiralstengel zeigen Doppelkontur, und Zwickel sind mit dicht nebeneinander gemalten Bogenlinien gefüllt.

Die dichten Linienfolgen, das Vervielfachen der Einzelelemente weisen auf den 'Close Style' voraus[17], das Spiralsystem der anderen Seite auf die SH IIIB-Periode zurück, in der der Skyphos auf flachem Fuß zu einer Leitform spätmykenischer Keramik wurde.

WALTER VOIGTLÄNDER

Nauplia, den 30. September 1971

16. z. B. Δελτ. 20 (1965): 1966, 140 Abb. 2,9; Fur. Mot. 50 ff.

17. Fur. Mot. 50, 16 ff.

DIVINE CHILDREN ?

(Colour photo of front Cover)

In the 1970 excavations of Thera an interesting group of frescoes was found. Little parts of the fresco still stand *in situ* on the walls.

The frescoes decorated a room of Quarter B, designated as B1. South of it, the stately room B2, with a paved floor and a column base in the centre, was uncovered in the earlier days of the excavation. (See Thera II, pl. 7,2 to 11,2 and p. 10 ff. The Quarter was then known as Bronou 2).

F i g. 1 shows the plan of Room B1. It belongs (as well as B2) to the upper floor, and is accessible, through a stone staircase, from the East (upper right corner of f i g. 1). Its door was broad but a central pillar divided it into two separate entrances. The fact that the whole apartment was not destined to be inhabited but bears a sacral character, is clear from the architectural details. The southern part of it (B1 a) is formed into what may be called a series of three sacral repositories. They are divided by great, upright, unburnt clay slabs. The central compartment (f i g. 2) contained a number of vases and a clay table of offerings still *in situ*, while another lower table of painted stucco stood upright against the southern wall. Moreover, a minor treasury, completely separated by clay slabs, contained three big vases. The remaining two lateral repositories contained also pottery.

The North compartment B1 had to the West of it a minor room (B1 b), which, it seems, was supplied with a wooden staircase descending to the basement; the northern wall of B1 bears a large window, looking towards the courtyard of Sector B. The remaining part of the walls was covered by a fresco. The East, North and West walls were covered by a painting representing a herd of antelopes. The remaining small part of the South wall between two doors, at the southwest corner of the wall room was covered with the fresco here in question (F r o n t C o v e r and f i g. 3).

Two children, between 8 and 10 of age, are « boxing ». Their tender bodies are, I believe, the oldest existing ex-

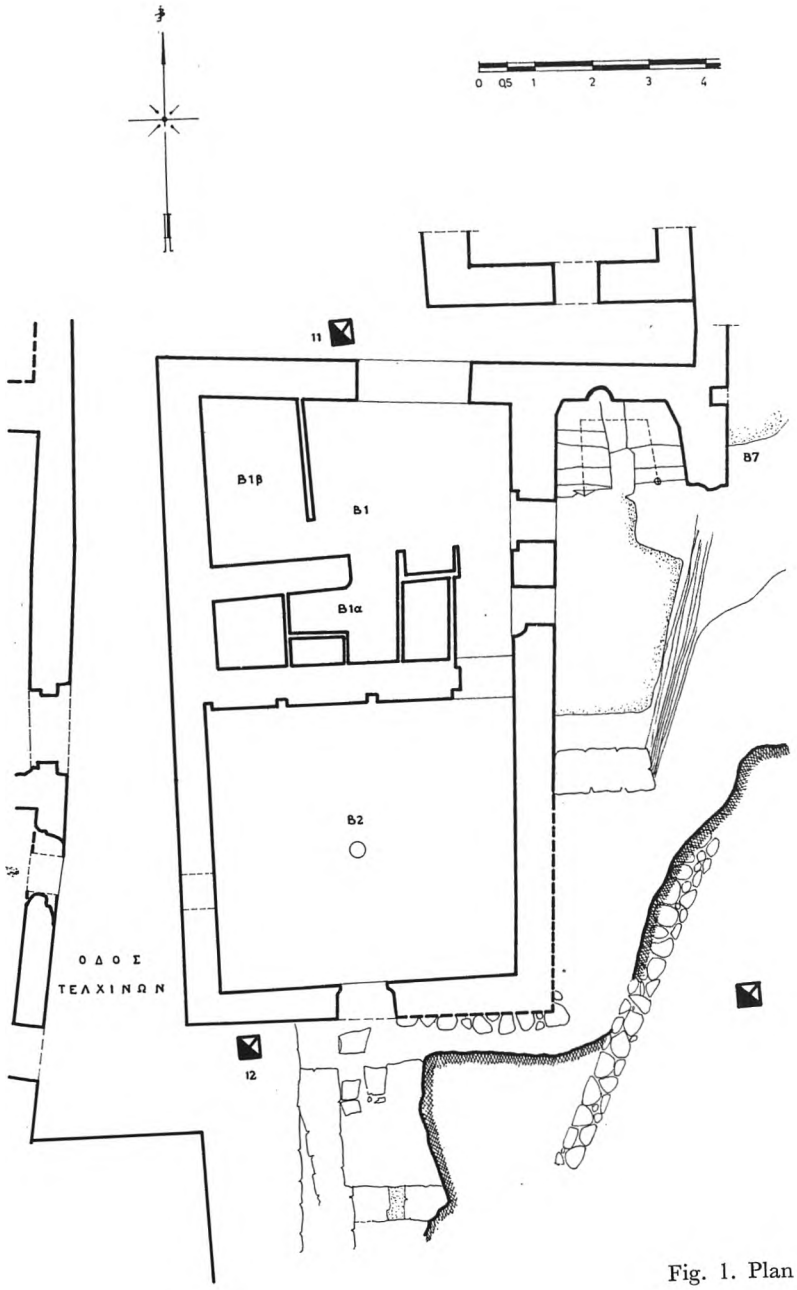

Fig. 1. Plan of rooms B1 - B2

ample of art representing the real anatomy of a child's body. The bodies are naked, exception made of the loin cloths. The colours of the latter are

Fig. 2. Central part of B1 a

faded, so that details remain obscure. The movements of the bodies and the whole expression of the children are little short of marvellous.

Highly interesting are the head-covers. Apparently, we have to do with a cap upon which hair curls are fastened. The colour of the caps is blue, and this is the first indication that we have, possibly, to do with divine beings. Indeed, both in Egyptian and in Oriental and Mesopotamian Art, hair, eyebrows and beards are of lapis lazuli whenever we have to do with gods. There are Mesopotamian texts, which prescribe the weight of lapis lazuli to be employed in each case, as a sign of distinction between higher and lower gods. Some Pharaohs (Tutankhamen) equally wear the lapis lazuli wig.

This material (Accad. uk - nu, Mycen. ku-wa-nu) explains at the same time the Greek name κύανος and the corresponding colour as κυανοῦς. It explains also the curious Homeric characterization of hair, beard, eyebrows etc., of gods and heroes as « blue » (κυανοχαίτης Poseidon, κυάνεαι ὀφρύες of Zeus, are the most known epitheta). See my paper in Ephem. 1927 - 8, p. 198 - 199.

Box - gloves of spherical form are the oldest examples of such μειλίχαι in our fresco. A tantalizing question is, whether the gloves belong to the one child only or to both, which depends upon the position of the hands. In the scheme, which has been provisionally accepted by me (it is the opinion of the artistic staff and of special photographic researches in the

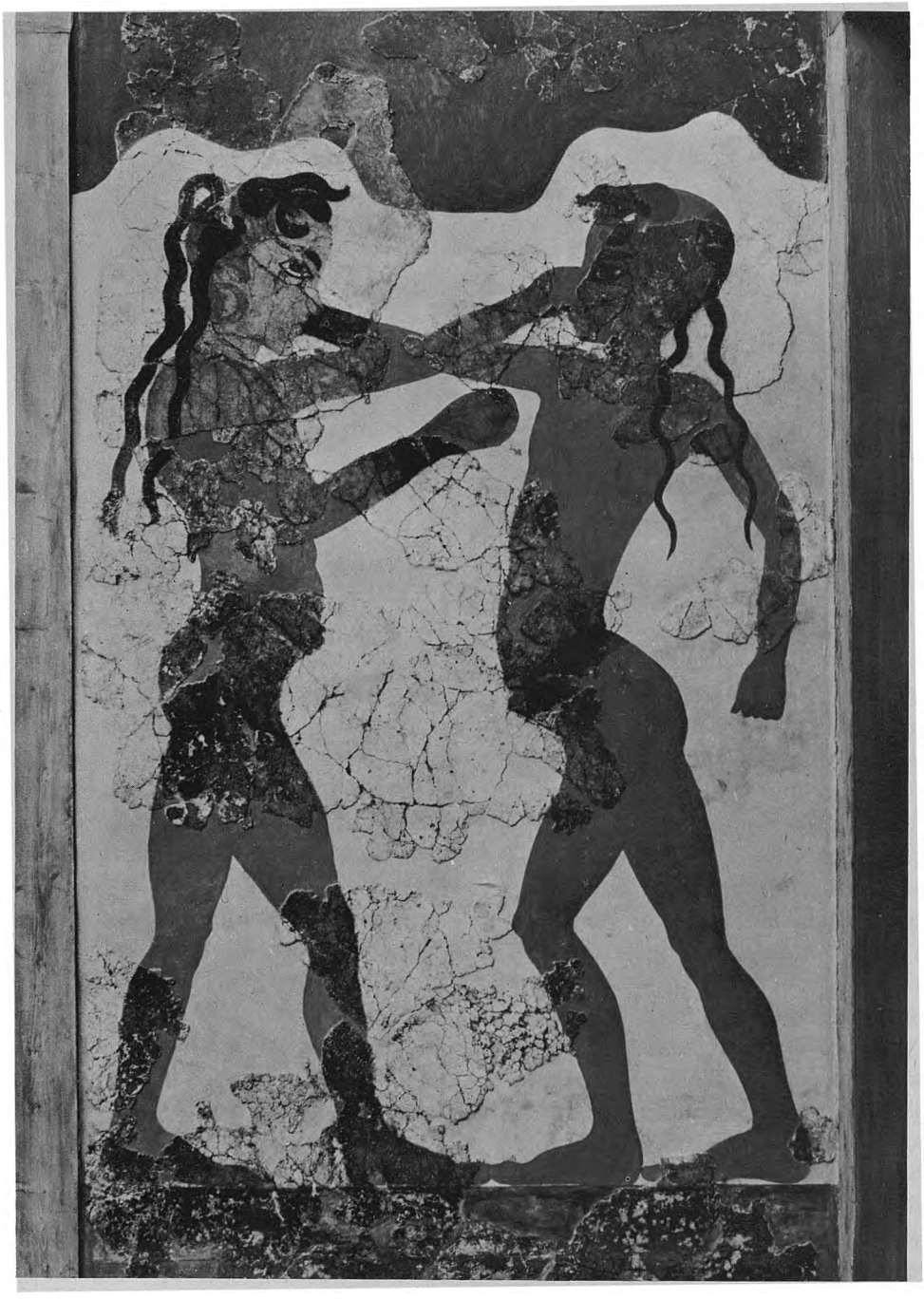

Fig. 3. Children playing «Boxers»

National Museum) we should have only a single glove in the right hand of each child.

Both children are roughly of the same age, but the one on the left is richly decorated, the expression of the face is more calm and more majestic and the colour of the face is a lighter tone of pale red than the rest of the bodies of both children. Could it be a young girl? The child to the right is more vivid and more aggressive. The artist could hardly be more successful in rendering the difference of character between the two children.

Of course, the explanation at hand is that we have to do with two children, possibly two princely young brothers; but might we not guess beyond this simple explanation that we have to do with two young gods? This guess could be justified, first by the « κύανος » wigs and second, by the sacral character of the room to which the frescoes belong. If so, then our first points of comparison would necessarily be the divine pairs of Greek Mythology, which surely are of older origin in the Mediterranean. Gods, semi-gods and heroes, brothers or even twins, is a commonplace among the whole Indo - European family. As in our fresco, the distinction between one superior and one more weak brother is clear in mythological tradition. It is especially apparent in the cases of Polydeuces - Castor, Heracles - Iphicles, Romulus - Remus. One can remember that F.L.W. Schwartz, one of the older pioneers in Mythology, indicated that the weaker brother among twins is a common feature of the Indo-european saga. The same is true also among not twin brothers, as already observed. Examples are: Agamemnon - Menelaos, Machaon - Podaleirios, Hector - Paris, Siegfried - Günther and, from the Bible, Esau - Jacob. [See A.B. Cook, Zeus II, 444 f. for more details]. On the Cypselos chest and elsewhere, the Dioscuri were represented one with a beard but the other beardless. Texts of mystery - character (Epimenides) ἄρρενα καὶ θήλειαν ἐμύθευσαν Διοσκούρους (they explained the Dioscuri as male and female). Schwartz goes even further, and a further step is to consider Apollo and Artemis as twins, the one effeminate, but without having lost completely the customs and moral traits of the male. [See further Cook, *l. c.* 451].

Pairs of divine children are common both in Mythology and in the art of the Greeks. Children Lords (Ἄνακτες Παῖδες) were known in Amphissa. Children of Zeus (Διὸς Κοῦροι) were venerated in Brasiai, and in Pephnous in Laconia. They were pairs of small children. Pausanias calls them in both cases ποδιαῖοι (one foot high) and, in the case of Brasiai, he wonders if they are Korybantes or Dioscuri. Moreover, it seems that all along the Peloponnesian shores such Children-Gods were venerated, mainly by sailors, it appears. Indeed, a bronze pair of gods, like the one above described by Pausanias, was found by chance some years ago in Kyparissia (Triphylia). (Deltion, 17 (1961/2): Chronika, p. 98, Pls. 101 δ, 102 α,γ,δ).

The Dioscuri appear, of course, in rather complicated forms elsewhere,

especially as horsemen, as household gods etc., but they belong without doubt to the same class of Children-Gods. [See Paus. 3,26, 2 (Pephnos) and 3, 24, 5 (Brasiai) and comp. Nilsson, MMR² 541 ff.].

All these facts stated above, represent surely, nothing more than the first thoughts about the Theran fresco. But, if nothing more, this and further frescoes to be published soon, show how akin are Greek and Pregreek Mediterranean conceptions, and how deep the tree of the Hellenic World has its roots in the prehistoric world of the Aegean. Thera begins already to compose an interesting chapter of this world.

Prof. SP. MARINATOS

WEIHEPIGRAMM VON KOS

Die einzeilige Inschrift unter dem in dieser Zeitschrift III (1970) 250 abgebildeten schönen Chariten-Relief von Kos wird im 'Αρχ. Δελτίον 23 (1968) : Χρονικά, 449 so dargeboten (ich teile sie nach Versen ab) :

[Τιμόξ?]ενος Χαρίτεσσιν εὐπλοκάμοις ἀνέθηκεν,
Πειθάνωρ υἱὸς Χάρμιος ἔσ̣τ̣[ησε].

Wie soll der nicht einmal in den Vers passende Name Τιμόξενος neben Πειθάνωρ, wie das am Pentameter-Ende ohnehin metrisch unmögliche ἔστησε neben ἀνέθηκε stehen können? Sind diese Anstösse schon an und für sich schwerwiegend genug, so vollends in einem Epigramm guter klassischer Zeit. Trotzdem haben J. und L. Robert jene Ergänzungen im Bulletin Épigraphique von 1970 (REG 83, 424) unter Nr. 432 bedenkenlos übernommen. Das Distichon läßt sich mit völliger Sicherheit folgendermaßen herstellen :

[εὐξάμ]ενος Χαρίτεσσιν ἐϋπλοκάμοις ἀνέθηκεν· Πειθάνωρ, υἱὸς Χάρμιος, ἐς τ[έμενος].

« Peithanor, des Charmis Sohn, der es den schönlockigen Chariten gelobt hatte, hat es in ihr Heiligtum gestiftet ». — Mit εὐξάμενος beginnt das delphische Weihgedicht FdD III 4, 187 (die Beispiele für die Verbindung εὐξάμενος ἀνέθηκε sind so zahl-

reich, daß man die Belege nicht zu häufen braucht), mit ἐς τέμενος schließt der Pentameter ebenda 198, 5 (vgl. Philologus 102, 1958, 43 ff. SEG XVIII 206). — εὐπλόκαμοι Χάριτες steht im homerischen Apollon-Hymnus (III) 194, ἠύκομοι heißen die Chariten Pind. Pyth. 5, 45, καλλίκομοι bei Stesichoros 35 (212) Page, Ibykos 7 (288) Page und IG I² 821 (Friedländer, Epigrammata 119).

WERNER R. PEEK

ZU EINEM INSCHRIFT-FRAGMENT VON MARATHON

Auf Seite 359 des Jahrgangs III (1970) dieser Zeitschrift ist das Fragment einer Inschrift abgebildet (Fig. 16), das im Grab 9 des Tumulus der bei Marathon gefallenen Platäer gefunden wurde. Sp. Marinatos liest APXIA bzw. APXIA↯ und möchte wegen der zu dieser Bestattung gehörenden Beigaben in dem Toten einen «officer or, in any case, a distinguished person» vermuten. Nach dem Photo zu urteilen, scheint mir aber vielmehr ANXIA: (⁝) auf dem Stein zu stehen. Der Gefallene hieß dann also nicht Ἀρχίας, sondern Ἀνχίας oder Ἀνχίαρος (Bechtel, Histor. gr. Personennamen 21. Der mythische Name Ἀγχίαλος scheint erst in später Zeit für gewöhnliche Sterbliche verwendet worden zu sein). Oder haben wir auf eine Form des Adjektivs ἀνχίαλος, auf Μαραθὼν bezüglich, also trotz der unsorgfältigen Schrift auf den Rest eines Epigramms zu erkennen? Tatsächlich kommt ἀγχίαλος wiederholt in Grabgedichten vor: GV 260, 1. 1466, 3. 1745, 6. SEG XVI 22. 139. XIX 38. Anth. Pal. VII 619, 2. Preger, Inscr. Gr. Metr. 130, 2; und ein Gebet, das Gaetulicus, Anth. Pal. V 17 an Kypris richtet, beginnt ἀγχιάλου ῥηγμῖνος ἐπίσκοπε. Sehr wahrscheinlich kommt mir die Annahme, daß ein einzelner Krieger in dem Tumulus eines Epigramms gewürdigt sein sollte, freilich auch dann nicht vor, wenn der Gefallene wirklich einen höheren militärischen Rang bekleidet hatte.

WERNER R. PEEK

FROM THE FURNACE

A note on Lampmakers workshop

A recent article in this journal by A. Kaloyeropoulou[1] described various terracotta objects used in firing clay products in ancient kilns. Among these are small clay pieces, triangular in shape, with a short projecting ledge at right angles to the base of the triangle. These were used to separate or prop objects in the kiln during firing and are known variously as kiln separators, kiln wedges, kiln props, kiln supports etc. Their probable use in the firing of pithoi is illustrated in Kaloyeropoulou's fig. 10[2].

These kiln supports were used in firing many other types of clay objects besides pottery as the author points out. To her list[3] may be added hypocaust bricks, for a number of supports were found together with hypocaust bricks in the tile works at Corinth. It thus appears that a single establishment could be responsible for turning out a variety of clay products.

An interesting sidelight to this subject is provided by the kiln support illustrated in fig. 1. It is a conventional support of the larger size (0.06 m. high) and was found in the excavations carried out by the American School of Classical Studies in 1924 at Phlius, a small city in the northern Peloponnesos close to Corinth[4].

Fig. 1.

Although seemingly exactly similar to other known kiln supports, this example differs in having the portion above the projection stamped with a triangular stamp. The apex of the stamp's triangle is again divided into

1. A. Kaloyeropoulou, «From the Techniques of Pottery», *AAA* III (1970), pp. 429 - 434.

2. *Ibid*, p. 433. For illustrations of these objects, see figs. 6 - 9.

3. *Ibid*, p. 434.

4. Ph MF 12. H. 0.06 m.; Max. W. 0.048 m.; H. Letters 0.009 m.; W. projection 0.01 m. Greenish white Corinthian clay. I am indebted to Mrs. Judith Perlzweig Binder for preliminary suggestions concerning this support and to the Corinth Excavations for permission to publish the following comparative material.

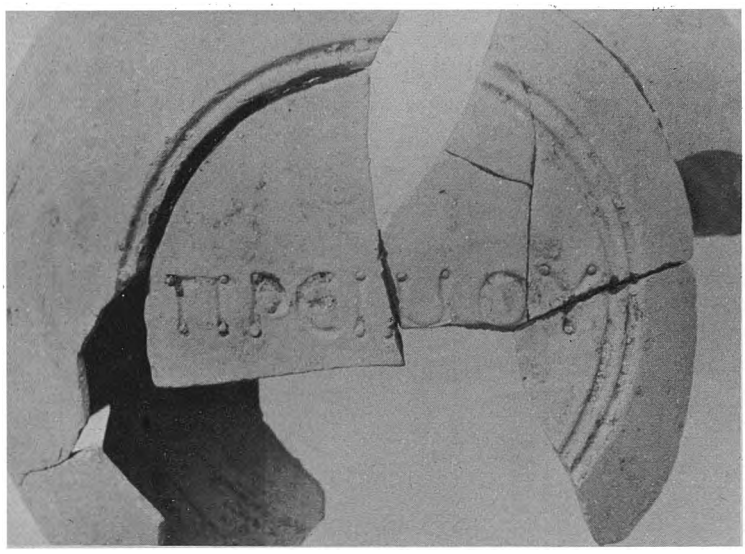

Fig. 2.

two facing right-angled triangles by a vertical line and a horizontal one which lies ca. 0.02 m. from the point of the support itself. Below this line and between it and the projection, there are two lines of stamped letters. Reading from the projection to the apex of the support, we read ΠΡΕΙ/ΜΟΥ=Πρείμου. The position of the name, which would be upside down if the support was placed vertically on its flattened end, probably confirms that these objects were usually used in a horizontal position.

Preimos is the name of a lampmaker who apparently had workshops in both Athens and Corinth in the third century A.D.[5] His signature on lamps is sometimes abbreviated, but most often given in the same form as on our kiln support (fig. 2)[6]. The signatures on the lamps differ in that they are incised rather than stamped and are in a more cursive form.

Preimos' workshop in Corinth no doubt produced other products besides lamps and kiln supports, and we can prove that roof tiles were also manufactured by this establishment. A number of examples of terracotta roof tiles have been found in Corinth bearing stamps with his name (fig. 3)[7]. The letter forms in these stamps duplicate those on the support from Phlius.

The connections between lampmaker, coroplast, and potter have been

5. J. Perlzweig, *The Athenian Agora*, Vol. VII, *Lamps of the Roman Period*, Princeton, 1961, pp. 48 - 50.

6. Corinth Inventory number L 4272.

7. Corinth Inventory number FST 249.

pointed out before[8] and it is interesting to note that a lampmakers workshop also produced roof tiles and probably a host of other clay objects as well. It would also certainly seem that the Preimos shop may have had some reputation to stamp such utilitarian objects as kiln supports and tiles. The stamped support from Phlius presents a problem, however, as to its interpretation. To judge from the fabric, it was made in Corinth and then brought to Phlius, but for what use? It seems an inconsequential object to have been specifically exported from Corinth. It could conceivably have been a dedication or votive offering, but it was not found in a votive context. The fact that it was stamped with its presumed maker's name, an unusual if not unknown practice for such an object, makes it even more mysterious.

In any event, it gives an interesting glimpse, no matter how clouded, into a lampmakers workshop and into the economics of ancient times.

WILLIAM R. BIERS

Univ. of Missouri - Columbia

8. Perlzweig, *Op. cit.*, pp. 59 - 62.

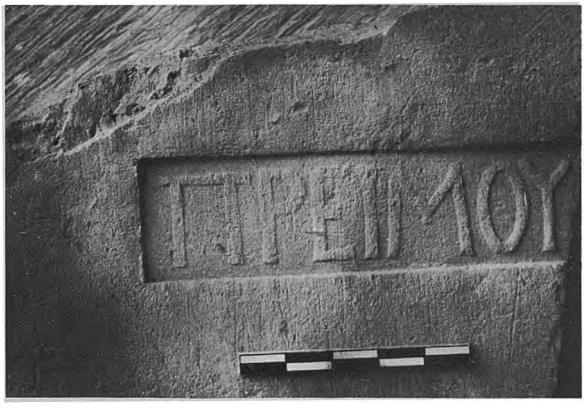

Fig. 3

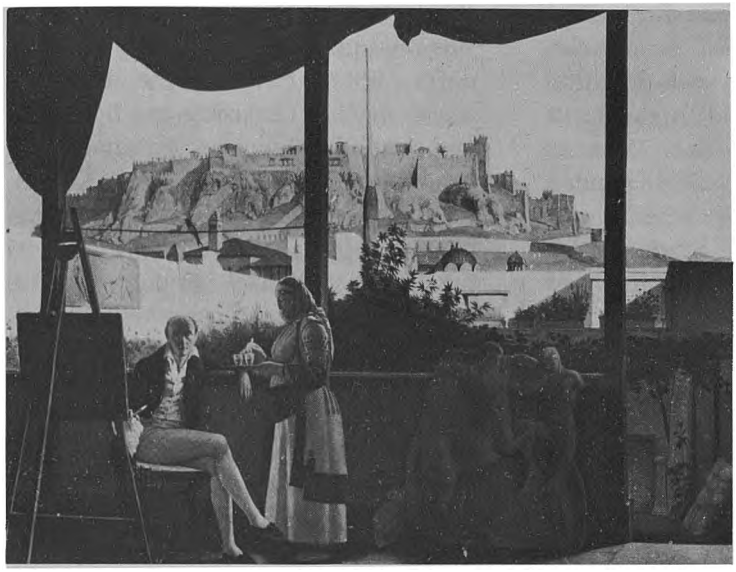

Abb. 1. Dupré, Fauvel zu Hause

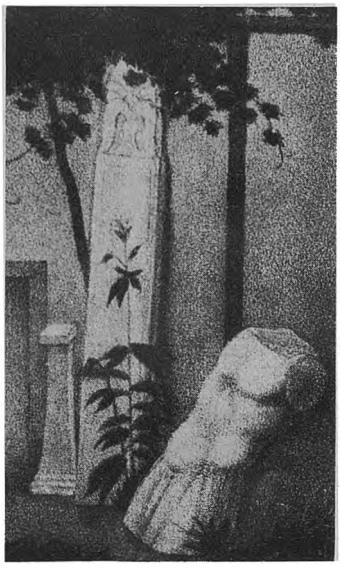

Abb. 2. Detail aus Abb. 1

Abb. 3. Die Theronstele nach der Zeichnung von Stackelberg

FAUVEL UND DIE THERONSTELE

Die Theronstele, ein durch sein Anthemion und seine Inschrift und nicht zuletzt auch durch seine Rolle in der Frühgeschichte der Archäologie bemerkenswertes archaisches Grabdenkmal, entstieg 1819 für wenige Jahre der Erde, um in den Wirren des griechischen Freiheitskampfes wieder zu verschwinden.

Gleich nach ihrer Entdeckung scheint sie das Interesse von Altertumsforschern und philhellenischen Reisenden und Künstlern geweckt zu haben, die uns die Stele, ihr ungewöhnliches Anthemion und die Inschrift in verschiedenen Zeichnungen und sich ergänzenden Beschreibungen überlieferten [1].

Das Interesse der modernen Archäologie an dem verschollenen Denkmal wurde neu entfacht, als im Jahre 1934 auf der Agora von Athen ein Stelenfragment ausgegraben wurde,

1. L. Vulliamy, Examples of Ornamental Sculpture in Architecture, Drawn from the Originals in Greece, Asia Minor and Italy in the years 1818 - 1821, London 1824 - 26, Taf. 20, 4. Kinnard, in Stuart and Revett, Antiquities of Athens IV Suppl. 13 ff. Abb. 3. O. M. v. Stackelberg, Gräber der Hellenen, 1837, 41, Taf. 6, 2 - 5. Im Folgenden: Vulliamy..., Kinnard..., Stackelberg...

dessen Inschriftrest eine Ergänzung auf den Namen Theron ermöglicht. Das Problem einerseits der Identität der beiden Stelen und andererseits der Anthemienform der überlieferten Stele ist wiederholt behandelt worden [2]. Eine Lösung scheint nur durch das eingehende Studium der ganzen Überlieferungsgeschichte mit besonderer Berücksichtigung der Biographien des Besitzers der Theronstele, Fauvel [3], sowie der Personen, die Abbildungen der Stele veröffentlichten, erreichbar. Nebenbei bietet die Geschichte der Theronstele einen reizvollen Einblick in das archäologische Leben Athens zu Beginn des 19. Jahrhunderts.

Schlüsselfigur ist für uns Louis-François-Sébastien Fauvel, Vizekonsul [4] des republikanischen, napoleonischen und bourbonischen Frankreich von 1802 bis 1822 in Athen. Wegen seiner Kenntnis Griechenlands und seiner Begeisterung für die Archäologie war er für diesen Posten der ideale Vertreter. Die diplomatischen Pflichten hielten sich in Grenzen, Fauvels Hauptaufgabe bestand vielmehr darin, über archäologische Entdeckungen nach Frankreich zu berichten und diesbezügliche Anfragen zu beantworten. Unter seinen Korrespondenzpartnern erscheinen bekannte Namen wie Dodwell, Chandler, Stackelberg [5]. Fauvel berichtet von der Entdeckung der äginetischen Giebel, von Gells Forschungen im damals noch unerschlossenen inneren Arkadien, macht die Burgonamphora bekannt und den Fries von Bassai-Phigalia. Von Grabungen und vielen Reisen hatte er in seinem Haus zwischen Theseion und Ptolemaion [6] eine bedeutende Sammlung von Antiken zusammengetragen, durch die er seine Besucher mit beträchtlichem Pathos zu führen pflegte. Denn trotz seiner Begeisterung für die Antike darf nicht übersehen werden, daß bei Fauvel Ausdauer und Zuverlässigkeit der Arbeit weit hinter seiner Leidenschaft zurückblieben. Das Wenige, das er von antiken Autoren kannte, hatte er in Übersetzungen gelesen, seine Kenntnis des Griechischen war mäßig. Sein Geist war unsystematisch, verschiedene Aussagen zu ordnen ging über seine Kräfte, mit dem Ungefähr gab er sich gern zufrieden [7]. Dazu kam noch eine blühende Phantasie, die z.B. aus einem schlichten Löffel das Eßbesteck der Melite, der Geliebten des Phokion machte. Eine andere Eigenschaft Fauvels war es, daß er

2. G.M.A. Richter, Archaic Attic Gravestones, 1944, 92 ff. E. Harrison, Hesp. 25, 1956, 27, 37 f., Taf. 9. G.M.A. Richter, The Archaic Gravestones of Attica, 1961, 43 Nr. 60, Abb. 148 - 150. Im Folgenden: Richter, Gravestones... M. Guarducci, Epigraphical Index zu Richter, Gravestones, 169. C. W. Eliot, The Coastal Demes of Attica, 1962, 11 ff. 22 ff., Im Folgenden: Eliot... E. Harrison, Agora XI, Archaic and Archaistic Sculpture, 1965, 43 ff. Nr. 101, Taf. 20.

3. Ph. - E. Legrand, Biographie de Louis - François - Sébastien Fauvel, Rev. Arch. 30/31, 1897.

4. Nicht Konsul, Richter, Gravestones 43. Zu seinem Kummer wurde Fauvel nie zum Konsul ernannt.

5. Legrand, Rev. Arch. 31, 198.

6. Legrand, Rev. Arch. 31, 201.

7. Legrand, Rev. Arch. 31, 196.

bis in seine letzten Tage großzügig Zeichnungen und Notizen verteilte, ohne sich eine Kopie davon zu behalten[8]. Er überließ es z. B. Stackelberg und Ross, nach seinen Grabungen und Beobachtungen Arbeiten zu den Gräbern der Griechen zu publizieren[9]. So mußte es dazu kommen, daß er in der wissenschaftlichen Welt von damals nie zum Zuge kam, sondern immer nur Handlanger für andere blieb.

Am 11.4.1819 berichtet er in einem Brief aus Athen über seine neueste Grabung bei Glyphada, in der u.a. eine Grabstele ans Tageslicht gekommen war. Die betreffende Stelle lautet:

«.. un cippe de 12 pieds avec un beau fleuron peint porte le nom de ΘΕΩΝΟΣΣΟ nom qui j'ai lu aussi sur un casque, qui avait été trouvé à Olympie... »[10]. Diese Beschreibung enthält trotz ihrer Kürze viel Wesentliches : Die Höhe des Monuments, seine Bekrönung mit einem bemalten Anthemion und den Namen des Verstorbenen, Theron. Dieser erinnert Fauvel an die Aufschrift auf einem Helm in Olympia. Da der Name Theron von keinem in Olympia gefundenen Helm bekannt ist, vertritt Eliot[11] die Ansicht, daß Fauvel an den 1817 dort gefundenen Helm, das berühmte Weihgeschenk des Hieron dachte, dessen Aufschrift er als Theron gelesen hatte.

Die Stele des Theron aus Glyphada wurde zum ersten Mal von L. Vulliamy, einem im Auftrag der Royal Academy reisenden Studenten publiziert[12], dessen Zeichnungen in den Jahren 1824 - 26 erschienen. Zu den unveröffentlichten und heute unauffindbaren[13] Tagebuchnotizen hatte Conze Zugang gehabt, denn er zitiert daraus folgende Beschreibung[14]:

« Very beautiful white marble. It is a very unusual example : it is not sculptured; the surface is flat, and the forms are shown by sunk lines, and by the two colours with which it is painted. The shaft is in a separate piece of marble; it is about 12 ft. high and 1 ft. 8 in. wide at the base. The head is let into the shaft with a tenon, which is run with lead. On the shaft, about midway of the height, is a word in ancient Greek letters».

Um den anscheinend aus dem Zusammenhang gerissenen Text verstehen zu können, muß man ihn einige Male durchlesen : The shaft ... zu Beginn des dritten Satzes läßt vermuten, daß mit dem Vorangegangenen nur die Bekrönung gemeint ist. Über den Schaft selbst gibt es außer den Maßen und dem Namen in der Mitte nichts zu sagen. Doch fällt auf, daß der Name Theron lediglich als « word in ancient Greek letters » angeführt ist, obwohl ihn Vulliamy seiner Zeichnung des Anthemions ausgeschrieben beifügt.

8. Legrand, Rev. Arch. 31, 195.
9. Legrand, Rev. Arch. 30, 400.
10. Eliot 11.
11. Eliot 23 f.
12. Siehe Anm. 1.
13. Richter, Gravestones 43 Anm. 12.
14. Conze, Die attischen Grabreliefs I 14, Nr. 23.

Abb. 4. Blick zur Akropolis aus der gleichen Richtung wie Abb. 1. Fundort der Stele des Theron (?)

Auf dem Stich des französischen Malers L. Dupré « Fauvel zu Hause »[15] lehnt an der Gartenmauer eine unskulpierte Stele mit einem Anthemion, das mit dem der Zeichnung Vulliamys identisch sein muß (Abb. 1 und 2). Allerdings fehlt auf dem am Rand von einer Linie umlaufenen Schaft die Inschrift, doch kam es Dupré nicht auf wissenschaftlich Dokumentation an. Seine Absicht war nur, Fauvel in seinem Museum festzuhalten. Der Maler besuchte Athen im April 1819[16], sein Stich bezeugt uns, daß die Stele bereits kurz nach ihrer Auffindung im Garten des Vizekonsuls aufgestellt war. Wenn nun Vulliamy angibt, daß das Anthemion 2 ft. $2\,^1/_2$ in.[17] maß und mit einem mit

15. L. Dupré, Voyage à Athènes et à Constantinople, Paris 1825, Taf. 19.

16. Brommer, Drei Wiedergaben des Parthenon, AA 1967, 371.

17. Diese Angaben stehen bei Conze, siehe Anm. 14.

Blei vergossenen Dübel im Schaft befestigt war, gibt es drei Möglichkeiten, wie diese detailierten Bemerkungen zustande kommen konnten :

1. Vulliamy sah die Stele noch liegend und machte selbst die entsprechenden Beobachtungen. Dann müßte sein Besuch bei Fauvel noch vor dem Duprés und vor der Aufstellung der Stele an der Gartenmauer stattgefunden haben, denn an einem 3,6 m. hohen, aufrecht stehenden Schaft sind die angeführten Details nicht wahrzunehmen.

2. Vulliamy sah die Stele schon stehend und Fauvel gab ihm eine Beschreibung der technischen Einzelheiten.

3. Vulliamy sah die Stele überhaupt nicht. Nach eigenen Angaben reiste er in den Jahren 1818 - 21, wobei er nach der Formulierung des Buchtitels die Reise in Griechenland begonnen zu haben scheint. Es ist daher durchaus möglich, daß sein Aufenthalt in Athen noch in die Zeit vor der Ausgrabung der Stele fiel. In diesem Fall kann er nur von Fauvel selbst Skizze und Beschreibung zugesandt erhalten haben, wobei Fauvel wieder wie im oben zitierten Brief den Namen des Theron in griechischen Buchstaben ausschrieb. Vulliamy überspielte seine Unkenntnis des Griechischen mit der Formulierung « On the shaft there is a word in ancient Greek letters ».

Daß diese dritte Möglichkeit die wahrscheinlichste ist, wird uns indirekt von Stackelberg bestätigt. Dieser hat die Theronstele in sein Buch « Die Gräber der Hellenen » aufgenommen (Abb. 3), zu dem er laut Vorwort die Zeichnungen vor den Originalen anfertigte[18]. Die Detailiertheit der Beschreibung scheint auf Autopsie zu beruhen, doch geht andererseits aus dem Vorwort hervor, daß die Zeichnungen bereits 1817 fertiggestellt waren, und dann 1817 - 20 in Rom gestochen wurden[19]. Der Verdacht, Stackelberg habe die Stele nicht selbst gesehen, wird durch Daten aus seinem Leben bestätigt : Von 1811 - 16 bereiste er Griechenland und Kleinasien und ließ sich danach in Rom nieder[20]. Erst drei Jahre später wurde die Theronstele gefunden, über die er also von Fauvel, mit dem er korrespondierte, informiert wurde. Die große Übereinstimmung der Zeichnung des Anthemions bei Vulliamy und Stackelberg spricht sehr für eine gemeinsame Quelle; da Stackelberg kaum Zugang zu den Zeichnungen Vulliamys gehabt haben kann und seine Beschreibung überdies andere Fakten hervorhebt als die Vulliamys, liegt die Vermutung nahe, daß Zeichnungen und Beschreibung in beiden Fällen auf Fauvel zurückgehen.

Kinnard hingegen, der vierte Zeuge für das Aussehen der Stele, wird eher über Vulliamy, dessen « volume » er zitiert zur Kenntnis der Theronstele gekommen sein[21]. Dafür spricht, daß auch in der Kinnardschen Zeichnung das « tenon » in der gleichen Form

18. Stackelberg 26.

19. Stackelberg 26.

20. W. Schiering, Handbuch der Archäologie, 1969, Allgemeine Grundlagen der Archäologie, 59.

21. Kinnard 13.

wie bei Vulliamy angegeben ist; Kinnard deutet es mittels einer gepunkteten Linie innerhalb des Schaftes an [22].

Fassen wir zusammen: Wir sind der Meinung, daß weder Vulliamy, Stackelberg noch Kinnard die Stele gesehen haben. Gewährsmann war für sie alle Fauvel selbst, auf den die unterschiedlichen und sich gegenseitig ergänzenden Beschreibungen zurückgehen, ebenso wie die in den einzelnen Zeichnungen differierende Größe der Palmette bei annähernd gleichen Maßen des Blattornaments. Ein letzter kleiner Hinweis darauf, daß niemand der Genannten die Stele gesehen hat, wäre in ihren Zeichnungen das Fehlen der Linie am Rande des Schaftes, die uns durch das gesicherte Autopsiezeugnis, den Stich Duprés gewährleistet ist.

Für das Anthemion wären wir also auf das alleinige Zeugnis Fauvels angewiesen, wenn wir nicht durch Dupré die Bestätigung hätten, daß es ungefähr so ausgesehen hat, wie es von Vulliamy, Stackelberg und Kinnard überliefert wird: Ein Paar aufsteigender, in der Mitte durch eine Junktur zusammengehaltener und oben auseinanderfallender Blätter, über denen sich eine Palmette erhebt. Nach Analogie anderer geritzter oder nur bemalter Grabstelen [23] würde man eine Volutenkombination als Träger der Palmette erwarten. Dieses seltsame, unter archaisch-griechischen Bekrönungsformen völlig singuläre Blattornament wird von Harrison [24] als eine letzte Nachwirkung von ähnlichen Gebilden auf orientalischen Elfenbeinen und griechisch-orientalisierender Keramik erklärt. Die angeführten Beispiele sind insofern unbefriedigend, als sie nicht aus der Stelen — oder Architekturornamentik, sondern aus der Kleinkunst genommen und außerdem weitaus früher entstanden sind als das Anthemion der Theronstele.

Nach der retrograden Schreibweise, die im dritten Viertel des 6. Jh. ausläuft [25] und nach den überlieferten Indizien (aus zwei Stücken zusammengesetzt, unskulpiert, Ornament geritzt) wäre die Theronstele unter den palmettenbekrönten Stelen [26] früh anzusetzen. Man könnte die unkanonische Bekrönung also auch aus der Unsicherheit, bzw. Experimentierfreude heraus erklären, die beim Übergang von der sphinxbekrönten, reliefierten Stele zum neuen Typus der palmettenbekrönten, glatten Stele geherrscht haben mag. Nach der von uns erschlossenen Überlieferungsgeschichte der Theronstele erscheint aber Richters [27] Vermutung, daß es sich bei dem Blattornament um ein kano-

22. Der Vorwurf Conzes, die Stellung der Inschrift sei bei Kinnard willkürlich, ist unberechtigt, weil deren Position durch Zahlen am Rande des Schaftes genau bezeichnet ist: Links 6 Fuß für den Abstand von der Oberkante des Schaftes, rechts 12 Fuß für dessen Höhe.

23. Richter, Gravestones 37 ff., Type II.

24. Harrison, Agora XI 44 Anm. 162. Hinzufügen könnte man noch das Ornament einer Halsamphora, die, weil protoattisch, beweiskräftiger wäre: Beazley, The Development of Attic Black-figure, 1964, Taf. 4.

25. Zu den Ausnahmen Raubitschek, Dedications 444.

26. Richter, Gravestones 37 ff.

27. a. O. 43.

Abb. 5. Inschrift der Stele des Theron (?).
Pfeil: Der vermutete Rest des Rho.

nisches Volutenpaar gehandelt habe, das vom Zeichner des Anthemions verkannt wurde, als am ehesten zutreffend. Als Urheber der Fehlinterpretation wird man aber nicht Vulliamy, sondern Fauvel ansehen dürfen, zu dessen Charakter eine nach dem ersten Eindruck festgelegte und nicht durch späteres Studium vielleicht korrigierte Deutung recht gut paßt.

1825 wurde das Haus Fauvels zerstört und mit ihm verschwand die Stele. Am 31.10.1934 wurde auf der Agora beim Abbruch eines modernen Hauses das untere Ende einer Stele gefunden, das von Eliot, Richter und Harrison[28] wegen seines rückläufig geschriebenen Inschriftrestes — ONOΣ als Bruchstück der Theronstele gedeutet wurde. Aus der Überlieferungsgeschichte können folgende Punkte zugunsten einer Gleichsetzung beider Stücke angeführt werden :

1. Fauvels Haus lag auf der Agora zwischen Theseion und Stoa des Attalos. Das Fragment wurde im Sektor N 12[29], d.h. zwischen Attalosstoa und Odeon gefunden. Stellt man sich dort mit Blickrichtung Akropolis auf, so sieht man die Propyläen über der Kuppel der Apostelkirche — wie auf dem Stich von Dupré (Abb. 4)[30]. Demnach wären der Ort des Verschwindens und der Neuauffindung der Stele der gleiche.

2. Beide Stelen sind unskulpiert.

3. Auf dem Stich Duprés ist die Stele von einer einfachen Linie an

28. Siehe Anm. 2.

29. Harrison, Agora XI 44.

30. Allerdings steht dabei die Apostelkirche weit höher vor der Akropolis als auf dem Stich. Diese Unstimmigkeit löst sich bei Betrachtung der Niveauverhältnisse: Wie man an alten Photos sieht, war die Verschüttung der Agora sehr hoch, so reichte z.B. das Erdreich bis zu den Basen der Giganten des Odeons. Ausserdem lag die Loggia des Vizekonsuls nicht ebenerdig sondern im Halbstock, von dem man in den Hof mit der Theronstele hinunterblickt. Der Augenpunkt Duprés befand sich daher beträchtlich über dem heutigen Niveau, sodass das Haus nicht weit von der Kirche, etwa über dem Ostende der Mittelstoa gelegen haben müsste, ungefähr dort, wo auch das Stelenfragment gefunden worden ist.

drei Seiten gerahmt (Abb. 2). Daß auf dem Agorafragment die Linie doppelt geführt ist, wird keine Bedeutung haben.

4. Die Inschrift ist in beiden Fällen rückläufig. Bei ihr setzen aber auch die Zweifel an einer Identität beider Stelen ein :

Die erhaltenen Buchstaben des Agorafragments (Abb. 5) wären zwar gut als Genetivendung des Namens Theron zu ergänzen, doch haben bei gleichbleibendem Buchstabenabstand mindestens vier, wenn nicht fünf Lettern davor Platz. Daher glaubte Harrison anfangs[31], die Inschrift hätte nicht am rechten Rand, sondern mehr gegen die Mitte des Schaftes zu begonnen. Beispiele für eine solche Schreibweise führte sie nicht an und auch wir konnten keine finden. In der zweiten Bearbeitung meinte sie[32], auf dem beschädigten Teil der Stele die Reste eines Rho ausmachen zu können, jedoch tiefer und in größerem Abstand vor dem - ONOΣ. Sie las also den Namen des Theron nicht dezentriert wie zuvor, sondern bogenförmig geschrieben, d.h. die Buchstaben hätten am rechten Rand begonnen, wären dann nach links zu angestiegen, bis sie auf das sichtbare - ONOΣ stießen, um hier plötzlich enger zusammenzurücken und gerade und gleichmäßig zu verlaufen. Um die Identität aufrechtzuerhalten könnte man dem Steinmetz eine unsichere, wenig geübte Hand nachsagen, wenn nicht Jeffery[33] eine zweite Steleninschrift von der gleichen Hand nachgewiesen hätte: Eine fragmentierte Grabstele in Liopesi mit einer vierzeiligen, rückläufigen Inschrift, an der aber von unregelmäßigem Buchstabenabstand oder bogenförmigen Zeilen nichts festzustellen ist.

Die Inschrift der Theronstele befand sich nach Vulliamy ungefähr in der Mitte des Schaftes, was auch Kinnard und Stackelberg in ihren Zeichnungen bezeugen. Auf dem Bruchstück von der Agora befindet sich jedoch die Inschrift nur ca. 40 cm über dem unteren Ende, das weder beschädigt noch für einen sekundären Gebrauch verkürzt ist. Da wir der Meinung sind, daß die erwähnten Autoren die Theronstele nur per litteras kennengelernt haben, sind in der Frage der Identität bezüglich der Anordnung der Inschrift zwei Möglichkeiten zu erwägen :

1. Fauvel teilte seinen Briefpartnern nicht mit, wo die Inschrift angebracht war. In diesem Fall ist die Zeichnung Stackelbergs leicht zu erklären : Ganz selbstverständlich setzt er den Namen in die Mitte des nach Fauvels Angaben rekonstruierten Schaftes, um diesen symmetrisch zu gliedern. Das unarchaische Schriftfeld ist Stackelbergs eigene Erfindung. Wie ist es aber mit Vulliamy? Ihn interessiert nur die Bekrönung, er zeichnet auch nur sie, obwohl er über die Maße der ganzen Stele verfügt. Was hätte ihn veran-

31. Harrison, Hesp. 25, 1956, 27.
32. Harrison, Agora XI 44.
33. BSA 57, 1962, 137 Nr. 42.

lassen können, zur brieflichen Beschreibung Fauvels die Position der Inschrift, die er nicht einmal entziffern konnte, hinzuzuerfinden?

2. Wenn Fauvel seinen Briefpartnern berichtete, die Inschrift sei in der Mitte des Schaftes, dann wäre das ein gewichtiges Argument gegen die Identität der Stelen. Es sei denn, man traut Fauvel zu, zu behaupten, der Name stünde in der Mitte des Schaftes, wenn er sich auf Kniehöhe bücken mußte, um die Schrift zu lesen.

Ein weiteres Problem für die Identität stellt die eindeutig überlieferte Höhenangabe von 12 Fuß dar. Da bei Vulliamy für das Anthemion noch zusätzlich 2 ft. 2 $^1/_2$ in. angegeben sind, wird das Maß von 12 Fuß in Fauvels Brief nur den Schaft betreffen. Die Gesamthöhe der Stele betrug als 14 ft. 2 $^1/_2$ in., das sind nach der Umrechnung von Conze[34] ca. 4,33 m. Der zum Einlassen in eine Plinthe aufgerauhte Streifen am unteren Ende des Agorafragments hat nur eine Höhe von 8,5 cm.[35], ist also viel zu schmal um einem derartig hohen Monument Standfestigkeit zu verleihen.

Obwohl also einige Punkte zugunsten der Identität beider Stelen sprechen, vor allem die örtliche Situation, stehen doch in Inschrift und Maßangaben so gewichtige Argumente dagegen, daß man mit Guarducci[36] besser die Existenz zweier ähnlicher Stelen erwägt. Es sei denn, man mißtraut sämtlichen überlieferten Angaben unter Hinweis auf die Unzuverlässigkeit Fauvels. Dann ist aber auch für die Rekonstruktion des Agorafragments keine Grundlage mehr vorhanden.

Fauvel, der im griechischen Aufstand eine Rebellion ungetreuer Untertanen, in den Türken die rechtmäßigen Herren Griechenlands sah[37], verließ am 17. Juli 1822 beim Exodus der türkischen Bevölkerung Athen und blieb bis 1831 in Smyrna. Sein Museum wurde zur Ausschiffung in 54 Kisten verpackt, doch verhinderten die griechischen Beamten den Abtransport. Während der zweiten Besetzung der Akropolis durch die Türken, 1825, wurden die z.T. schon vorher beschädigten Kunstschätze unter den Trümmern des Fauvelschen Hauses begraben. Ein französischer Arzt im Dienste des Bey der Athen damals einnahm, grub unter den Trümmern und fand noch einige Stücke[38]; die Theronstele wird aber nicht mehr erwähnt.

Athen, September 1971 ORTOLF HARL

34. Siehe Anm. 14. Die Höhe der nur wenig älteren Geschwisterstele in New York (Richter, Gravestones 27, Nr. 37) beträgt 4, 24 m.

35. Harrison, Hesp. 25, 1956, 27.
36. Richter, Gravestones 169.
37. Legrand 213 (Rev. Arch. 31).
38. Legrand 217 (Rev. Arch. 31).

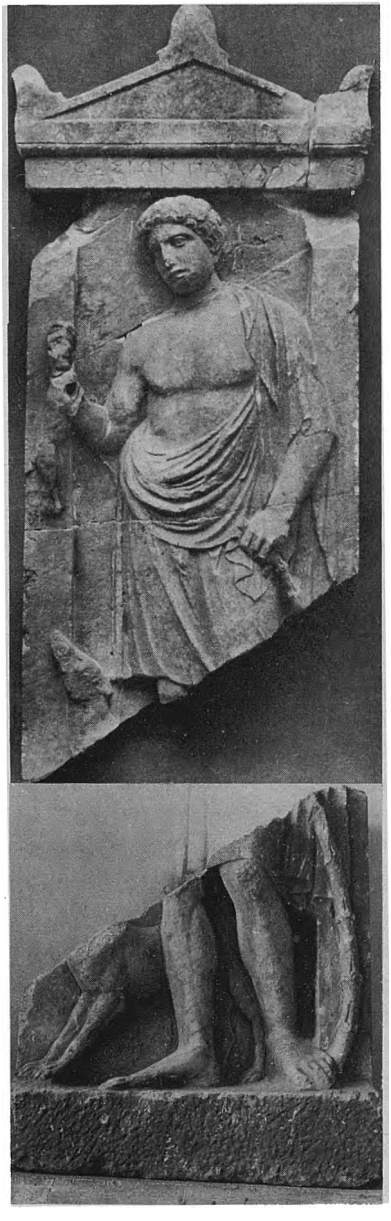

Abb. 1. Basel, Antikenmuseum. Euthesionstele
Abb. 2. Brauron, Museumsmagazin. Unterer Teil der Stele

ZUR EUTHESIONSTELE IN BASEL

Das Grabrelief des Euthesion im Basler Antikenmuseum (A b b. 1) gehört, trotz seines unvollständigen Erhaltungszustandes, zu den schönsten attischen Grabstelen des 2. Viertels des 4. Jhs. Bekrönt von einem Giebel, der durch zwei Anten gestützt wird, zeigt es die Figur eines mit Mäntelchen bekleideten Jünglings (Εὐθεσίων Παλληνεύς), der von der Jagd heimkehrt. Mit der Linken hält er das Lagobolon, mit der Rechten greift er einen Hasen an den Löffeln. Links unten ist der Kopf seines Hundes erhalten. Der untere Teil der Stele fehlt. Die Höhe des Basler Fragmentes beträgt 1.47 m.

Diese kurze Bemerkung kann der schönen Veröffentlichung der Stele durch K. Schefold (Ant K. 13 (1970) 103 ff., Taf. 49. 1) nichts hinzufügen. Ihr Zweck ist nur über den fehlenden unteren Teil des Reliefs zu informieren. Dieser befindet sich heute im Magazin des Museums von Brauron (A b b. 2), wohin er vor einigen Jahren aus der Antikensammlung in der Volksschule von Liopesi transportiert wurde. Auf dem Fragment sind die nackten Unterschenkel des Jünglings, ein Teil eines Mäntelchens, der anschliessende Teil des Lagobolon und der Körper des Hundes erhalten. Dies alles ist in kräftigem Hochrelief dargestellt. Eine breite Leiste bildet den unteren Abschluss der Stele. Die Höhe des Frag-

mentes beträgt 0.70 m., seine Breite (unten) 0.615 m.

Das Fragment (Abb. 2) habe ich im Jahre 1966 in der kleinen Sammlung von Liopesi gesehen und photographiert. Es war auf einem Regal an der Wand aufgestellt. Dank der Güte der Herren N. Gialuris und V. Kallipolitis konnte ich das im Jahre 1933 von N. Kyparissis geschriebene Inventar der Sammlung einsehen und das Stück dort ausfindig machen. Es wird unter Nummer 4 beschrieben. So viel ich weiss, wird das Fragment in der Literatur nicht erwähnt, aber seine Herkunft aus der Gegend des Dorfes ist sicher.

G. J. DESPINIS

ΛΑΒΗ ΧΑΛΚΗΣ ΥΔΡΙΑΣ ΕΚ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη κατακόρυφος λαβὴ χαλκῆς ὑδρίας (εἰκ. 1-2) ἀνήκει εἰς τὴν Συλλογὴν Παύλου Κανελλοπούλου[1], μίαν τῶν ἀξιολογωτέρων ἀρχαιολογικῶν συλλογῶν τοῦ κόσμου. Διατηρεῖται ἀκεραία καὶ φέρει ἀριθ. Εὑρετ. 20[2]. Κατὰ πληροφορίας, παρασχεθείσας εἰς τὸν συλλογέα, αὕτη εὑρέθη ἐν τῷ Νομῷ Ἀχαΐας. Ἀποτελοῦσα ἓν τεμάχιον εἶναι χυτὴ καὶ συμπαγής, πλὴν τοῦ καθέτου στελέχους της, τὸ ὁποῖον εἶναι κοῖλον. Καλύπτεται ὑπὸ ὁμοιομόρφου καστανομελαίνης ὀξειδώσεως ἄνευ ποιᾶς τινος κακώσεως.

Τὸ κάθετον ἔλασμα, πλατυνόμενον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισύ του καὶ ἐλαφρῶς κυρτούμενον, φέρει κατὰ τὴν ράχιν του ἐσχηματοποιημένον ἀστράγαλον, πλαισιούμενον καθ' ὅλον του τὸ μῆκος ὑπὸ δύο ἐγχαράκτων γραμμῶν ἑκατέρωθεν. Παραλλήλως πρὸς τὸν ἀστράγαλον, κοσμοῦσαι τὰς ἀκμὰς τοῦ στελέχους, βαίνουσιν ἀνὰ μία σειρὰ ἐγχαράκτων στιγμάτων. Αὕτη ἡ καθ' ὕψος θεωρητικῶς ἀτέρμων διακόσμησις τοῦ στελέχους διακόπτεται κάτω μὲν ὑπὸ συστήματος δύο ὁριζοντίων σειρῶν καθέτων ἐγχαράκτων γραμμιδίων, πλαισιουσῶν πλαστικὸν δακτύλιον, κοσμούμενον δι' ἀστραγάλου, ἄνω δὲ ὑπὸ συστήματος δύο ὁριζοντίων ταινιῶν, κοσμουμένων τῆς μὲν κατωτέρας διὰ καθέτων ἐγχαράκτων γραμμιδίων, τῆς δ' ἀνωτέρας δι' ἀστραγάλου.

1. Θερμῶς εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν τὸν συλλογέα διά τε τὴν παραχώρησιν εἰς ἐμὲ τοῦ δικαιώματος τῆς δημοσιεύσεως καὶ διὰ τὴν πολλαπλῆν του συμπαράστασιν.

2. Ὕψος λαβῆς: 0,21 μ. Μῆκος ἄνω προσαρμογῆς: 0,12 μ.

Λέοντες: Μῆκος: 0,048 μ. Ὕψος μετὰ τῆς κεφαλῆς: 0,028 μ.

Ἀνθέμιον: Μῆκος μετὰ τῶν ἑλίκων: 0,083 μ. Ὕψος: 0,068 μ.

Πλάτος στελέχους: Ἄνω: 0,035 μ. Κάτω: 0,023 μ.

Εἰκ. 1. Λαβὴ ὑδρίας ἐκ τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου

Εἰκ. 2. Λαβὴ ὑδρίας ἐκ τῆς Συλλογῆς Κανελλοπούλου

Τὰ συστήματα ταῦτα ἀποτελοῦσι καὶ τὰς μεταβάσεις πρὸς τὰς προσαρμογάς.

Ἡ ἄνω προσαρμογὴ εἶναι ταινιόσχημος καὶ κατὰ μὲν τὸ κεντρικὸν τμῆμά της φέρει κόσμημα, συνιστάμενον ἐκ τεσσάρων κοίλων γλωσσῶν, περιβαλλομένων ἑκάστης ὑπὸ ἐπιπέδου ταινίας, πλαισιουμένης ὑπὸ δύο ἐγχαράκτων γραμμῶν (μεταξὺ τῶν γλωσσῶν ἀνὰ μία ἐγχάρακτος λόγχη), κατὰ δὲ τὰ ἄκρα της κοσμεῖται ὑπὸ κατακεκλιμένων λεόντων, στρεφόντων τὴν κεφαλὴν αὐτῶν κατ' ἐνώπιον. Αἱ οὐραὶ τῶν λεόντων, ἁπλούμεναι ἐπὶ τοῦ κατακορύφου στελέχους, συντελοῦσιν εἰς τὴν ἁρμονικὴν σύνθεσιν τῶν καθέτων καὶ τῶν ὁριζοντίων στοιχείων τῆς λαβῆς. Ἡ ἐπὶ τῶν ποδῶν ἑκάστου λέοντος ὀπὴ ἐχρησίμευε διὰ τὴν ἐφήλωσιν τῆς λαβῆς ἐπὶ τοῦ χείλους τῆς ὑδρίας.

Ἡ κάτω προσαρμογὴ διαμορφοῦται εἰς ἐννεάφυλλον ἀνθέμιον μετ' ἀναδιπλουμένων ἑλίκων. Ἡ ὑποδήλωσις τῶν ἀπεστρογγυλωμένων φύλλων καὶ τῶν ἑλίκων γίνεται δι' ἐγχαράξεως, ἀλλὰ καὶ πλαστικῶς ἐν τῷ χώρῳ. Τὸ ἀνθέμιον προσηρμόζετο εἰς τὸ ἀγγεῖον διὰ δύο ἥλων, ὧν αἱ κεφαλαὶ διατηροῦνται εἰσέτι ὀλίγον ἄνωθεν καὶ διαγωνίως πρὸς τὰ ἔξω τῶν κέντρων τῶν ἑλίκων.

Ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη λαβὴ Κανελλοπούλου εὑρίσκει τὴν θέσιν της εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Er. Diehl σχηματισθεῖσαν ὁμάδα τῆς Ὑδρίας ἐξ Αἰγίου[3], τῆς ὁποίας κοιναὶ χαρακτηριστικὰ τῶν καθέτων λαβῶν εἶναι τὰ ἑξῆς :

α) Οἱ ἀνακεκλιμένοι λέοντες, οἱ συνδέοντες τὴν κάθετον λαβὴν μετὰ τοῦ χείλους τῆς ὑδρίας.

β) Οἱ τέσσαρες ἥλοι τῆς κάτω προσαρμογῆς, οἱ διαπερῶντες τὰ κέντρα τῶν ἑλίκων καὶ τῶν πρὸς τὰ ἄνω ἑλισσομένων ἀπολήξεών των[4].

γ) Τὸ χαρακτηριστικῶς δι' ἐγχαράξεως σχηματιζόμενον ἀνθέμιον τῆς κάτω προσαρμογῆς, οὗ τὰ φύλλα εἶναι ἀπεστρογγυλωμένα.

δ) Ὁ κατὰ τὴν κάτω γένεσιν τοῦ ἐλάσματος τῆς λαβῆς σχηματιζόμενος πλαστικὸς δακτύλιος, ὅστις, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κοσμεῖται δι' ἀστραγάλου ἢ διὰ καθέτως διαχωριζομένης ταινίας.

ε) Ἡ λεία ἢ κατὰ τὸν κεντρικὸν ἄξονά της δι' ἀστραγάλου κοσμουμένη ἐπιφάνεια τῆς κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ ἐλαφρῶς κυρτουμένης λαβῆς.

Ἀπόκλισιν παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα λαβὴ ὡς πρὸς τὸ χαρακτηριστικὸν β. Ἐδῶ οἱ ἥλοι εἶναι μόνον δύο καὶ διαπερῶσι τὴν κάτω προσαρμογὴν ἐκτὸς τῶν κέντρων τῶν ἑλίκων[5]. Συνέπεια τούτου ὑπῆρξεν ὁ κατὰ μοναδικὴν ἐξαίρεσιν δι' ἐγχαράξεως σχηματισμὸς τῶν πυρήνων τῶν ἑλίκων καὶ τῶν ἀπολήξεών των καὶ οὐχὶ ἡ τῇ βοηθείᾳ ἐφηλίδων πλαστικὴ ὑποδήλωσίς των.

Ἡ ὑπὸ τῆς E. Diehl σχηματισθεῖσα ὁμὰς περιελάμβανε δέκα μνημεῖα, χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 540 - 520 π.Χ.[6]. Εἰς ταῦτα προσετέθησαν ἕτερα δύο (μία ὁριζόντιος λαβὴ ἐξ Ἑρμιόνης καὶ μία κάθετος ἐξ Ὀλυμπίας)[7], νῦν δὲ προστίθεται καὶ τὸ ἡμέτερον.

Ἡ λαβὴ Κανελλοπούλου τοποθετεῖται τυπολογικῶς, καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ χρονολογικῶς, μεταξὺ τῆς λαβῆς ἐν Βοστώνῃ[8] καὶ τοῦ θραύσματος λαβῆς ἐκ Μενελαΐου τῆς Σπάρτης[9]. Τοῦτο διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους :

α) Ὁ πυρὴν τοῦ ἀνθεμίου τῆς ἡμετέρας λαβῆς σχηματίζεται διὰ μιᾶς ἐγχαράκτου γραμμῆς, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὰ νεώτερα δείγματα τῆς ὁμάδος, ἐνῷ εἰς τὰς παλαιοτέρας λαβὰς τῆς Ἐρετρίας[10] καὶ τῆς Βιέννης[11] ἔχομεν διπλῆν ἐγχάραξιν.

β) Τὸ ἀνθέμιον τῆς λαβῆς Κανελλοπούλου, λόγῳ τῆς αἰσθητῆς προεξοχῆς τοῦ μεσαίου φύλλου του, εἶναι ἐπιμηκέστερον τοῦ τῆς λαβῆς τῆς Βοστώνης, τῆς ὁποίας τὸ σχετικῶς βραχυτέρου καθέ-

3. E. Diehl, Die Hydria, 1964, σ. 18 κ.ἑ.

4. Αἱ ἀπολήξεις αὗται ἀποτελοῦσι τὴν εἰδοποιὸν διαφορὰν τῆς ὁμάδος, δι' ὃ καὶ δικαίως ὡδήγησαν τὸν Λ. Πολίτην (Χαλκῆ Ὑδρία ἐξ Ἐρετρίας, ΑΕ (1936), σ. 163 κ.ἑ.) νὰ θεωρήσῃ τὸν ἰδικόν του Τύπον V (ταυτόσημον τῆς Ὁμάδος τῆς Ὑδρίας ἐξ Αἰγίου) ὡς ἀπολύτως χαρακτηριζόμενον ὑπὸ τῆς ἐπικεφαλίδος « ἀνθέμιον μὲ ἀναδιπλουμένας ἕλικας ».

5. E. Diehl, ἔ.ἀ., σ. 1.

6. E. Diehl, ἔ.ἀ., σ. 18 κ.ἑ. καὶ 215, B 47 - B 56.

7. D. V. Bothmer, Rezension zu E. Diehl, Die Hydria, Gnomon 37 (1965), σ. 601.

8. E. Diehl, ἔ.ἀ., σ. 215, B 51 (Boston 99461, ἐκ Παλαιοπόλεως Ἤλιδος). Λεπτομερὲς σχέδιον τῆς λαβῆς βλ. ἐν Herbert Hoffmann, Collecting Greek Antiquities, 1971, σ. 45.

9. E. Diehl, ἔ.ἀ., σ. 215, B 52 (κάτω προσαρμογὴ καθέτου λαβῆς).

10. E. Diehl, σ. 215, B 49 (Ἀθῆναι, Ἐθνικὸν Μουσεῖον, Ἀρ. Εὑρ. 7454).

11. E. Diehl, σ. 215, B 50 (Kunsthistorisches Staatsmuseum 2907, ἐκ Πελοποννήσου).

του ἄξονος ἀνθέμιον πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὸ τῆς παλαιοτέρας λαβῆς ἐν Βιέννῃ.

γ) Τὸ κατὰ τὴν κάτω γένεσιν τοῦ στελέχους τῆς λαβῆς σύστημα ἐκ δύο ὁριζοντίων ταινιῶν, πλαισιουσῶν πλαστικὸν δακτύλιον, κοσμούμενον δι' ἀστραγάλου, ἀπαντᾷ εἰς τὴν λαβὴν τῆς Βοστώνης καὶ εἰς τὴν λαβὴν Κανελλοπούλου, ἐνῷ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ παρόμοιον ἐπὶ τοῦ θραύσματος τοῦ Μενελαΐου.

δ) Ἡ ἐπὶ τοῦ ἐκ Μενελαΐου θραύσματος καὶ ἄνωθεν τοῦ σημείου ἐπαφῆς τῶν ἑλίκων δι' ἐγχαράξεως σχηματιζομένη ὀξυκόρυφος γωνία ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν κατὰ πολὺ νεωτέραν λαβὴν τοῦ Μονάχου [12], ἐνῷ ἐλλείπει ἐκ τῆς ἡμετέρας.

Ἡ ὑπὸ πλείστων μελετητῶν [13] ἀπόδοσις μετὰ πιθανότητος τῆς ὁμάδος ταύτης εἰς ἐργαστήριον τῆς Βορείου Πελοποννήσου ἐνισχύεται καὶ ἐκ δύο νέων στοιχείων. Ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς ἐν Ἀχαΐᾳ εὑρέσεως τῆς λαβῆς Κανελλοπούλου καὶ ἐκ τοῦ τύπου τῶν λεόντων της, οἵτινες, λόγῳ τοῦ σαρκώδους καὶ πλήρους ἐλαστικότητος σώματός των, τῆς ἀδιακρίτως πως τὴν κεφαλὴν πλαισιούσης χαίτης των καὶ τῶν ἐγχαράξεων ἐπ' αὐτῆς καὶ τοῦ λοιποῦ σώματός των, ὁμοῦ μετὰ τῆς πλαστικῆς ὑποδηλώσεως τῶν ἀνατομικῶν λεπτομερειῶν, χαρακτηρίζουσι τὴν λαβὴν ὡς ἔργον Κορινθιακοῦ Ἐργαστηρίου.

Α. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

12. E. Diehl, σ. 215, B 54, πίν. 4, 1 (Μόναχον 3447 α - D, ἐξ Ὀλυμπίας).

13. E. Diehl, σ. 20, σημ. 50.

HANDLE OF A BRONZE HYDRIA (JUG)

The handle of the jug published here belongs to the collection in Athens of Paul Kanellopoulos (Index No. 20) and according to the information given to the collector it was found in the province of Achaia. It is included in the group arranged by E. Diehl of the Hydria from Aigion and is to be dated to the years around 530 B.C.

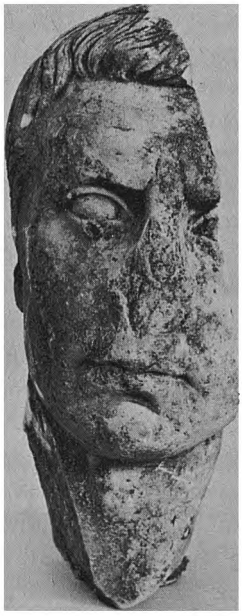
A. ANDREIOMENOU

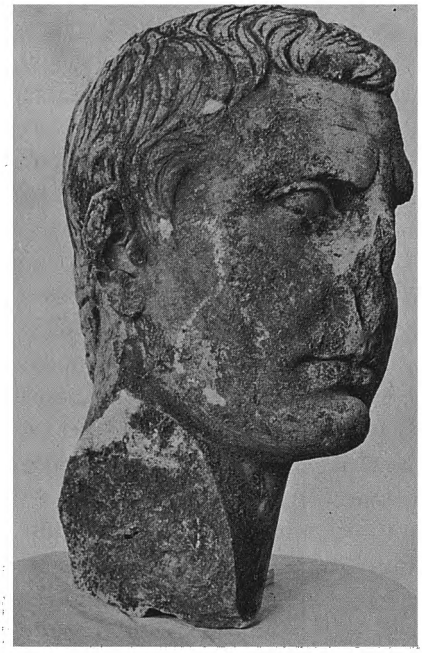
ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΦΑΛΗ ΕΚ ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ

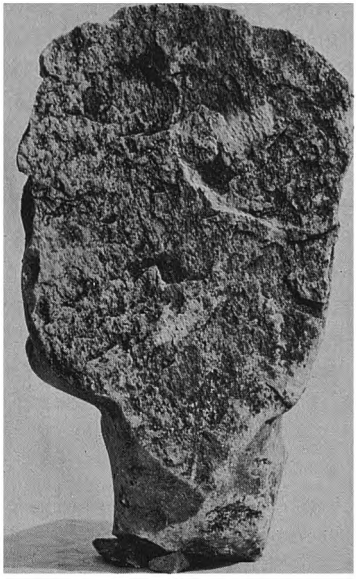
Αἱ τέσσαρες φωτογραφίαι (εἰκ. 1 - 4) παρουσιάζουν εἰκονιστικὴν κεφαλὴν ἀνδρὸς ἐξ ὑπολεύκου λίθου, ὕψ. 0,36 μ., ἡ ὁποία εὑρίσκεται σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Νικοπόλεως ὑπ' αὔξοντα ἀριθμὸν καταγραφῆς 384[1].

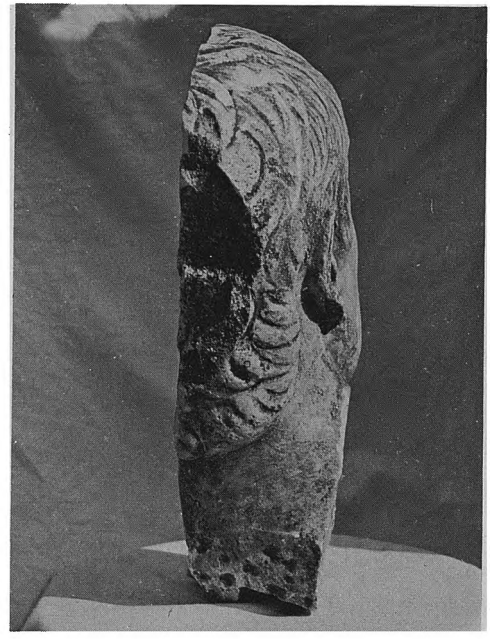
Εὑρέθη δυτικῶς τοῦ Βυζαντινοῦ τείχους τῆς πόλεως, τὴν 5.9.70 καὶ εἰς ἀπόστασιν 10 μ. περίπου ἀπ' αὐτοῦ, ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τοῦ κ. Π. Λελόβα, παριστᾷ δὲ ἀγένειον ἄνδρα, ἡλικίας τριάκοντα πέντε περίπου ἐτῶν. Μέγα μέρος τοῦ ἀριστεροῦ

1. Τὸν συνάδελφον κ. Ἰ. Σακελλαράκην εὐχαριστῶ θερμῶς διὰ τὴν παροχὴν πληροφοριῶν καὶ τὴν ἄδειαν τῆς δημοσιεύσεως.

Εἰκ. 1 - 4. Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ ἐκ Νικοπόλεως

ἡμίσεος τῆς κεφαλῆς, ἀποκοπὲν ὀλίγον λοξῶς πρὸς τὰ κάτω καὶ ἔξω, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀφαιρῆται τμῆμα τοῦ μετώπου, τοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ τῆς παρειᾶς. Ἐλλείπει ἐπίσης τμῆμα τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ λαιμοῦ, τοῦ αὐχένος καὶ τῆς ἰνιακῆς χώρας, ὡς καὶ τὸ κάτω χεῖλος. Εἶναι ἐπίσης ἀποκεκρουμένη ἡ ρίς, ὡς καὶ τὸ πτερύγιον καὶ ὁ λοβὸς τοῦ ὠτός. Πολλαὶ ἐπὶ πλέον βλάβαι ἔχουν ἐπενεχθῆ ἐκ τοῦ χρόνου καὶ τῆς βίας.

Παρ' ὅλα ταῦτα τὴν προσοχὴν τοῦ παρατηρητοῦ ἕλκει τὸ ἐναπομεῖναν πρόσωπον λόγῳ τῆς ἐντόνου καὶ ἀριστοτεχνικῆς διαπλάσεως αὐτοῦ, ἥτις ἀποδίδει φυσιογνωμικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνδρός, χαρακτηρίζοντα τὸν ψυχικόν του κόσμον. Ἡ πυκνή, ἀλλὰ βραχεῖα καὶ πειθαρχημένη κόμη κατέρχεται καθ' ὁμάδας ἐκ τῆς κορυφῆς, ἀλλ' ἀφίνει ἐλεύθερον τὸ μέτωπον καὶ τὴν κροταφικὴν χώραν. Βαθεῖαι ρυτίδες χαράσσουν τὸ εὐρὺ μέτωπον. Ἐξ αὐτῶν δύο ἔνθεν καὶ ἐκεῖθεν τοῦ ριζορρινίου σκιάζουν τὰς κόγχας τῶν ὀφθαλμῶν καὶ προσδίδουν ἀποφασιστικότητα εἰς τὴν ἔκφρασιν. Μορφολογικῶς ἀντίθετον, ἀλλὰ ἐκφραστικῶς πανομοιότυπον, φαίνεται τὸ πρὸς τὰ ἄνω νεῦον πηγούνιον μὲ τὸ σαρκῶδες χεῖλος. Πιστὸς εἰς τὴν προσωποπλαστικὴν τῶν Imagines illustrium τῶν ἐπιφανῶν Ρωμαίων, ἀλλ' ἄνευ « χρονογραφικοῦ » ρεαλισμοῦ, ὁ ὁποῖος διακρίνει τὰ πλεῖστα τῶν ἔργων τῆς λεγομένης δημοκρατικῆς περιόδου, ὁ Ἕλλην γλύπτης ἀπεικόνισε Ρωμαῖον στρατιωτικὸν τῆς τελευταίας πρὸ Χριστοῦ τριακονταετίας. Τόσον ἡ προσθία (εἰκ. 1) ὅσον καὶ ἡ πλαγία (εἰκ. 2) ὄψις τῆς κεφαλῆς φανερώνουν πειθαρχημένην προσήλωσιν, ἐνεργητικὴν δυναμικότητα καὶ ἀγέρωχον ἀποφασιστικότητα.

Ὁ τόπος τῆς εὑρέσεως, ἡ χρονολογία καὶ τὰ φυσιογνωμικὰ στοιχεῖα τῆς ἐκ Νικοπόλεως κεφαλῆς, τὰ ὁποῖα ἀνεφέρθησαν, δίδουν τὴν κλεῖδα διὰ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ παριστωμένου ἀνδρός. Ὁ ὑπογραφόμενος δὲν γνωρίζει ἄλλην κεφαλήν, ἡ ὁποία νὰ ὁμοιάζῃ πρὸς τὴν ἐκ Νικοπόλεως τοιαύτην, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὡραιοτάτην κεφαλὴν ἑνὸς ἀποτμήματος ἀναγλύφου τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν (βλ. C. Vermeule, Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor, εἰκ. 108).

Ὁ σχετικὸς αὐτὸς παραλληλισμός, τὸν ὁποῖον ἐπιτρέπει ἡ κεφαλὴ τῆς Νικοπόλεως πρὸς τὴν κεφαλὴν τῆς Ἀγορᾶς, ὡς καὶ ἡ ἐντύπωσις τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ ἡ θαυμασία εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τοῦ παρουσιαζομένου ἔργου, τὸ ὁποῖον καὶ ὡς μονὰς προσωποπλαστικῆς τέχνης μὲ πλούσια τεχνοτροπικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ἀποτελεῖ ἔργον καλλιτεχνικῆς πνοῆς, ὁδηγοῦν τὸν ὑπογραφόμενον νὰ προτείνῃ ὅτι ἀπεικονίζει τοῦτο τὸν στενὸν συνεργάτην τοῦ Ὀκταβιανοῦ, Ἀγρίππαν.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ

A PORTRAIT - HEAD FROM NICOPOLIS

Portrait-head from Nicopolis the features of which correspond with these of the picture of Agrippa on a relief found at the Ancient Agora of Athens.

Height: 0,36 m. Made of whitish marble, probably local. The whole of the left part of the head is missing. Stylistic observations and literary sources agree in dating the head to the last thirty years before Christ.

D. PAPASTAMOS

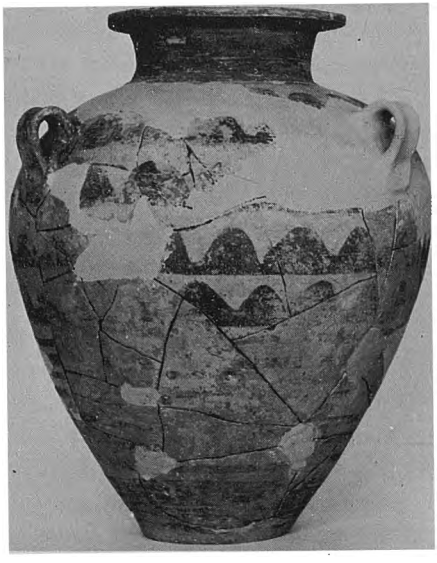
ΕΠΙΚΑΣΣΙΤΕΡΩΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1969 εἰς οἰκόπεδον κείμενον ἐπὶ τῶν ὁδῶν Βείκου 123-125 καὶ Ἀγλαύρου ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τῆς Γ΄ Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων[1] δύο λακκοειδεῖς Μυκηναϊκοὶ τάφοι λαξευμένοι ἐντὸς τῆς κιμηλιᾶς. Αἱ καλυπτήριοι πλάκες εὑρέθησαν ἐν μέρει εἰς τὴν θέσιν των, οἱ τάφοι ὅμως ἦσαν συλημένοι, πιθανὸν ἀπὸ τῆς Μυκηναϊκῆς ἤδη ἐποχῆς. Πάντως ἐντὸς αὐτῶν εὑρέθη κεραμεικὴ κλασσικῆς ἐποχῆς παρεισφρύσασα κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας, ὅτε ὁ αὐτὸς χῶρος ἐξηκολούθει νὰ χρησιμοποιῆται ὡς νεκροταφεῖον. Ὡς ἐκ τούτου, τὰ περισσότερα κτερίσματα εὑρέθησαν διάσπαρτα ἐκτὸς τῶν τάφων, ἐνῷ ἐλάχιστα μόνον περιεσώθησαν ἐντὸς τῶν ἀναμοχλευμένων λάκκων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ψῆφοι περιδε-

Εἰκ. 1. Πιθαμφορεὺς τοῦ τάφου Ι

1. Θερμότατα εὐχαριστῶ τὴν δ. Ὄλγαν Ἀλεξανδρῆ διὰ τὴν προθύμως δοθεῖσαν ἄδειαν δημοσιεύσεως τῶν ἐν λόγῳ ἀγγείων, ὡς καὶ διὰ τὴν παροχὴν πάσης διευκολύνσεως εἰς τὴν μελέτην καὶ ἄλλου προϊστορικοῦ ὑλικοῦ τῆς Γ΄ Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων.

Εἰκ. 2. Πιθαμφορεὺς τοῦ τάφου Π

ραίων ἐκ χρυσοῦ καὶ ἡμιπολυτίμων λίθων.

Ἡ εὑρεθεῖσα κεραμεικὴ κατατάσσεται κυρίως εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ Α1 περίοδον — ἐκ τῆς ὁποίας προέρχονται καὶ ὅλα τὰ ὑπὸ ἐξέτασιν ἀγγεῖα — ὑπάρχουν ὅμως καὶ μερικὰ στοιχεῖα δυνάμενα νὰ ἀναχθοῦν εἰς τοὺς τελευταίους ΥΕ ΙΙ Β χρόνους (εἰκ. 1 - 3). Οἱ τάφοι ἀνῆκον εἰς σχετικῶς πλουσίους νεκρούς, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν ὑπολειφθέντων τῆς ἐντατικῆς συλήσεως χρυσῶν κοσμημάτων καὶ χρυσῶν κεφαλῶν ἥλων ξίφους τινός. Ἐκ τῶν γραπτῶν ἀγγείων τὰ πλεῖστα εἶναι ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, ἐνῷ τὰ ἄγραφα, τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν εὐθὺς ἀμέσως, εἶναι μόνον κύλικες καὶ ἀβαθεῖς ἄωτοι κυαθίσκοι (εἰκ. 4 - 9).

Ὁ πηλός, κίτρινος ἢ ἐρυθρωπὸς ἕως καστανός, εἶναι πολὺ καθαρὸς καὶ καλῶς ὠπτημένος, οἱ κύαθοι ὅμως κατεσκευάσθησαν ἐκ πηλοῦ ὀλίγον κατωτέρας ποιότητος. Γενικῶς τὰ ἀγγεῖα φέρουν ἀλείφωμα, τὸ ὁποῖον ὅμως εἶναι τόσον λεπτὸν — μᾶλλον μία πρόχειρος ἐπάλειψις διὰ ὑγροῦ σπόγγου — ὥστε δὲν καλύπτει τὰς ἐξωτερικὰς ἀνωμαλίας τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ, ὅτι παρὰ τὴν καλὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ — ἰδίᾳ τῶν κυλίκων — αἱ λεπτομέρειαι τῆς κατασκευῆς, π.χ. ἡ ἀνισοϋψὴς διαμόρφωσις τῶν χειλέων ἢ

Εἰκ. 3. Ἀλάβαστρον τῆς περιοχῆς τοῦ τάφου ΙΙ

Εἰκ. 4. Κύλιξ μὲ ἄνισον διαμόρφωσιν τοῦ χείλους της

Εἰκ. 5. Κύλιξ τῆς περιοχῆς τοῦ τάφου ΙΙ ἀσύμμετρος κατὰ τὸ σχῆμα

τῶν λαβῶν, μαρτυροῦν ἀμέλειαν ἢ ἀδιαφορίαν τοῦ τεχνίτου ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν τῶν σκευῶν (εἰκ. 4 καὶ 5).

Τὸ ἰδιαίτερον ὅμως ἐνδιαφέρον συγκεντροῦται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν ἀγγείων. Ἐπὶ τοῦ ἀλειφώματος διακρίνονται σαφέστατα καὶ συνήθως πολλὰ μελανὰ στίγματα, τὰ ὁποῖα εἰς τὰς περισσοτέρας περιπτώσεις διατηροῦν ὑπ' αὐτὰ λευκὸν ἢ ἀνοικτὸν φαιὸν ὑπόστρωμα (εἰκ. 6). Τὰ στίγματα ταῦτα ἐκ πρώτης ὄψεως ὁμοιάζουν πρὸς ὀξείδωσιν ἢ πρὸς ἴχνη ὀφειλόμενα εἰς ρίζας ἢ λοιπὰς ὀργανικὰς οὐσίας τοῦ τάφου. Ὅμως ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις διὰ τοῦ φακοῦ δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ ὕλης ἐσκεμμένως τοποθετηθείσης ἐπὶ τοῦ πηλοῦ.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι εὑρισκόμεθα πρὸ ἀγγείων, τὰ ὁποῖα, ὡς πρώτη κατέδειξεν ἡ S. Immerwahr προκειμένου περὶ δύο τάφων τῆς περιοχῆς τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, εἶχον ἐπικαλυφθῆ διὰ φύλλου κασσιτέρου[2]. Τὴν παρατήρησιν ταύτην ἐνισχύουν ἀκόμη περισσότερον τὰ εὑρήματα τῆς ὁδοῦ Βεΐκου, διότι ὡρισμένα ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 7 καὶ 8) διατηροῦν μέγα μέρος τῆς ἐκ κασσιτέρου ἐπιστρώσεως, διαβρωμένης αἰσθητῶς ἐκ τῆς ἐπελθούσης ὀξειδώσεως. Οὕτω διαφαίνεται, ὅτι πρὸς καλυτέραν ἐφαρμογὴν τοῦ μετάλλου ἐπὶ τῆς καμπύλης ἐπιφανείας τῶν σκευῶν ὁ κασσίτερος, ὑπὸ μορφὴν λεπτῶν φύλλων, ἐκόπτετο εἰς περισσότερα τοῦ ἑνὸς τεμάχια, τὰ ὁποῖα εἰς τὸν πυθμένα τῆς γάστρας ἀπέληγον εἰς ὀξεῖαν γωνίαν, ὡς τουλάχιστον συνάγεται ἐκ τῆς κύλικος τῆς εἰκ. 9. Παρατηρεῖται ἐπίσης, ὅτι τὰ ἀγγεῖα ἐκαλύπτοντο ἐξ ὁλοκλήρου διὰ τοῦ μετάλλου, ἀκόμη καὶ ὑπὸ τὴν βάσιν[3], διότι εἰς ὅλας

2. S. Immerwahr, The use of tin on Mycenaean vases. Hesperia 35 (1966), σ. 381 κ.ἑ.

3. Πρβλ. ἔ.ἀ., σ. 382.

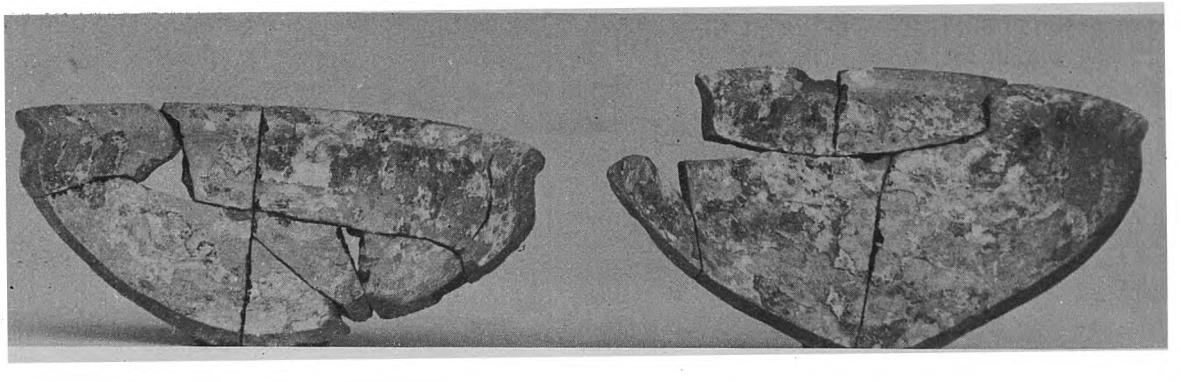
Εἰκ. 6. Ἀβαθεῖς ἄωτοι κυαθίσκοι

ἀνεξαιρέτως τὰς περιπτώσεις διετηρήθησαν μελανὰ στίγματα ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τῶν σκευῶν, περὶ τὰς λαβάς, ἀκόμη δὲ καὶ ἐντὸς τῆς κυκλικῆς ἐκβαθύνσεως ὑπὸ τὴν βάσιν τῶν κυλίκων. Ὡς ἐκ τούτου, ἦτο περιττὴ ἡ τελεία ἀπάλειψις τῶν ἐπιφανειακῶν ἀνωμαλιῶν τοῦ πηλίνου σκεύους. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ μία κύλιξ, ἡ ὁποία φέρει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀλείφωμα λεῖον καὶ ἐλαφρῶς στιλπνόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διαμόρφωσιν τοῦ χείλους ἐξαιρετικῶς ἐπιμελημένην καὶ ἰδιάζουσαν. Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποθέσωμεν[4] ὅτι ἀρχικῶς μὲν κατεσκευάσθη αὕτη διὰ συνήθη χρῆσιν, ἐκ τῶν ὑστέρων δέ, ὅτε ἐπρόκειτο νὰ τοποθετηθῇ ἐντὸς τοῦ τάφου, περιεβλήθη μὲ φύλλα κασσιτέρου, διὰ νὰ προσλάβῃ ἐμφάνισιν ἀργυροῦ σκεύους.

Ἡ ἐπισταμένη ἐξέτασις ἁπάντων τῶν συγκολληθέντων ἀγγείων καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ὀστράκων ἀναβιβάζει τὸ σύνολον τῶν ἐπικασσιτερωμένων ἀγγείων, τὰ ὁποῖα εἶχον τοποθετηθῆ ἀρχικῶς ἐντὸς τῶν δύο λακκοειδῶν τάφων τοῦ οἰκοπέδου τῆς ὁδοῦ Βεΐκου, εἰς 20, ἐξ ὧν τὰ 7 εἶναι ἄωτοι κύαθοι. Ἐκ τῶν κυλίκων 6 μόνον κατέστη δυνατὸν νὰ συγκολληθοῦν,

4. Πρβλ. ἔ.ἀ., σ. 393.

Εἰκ. 7. Τεμάχια τῆς γάστρας μιᾶς κύλικος

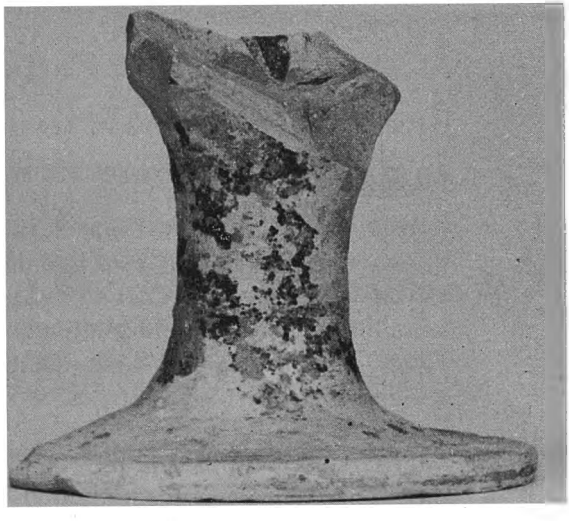
Εἰκ. 8. Κύλιξ διατηροῦσα ἐμφανῆ τὰ ὠξειδωμένα ἴχνη τῆς ἀρχικῆς ἐπικασσιτερώσεώς της

ἐνῷ αἱ λοιπαὶ 7 προσδιορίζονται ἐξ ὀστράκων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι τὸ εὕρημα τῆς ὁδοῦ Βεΐκου παρουσιάζει πολλὰς ἐν γένει ὁμοιότητας πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν δύο τάφων τῆς Ἀγορᾶς. Ἐν πρώτοις, εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις οἱ τάφοι, ἂν καὶ διαφορετικοῦ σχήματος[5], περιεῖχον πολύτιμα κτερίσματα, ἄρα ἀνῆκον εἰς πλουσίους νεκρούς. Ἐξ ἄλλου, τὰ ἐπικασσιτερωμένα ἀγγεῖα ἀνάγονται γενικῶς εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙ Α περίοδον, τὰ δὲ σχήματα, ὁ πηλὸς καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς ὡρισμένων ἐκ τῶν κυλίκων καὶ ὅλων τῶν ἀώτων κυάθων εἶναι περίπου ὅμοια εἰς τοὺς τάφους ἀμφοτέρων τῶν προελεύσεων.

Ἂν λοιπὸν ὑπολογίσωμεν ἀφ' ἑνὸς μέν, ὅτι λόγῳ τῆς ὑπαρχούσης ἀποστά-

Εἰκ. 9. Ποὺς κύλικος. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ πυθμένος διακρίνεται τὸ τριγωνικὸν ἴχνος τῆς παλαιᾶς της ἐπικασσιτερώσεως

5. Πρβλ. ἔ.ἀ., σ. 384.

σεως μεταξὺ τῶν δύο νεκροταφείων, τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς ὁδοῦ Βείκου, οἱ τάφοι ἀνῆκον εἰς ἀσχέτους μεταξύ των οἰκογενείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι οἱ τάφοι τῆς Ἀγορᾶς περιεῖχον 14, οἱ δὲ τάφοι τῆς ὁδοῦ Βείκου 20 ὁμοίας ἐμφανίσεως σύγχρονα ἀγγεῖα[6], ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπικασσιτέρωσις ὡρισμένων σκευῶν νεκρικῆς χρήσεως δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένον φαινόμενον, ἀλλὰ συνήθειαν τῶν εὐπόρων Ἀθηναίων τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου π.Χ. αἰῶνος, ὅπως προσφέρουν τὰς τελευταίας τροφὰς εἰς τοὺς νεκροὺς ἐντὸς ἀγγείων μιμουμένων κατὰ τὴν ἐμφάνισιν ἀργυρᾶ σκεύη[7].

Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ

6. Ὑπάρχουν ὑπόνοιαι ὅτι ἐπένδυσιν κασσιτέρου ἔφερον καὶ ἄλλα παρομοίου σχήματος ἀγγεῖα ἐκ τάφων τῶν Ἀθηνῶν. Ὅμως τὰ ὑπολειφθέντα τοῦ καθαρισμοῦ δι' ὑδροχλωρικοῦ ὀξέος στίγματα εἶναι τόσον λεπτά, ὥστε μόνον εἰδικὴ χημικὴ ἐξέτασις δύναται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν παρατήρησιν.

7. Διὰ τῆς παρούσης ἀνακοινώσεως ἐπισημαίνονται ὀλίγαι μόνον παρατηρήσεις γενικῆς φύσεως, ἐνῷ λεπτομερὴς δημοσίευσις θὰ ἐνταχθῇ εἰς ἑτέραν ἐργασίαν.

LH III A1 VASES COVERED WITH TIN FOIL

In 1969 two rifled mycenaean shaft graves were discovered in a building lot on Veikou str. No 123 - 125. They were found to contain 20 undecorated vases (13 kylikes and 7 shallow handless bowls) generally belonging to the early LH III A1 period.

From traces apparent on the surface of the clay, it appears that these vases had been covered with tin foil, obviously in order to imitate silver ware. This use of tin foil on pottery has been observed and published by S. Immerwahr (Hesperia 35 (1966), pp. 381 f.) on similar vases from tombs found in the Athenian Agora. Apparently the custom was current among well-to-do Athenian families of the early 14th cent. B.C.

M. PANTELIDOU

Fig. 1. Hosios Loukas. The Façade of the Refectory. From a drawing by E. Stikas

AN ATHENIAN DECREE IN PHOCIAN STIRIS

A large squared block of grey limestone is built into the west façade of the refectory (*trapeza*) of the Monastery of St. Luke of Stiris, in Phocis, along with much other ancient material. The block in question forms part of the left jamb of the left door of the façade and is two and a half to three meters above the ground level. It is indicated by an arrow in the drawing (fig. 1). Only three of the block's six faces are fully visible. That on the façade of the building, which we may call the front face, has a five line inscription in small letters across its upper part (figs. 2-3); the lower part of this face is smoothly finished. The right side, facing the door opening, and the back, facing the interior of the building, are also smooth. The left side, of which a few centimeters are visible from inside the building, and the bottom surface, which is similarly visible, are also smooth. The top is not visible at all. The block is 0.87 m. wide across the front face,

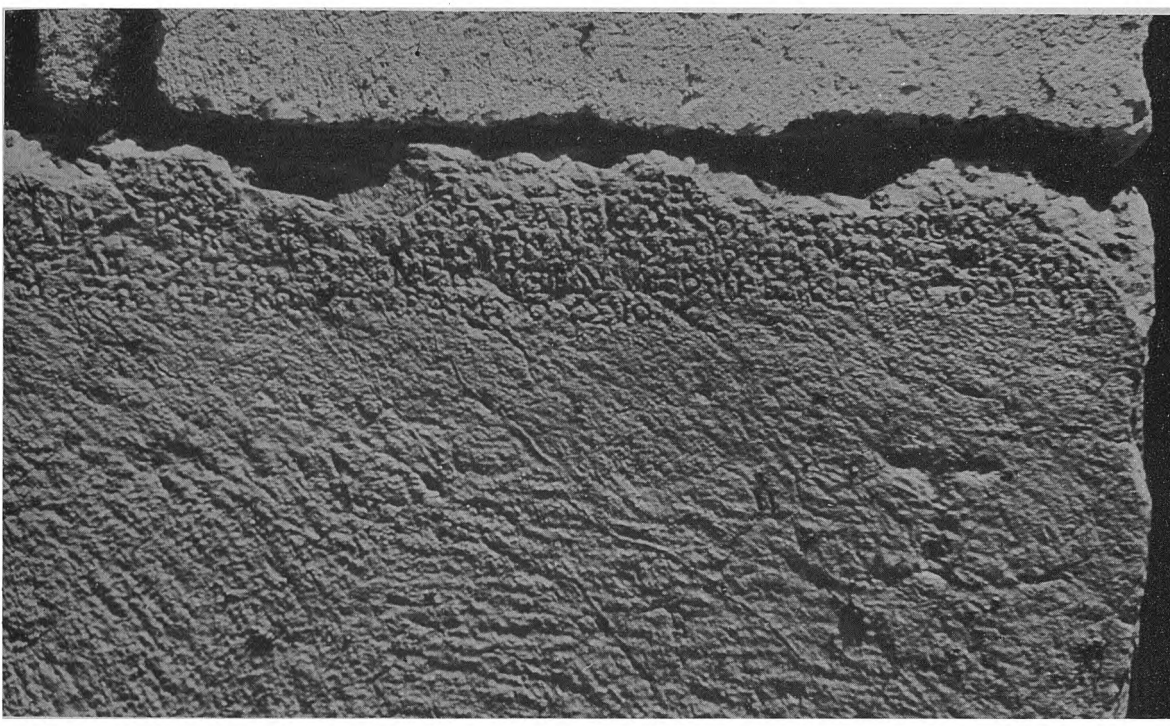

Figs. 2. and 3. Hosios Loukas. Inscription in Façade of Refectory: left and right halves

about 0.70 m. from front to back, and 0.44 m. high. As there are no joint surfaces on the sides, the block appears to be from a free-standing monument and there must have been at least one similar block above it since a considerable part of the inscription is missing.

The block was revealed in 1957 when the late structures that had been built over and around the refectory were demolished and the building was cleared and restored. The various stages of this work are briefly described and illustrated in *Praktika*, 1957, pp. 150 - 151 and Plates 76 - 79. There is a fuller account in the handsome volume by Mr. Eustathios G. Stikas, recently published by the Archaeological Society, Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, pp. 209 - 215. A description and plan of the refectory as it was in 1890 is given by R. W. Schultz and S. H. Barnsley. *The Monastery of St. Luke of Stiris, in Phocis*, pp. 12 - 13.

The inscription was not apparent when the west façade was first cleared and only became so gradually on exposure to the weather. Its position is marked by a grey band across the top of the stone as seen in the photographs taken in 1957 and published as Plate 136 α and β of the Stikas volume and Plate 78 of the *Praktika* cited above. I assume this grey band to be

mortar, most of which later washed away but which was then lodged in the letters. A few traces of mortar still remain. The letters are small (ht. 0,009 m.) and deeply cut but they have been heavily eroded and are often quite difficult to read. In fact, when one stands in front of the stone one can read only a few of the most obvious words and phrases. Most of the readings recorded here have been made slowly and laboriously from a squeeze. Mr. Stikas, who was in charge of the restoration of the refectory and Mr. Pavlos Lazarides, Ephor of Byzantine Antiquities for the district, have kindly facilitated my study of the inscription.

To judge from the letter forms the inscription should date from the late second century B.C., and this date is borne out by prosopographical considerations which will be mentioned below.

The text is as follows :

[– – – – – –]EPAT. O [– – – – – – – –] PAY [– – – – –] EB [– –] ΞE [– – – –] O.O [– –]
[– – –] ξένον Εὐμηλίδα καὶ Τιμοκράτην Χαβᾶ καὶ [στεφ]ανῶσαι ἕκαστον αὐτῶν θαλλο[ῦ]
[στεφάν]ῳ ἐπὶ τῷ πεποιῆσθαι τὴν ἐπιδημίαν καὶ τὴν ἄλλην ἀναστροφὴν εὐσχήμον[α]
καὶ ἀξίαν ἑκατέρων τῶ⟨ν⟩ πόλεων· καλέσαι δὲ αὐτοὺς καὶ ἐπὶ ξενίᾳ τὸν κεχειροτονημέν-
ον ἐπὶ τὴν ἀποδοχὴν τῶν φίλων καὶ συμμάχων Ἡράκωντα Ῥαμνούσιον.

The first line is badly damaged, and only scattered groups of letters can be read. In the middle of line 2 I read the patronymic of Timokrates as Χαβᾶ, a genitive from Χαβᾶς. The letters are all sure except the first one where I have sometimes thought I saw a vertical stroke at the center of the letter space. But the center of the space is damaged so this must be a chance mark whereas the squeeze shows quite clearly the two lower ends of the crossed strokes of a chi. This rather unusual name is known from Tanagra and Akraiphnia in Boeotia, *I.G.*, *VII*, 537, 585 and 2716. The *Corpus* accents it Χάβας; I follow F. Bechtel, *Historischen Personennamen*, p. 492, in writing Χαβᾶς. In line 4 the scribe has omitted a letter, writing *ΤΩΠΟΛΕΩΝ* instead of *ΤΩΝΠΟΛΕΩΝ*.

The inscription is clearly an Athenian decree. The dialect is Attic, not local Phocian, and the man Herakon (line 5) is identified by his demotic, Rhamnousios, as he would be at home, not by his ethnic Athenaios as he should be abroad. The decree honors a group of men from Stiris who went to Athens on some mission, whether religious or secular, which they carried out in worthy fashion. They are awarded an olive crown and invited to a banquet. The missing first part of the decree, which must have been on the next block above, will have contained the preamble with the date by archon, and the «whereas» clause which will have given some particulars of the mission. Then will have come the resolution: δεδόχθαι τῷ δήμῳ ἐπαινέσαι τοὺς ἀποσταλέντας τῶν Στιρίων or the like, followed by their names and patronymics, some of which appear in line 2 and others no doubt in line 1 of the inscription as we have it. There was probably also a decree of Stiris on the same subject which will have authorized the publication of the Athenian decree.

The name Timokrates (line 2) appears twice in inscriptions from Stiris, once as that of an archon who is dated in the second century B.C. from the letter forms and who may be identical with our man (*I.G.*, *XI*, pars I^1, no. 34), and again as a son of Hieron (*ibid.* no. 40).

Herakon of Rhamnous (line 5) held the office of « receptionist of friends and allies », a position which I have not found mentioned elsewhere. The name Herakon Rhamnousios belonged to at least three people in the late second century B.C., one of whom was probably identical with our man. See *I. G.*, II^2, 1008, col. III, lines 121 - 122, and 7351; cf. 6434. J. Pouilloux, *La forteresse de Rhamnonte*, p. 174, also lists these references.

It is not surprising that the little Phocian town of Stiris should have sent a mission to Athens for there were legendary ties between the two places. Pausanias relates : « The people of Stiris say they are not Phocians, but Athenians originally, and came from Attica with Peteos, son of Orneus, when he was chased from Athens by Aegeus; and because most of the people came with Peteos from the township of Stiria, the city was called Stiris ». (X, 35, 8 : translated by J. G. Frazer).

A LATE TOMBSTONE

Built into the south face of the clock tower of the monastery, quite high up, is a tombstone with a sculptured representation of a draped standing figure. Above the relief is an inscription in letters of Roman times (broken barred alpha, rectangular «lunate» sigma) which can be made out with a good pair of binoculars under favorable lighting conditions. I thought I could read the name ΠΑΙΔΕΚΟΣ.

EUGENE VANDERPOOL

American School of Classical Studies

ΑΙ ΡΙΖΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ἡ Ἱστορικὴ Ἐποχὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀρχίζει, ὡς γνωστόν, μὲ τὰ δύο πρῶτα χρονικῶς καὶ τοπικῶς καθωρισμένα γεγονότα, τὰ ὁποῖα συμπίπτουν μὲ τὴν λῆξιν τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς. Τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα εἶναι ἡ Ἅλωσις τῆς Τροίας ἀφ' ἑνὸς καὶ ἡ Κάθοδος τῶν Δωριέων ἀφ' ἑτέρου.

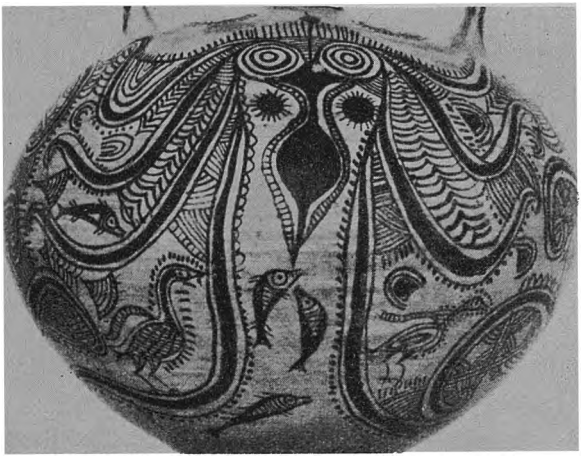
Ἡ Ἅλωσις τῆς Τροίας, κατὰ τὴν ἐπικρατεστέραν ἀρχαίαν παράδοσιν (Ἐρατοσθένης), τοποθετεῖται εἰς τὸ ἔτος 1184/3 π.Χ., ἄλλαι ὅμως ἀρχαῖαι πηγαὶ παρέχουν ὑψηλοτέραν χρονολόγησιν (ἀκολουθούμεναι καὶ σήμερον ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν) ἢ καὶ χαμηλοτέραν. Ἡ Κάθοδος τῶν Δωριέων ἐξ ἄλλου συντελουμένη περὶ τὸ 1100 π.Χ. εἶναι γνωστὴ εἰς τοὺς ἀρχαίους περισσότερον ὡς ἡ Ἐπιστροφὴ τῶν Ἡρακλειδῶν (διότι οἱ Μυκηναῖοι Ἡρακλεῖδαι, ἐγκαταλείψαντες τὴν Πελοπόννησον, λόγῳ προστριβῶν πρὸς Μυκηναίους μονάρχας, ἔχουν καταφύγει εἰς βορειοτέρας περιοχάς, ὅπου εὑρίσκονται ἐγκατεστημένοι ἤδη οἱ Δωριεῖς, καὶ ἔπειτα ἀπὸ ὡρισμένας γενεὰς — οἱ ἀπόγονοί των — ἀκολουθοῦντες χρησμόν, ἐπιτυγχάνουν νὰ ἐπανεγκατασταθοῦν τελικῶς εἰς τὴν Πελοπόννησον, μαζὶ πλέον μὲ τοὺς παλαιοὺς συμμάχους των Δωριεῖς).

Τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα, ἤτοι ἡ Ἅλωσις τῆς Τροίας καὶ ἡ μετὰ τῶν Δωριέων Ἐπιστροφὴ τῶν Ἡρακλειδῶν, θεωροῦνται ἀπὸ παλαιοτάτων χρόνων ἀφ' ἑνὸς ὡς ἡ ἀρχὴ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτικῆς Ἱστορίας καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς τὸ τέλος τοῦ προηγηθέντος κόσμου καὶ πολιτισμοῦ. Τὸν προηγηθέντα τοῦτον κόσμον δὲν τὸν ἀγνοοῦν ἐντελῶς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἡ δὲ μνημειακὴ Ἱστορία, ἤτοι ἡ Ἀρχαιολογία, γνωρίζει σήμερον ὅτι τὰ πρῶτα, Ἰνδο-Εὐρωπαϊκῆς καταγωγῆς, Ἑλληνικὰ φῦλα ἀρχίζουν νὰ ἐγκαθίστανται εἰς τὴν Ἑλλάδα πρὸ καὶ μετὰ τὸ 2000 π.Χ., καθιστάμενα ἐν καιρῷ ὑπεύθυνα τῆς δημιουργίας τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὰ φῦλα ὅμως αὐτὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν ἀφήνουν σαφῆ ἱστορικὴν παράδοσιν οὔτε φαίνεται νὰ παραμένουν συνεχῶς εἰς τοὺς τόπους των, τὸ δὲ κυριώτερον δὲν φαίνεται νὰ εἰσχωροῦν εἰς τὴν Ἱστορικὴν Ἐποχὴν καὶ νὰ συνεχίζουν τὴν ὕπαρξίν των εἰς τὸν αὐτὸν τόπον.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ὅμως τῆς Ἐπιστροφῆς τῶν Ἡρακλειδῶν (καὶ τῆς Καθόδου τῶν Δωριέων) παρατηρεῖται μία ἀδιάπτωτος ἱστορικὴ ἐξέλιξις, καὶ πολιτικὴ καὶ μνημειακή. Εἶναι μάλιστα δυνατὸν νὰ λεχθῇ ὅτι μετὰ τὴν Ἐπιστροφὴν τῶν Ἡρακλειδῶν ἡ μνημειακὴ συνέχεια εἶναι πολὺ περισσότερον αἰσθητὴ ἢ ἡ πολιτική, τῆς ὁποίας πλεῖσται λεπτομέρειαι καὶ ὅλον ἴσως τὸ σύνολον μᾶς εἶναι ἄγνωστον. Ὑπάρχει δηλαδὴ ἓν

Εἰκ. 1. Ἀγγεῖον τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς
(15ος αἰ. π.Χ.)

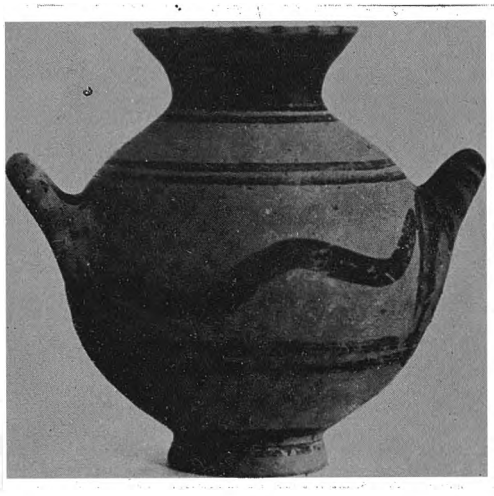

Εἰκ. 2. Ἀγγεῖον τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς
(12ος αἰ. π.Χ.)

ἱστορικὸν « σκότος » μετὰ τὴν Ἐπιστροφὴν αὐτὴν καὶ τὸ ἱστορικὸν τοῦτο σκότος ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν, διὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἀκολουθοῦσα τὴν Ἐπιστροφὴν τῶν Ἡκλειδῶν Ἐποχή, ἡ ὁποία καλύπτει τρεῖς αἰῶνας περίπου, ἔχει ἀποκληθῆ « Ἑλληνικὸς Μεσαίων » ὑπὸ πλείστων ἐρευνητῶν.

Καὶ ὁ Τρωικὸς πόλεμος ὅμως καὶ ἡ (μετὰ τῶν Δωριέων) Ἐπιστροφὴ τῶν Ἡρακλειδῶν πιστεύεται σήμερον ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἀποτελοῦν εἰμὴ τοὺς τελευταίους κρίκους μιᾶς ἁλύσεως ὁμοίων γεγονότων. Διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὸν 13ον αἰ. π.Χ. καὶ ἀκολούθως ἡ Ἀνατολικὴ Μεσόγειος συνταράσσεται ἀπὸ τὴν κάθοδον καὶ τὴν πρὸς αὐτὴν προέλασιν διαφόρων, Ἰνδο-Εὐρωπαϊκῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καταγωγῆς, φύλων, τὰ ὁποῖα εἰς τὰς αἰγυπτιακὰς πηγὰς εἶναι γνωστὰ ὡς « Λαοὶ τῆς Ξηρᾶς καὶ τῆς Θαλάσσης ». Κέντρον τῆς δράσεως — ἢ μᾶλλον ὁρμητήριον — τῶν φύλων τούτων κατὰ τῶν Ἀνατολικῶν περιοχῶν πιστεύεται ὅτι εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὸ Αἰγαῖον.

Τὰς κινήσεις αὐτὰς δὲν φαίνεται νὰ ἀγνοοῦν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, διότι ὁ Θουκυδίδης, ὁ μέγιστος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἱστορικῶν, βεβαιοῖ (I. 5) ὅτι πρὸ τῶν Τρωικῶν βάρβαροι εἶναι ἐγκατεστημένοι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς τὰ παράλια τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀσκοῦν ἐκεῖθεν πειρατικὰς ἐπιδρομὰς συνεργαζόμενοι ἐνίοτε καὶ μὲ τοὺς ἐντοπίους κατοίκους τῶν διαφόρων παραλίων. Κατὰ τὸν μέγαν τοῦτον ἱστορικόν, ἐξ αἰτίας τῆς καταστάσεως αὐτῆς προκαλοῦνται καὶ μεταναστεύσεις, τότε δὲ εἰσάγεται καὶ τὸ « σιδηροφορεῖσθαι ». Ἡ ἔναρξις τῶν πειρατικῶν καὶ ἐν γένει ληστρικῶν τούτων ἐπιδρομῶν τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου πρὸ τῶν Τρωικῶν, τὸ « σιδηροφορεῖσθαι » συνεπῶς ἀρχίζει ὀλί-

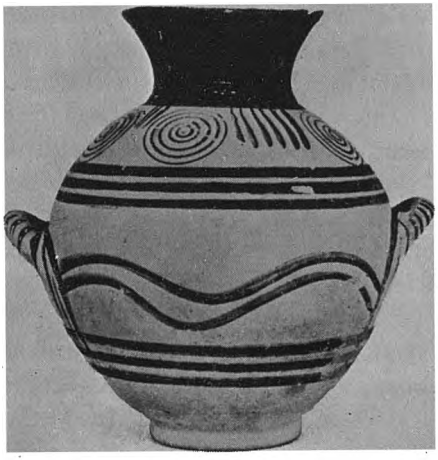

Εἰκ. 3. Ἀγγεῖον τῆς Ὑπο-Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς

γον βραδύτερον, ἤτοι μετὰ τὰ Τρωικά.

Ὁ σίδηρος ἀποτελεῖ μέχρι τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. τὸ μονοπώλιον τοῦ Χετταϊκοῦ κράτους, εἶναι δὲ ἄγνωστος ἡ χρῆσίς του εἰς τοὺς ἄλλους λαούς, ἐξαιρέσει ὅλως μεμονωμένων περιπτώσεων. Μὲ τὴν διάλυσιν ὅμως τοῦ Χετταϊκοῦ κράτους παύει τὸ μονοπώλιον τοῦτο. Μέχρι τινὸς ἐπιστεύετο ὅτι ὁ σίδηρος εἰσάγεται ὑπὸ τῶν Δωριέων, σήμερον ὅμως εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ χρῆσίς του ἐγκαινιάζεται πολὺ πρὸ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων καὶ ὅτι ἡ Κάθοδος αὐτὴ εἶναι ἐκ τῶν τελευταίων ἴσως κρίκων τῆς ἁλύσεως τῶν ἐπιδρομῶν καὶ μεταναστεύσεων τοῦ 13ου καὶ τοῦ 12ου αἰ. π.Χ., διὰ τῶν ὁποίων ἐπέρχεται ἀλλοίωσις τοῦ ἀκόμη ὑπάρχοντος Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, καὶ δημιουργοῦνται νέαι συνθῆκαι, αἱ ὁποῖαι συντελοῦν εἰς τὴν ἐκκόλαψιν νέου πνεύματος καὶ νέου πολιτισμοῦ, τοῦ Ἑλληνικοῦ. Ὁ νέος αὐτὸς πολιτισμός, ὁ Ἑλληνικός, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ συγκερασμοῦ τῶν ἐντοπίων Μυκηναίων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν ἐπιδρομέων τοῦ 13ου καὶ 12ου αἰ. π.Χ. ἀφ' ἑτέρου. Ἡ πρώτη δὲ ἐποχὴ τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, ἐκτεινομένη ἀπὸ τοῦ 10ου αἰ. π.Χ. μέχρι τοῦ 700 π.Χ., ἔχει ἀποκληθῆ ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν Γεωμετρικὴ Ἐποχή, λόγῳ τοῦ γεωμετρισμοῦ, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖται εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν ἔργων τῆς τέχνης (εἰκ. 5 - 8). Εἶναι ἡ πρώτη περίοδος τῆς Ἱστορικῆς Ἑλλάδος καὶ ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰ. π.Χ. μέχρι καὶ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἐποχὴ μεταξὺ τοῦ 1100 καὶ τοῦ 1050/25 π.Χ. θεωρεῖται μεταβατική, ἐκ τοῦ φθίνοντος Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, καὶ καλεῖται Ὑπο-Μυκηναϊκή, ἐνῷ ἡ μεταξὺ τοῦ 1025 καὶ τοῦ 950 π.Χ. θεωρεῖται ἐπίσης μεταβατική, πρὸς τὸν νέον πολιτισμόν, καὶ καλεῖται Πρωτο-Γεωμετρική, ἡ δὲ καθαρῶς Γεωμετρικὴ Ἐποχή, ἀρχίζουσα πρὸ τοῦ 950 π.Χ. καὶ λήγουσα περὶ τὸ 700 π.Χ., διακρίνεται εἰς τρεῖς φάσεις: α) τὴν Πρώιμον Ἐποχήν, β) τὴν Μέσην, καὶ γ) τὴν Ὑστέραν Γεωμετρικὴν Ἐποχήν.

Τὰ μνημεῖα τῆς Πρωτογεωμετρικῆς (εἰκ. 4 - 5) καὶ τῆς Γεωμετρικῆς (εἰκ. 6 - 8) Ἐποχῆς, κατὰ πρῶτον λόγον τὰ ἀγγεῖα καὶ ἀκολούθως τὰ κτήρια, ἱερὰ καὶ μή, καὶ τὰ ἔργα τῆς (μικρο) πλαστικῆς, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα δημιουργήματα, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ περίοδος τῆς ὁποίας ἡ ἔναρξις συμπίπτει πρὸς τὴν Ἐπιστροφὴν τῶν Ἡρακλειδῶν καὶ τὴν μετ' αὐτῶν Κάθοδον τῶν Δωριέων εἶναι ἡ ἀρχὴ μιᾶς συνεχοῦς ἐξελίξεως, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὡς Ἑλληνικὴ Ἱστορία. Ὁ ἐπιθυμῶν λοιπὸν νὰ ἐξετάσῃ τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης ὀφείλει νὰ μελετήσῃ τὰ πράγματα ἀφ' ἧς ἐποχῆς ἡ ἐξέτασις τῆς πολιτικῆς Ἱστορίας θεωρεῖ ὅτι ἀρχίζει ἡ πραγματικὴ Ἱστορία:

Εἰκ. 4 - 5. Ἀγγεῖα τῆς Πρωτο-Γεωμετρικῆς ἐποχῆς

ἀπὸ τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου καὶ ἰδίως ἀπὸ τῆς μετὰ τῶν Δωριέων Ἐπιστροφῆς τῶν Ἡρακλειδῶν.

Ἀπὸ τῆς Ἐπιστροφῆς τῶν Ἡρακλειδῶν παρατηρεῖται εἰς ὅλον τὸν βίον, καὶ μάλιστα εἰς τὴν σημαντικωτάτην του ἐκδήλωσιν, εἰς τὴν Τέχνην, μία νέα πορεία, ἡ διάρκεια τῆς ὁποίας εἶναι ἀδιάσπαστος μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ Κόσμου, τὸ δὲ περιεχόμενον, παρὰ τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν πολυμορφίαν, ἀποτελεῖ οὐσιώδη συνέχειαν τῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία ἐγκαινιάζεται κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰ. π.Χ.

Ἡ νέα αὐτὴ ἐξόρμησις τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων ἐφεξῆς γνωστοῦ πλέον λαοῦ χρησιμοποιεῖ μὲν στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς παρελθούσης ἐποχῆς, τοῦ Μυκηναϊκοῦ, τὸν ὁποῖον, ἀφοῦ καταλύει, φαίνεται νὰ διαδέχεται, σχηματίζει δὲ καὶ νέαν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν. Ἡ καλλιτεχνικὴ ὅμως αὐτὴ παράδοσις εἶναι στοιχειώδης βεβαίως κατ' ἀρχάς, ἀλλὰ καὶ πλήρης ζωτικότητος, τελικῶς δὲ διὰ τῆς συνεχοῦς ἐξελίξεώς της καὶ τῶν διαφόρων ἐπ' αὐτῆς ἔξωθεν ἀσκουμένων ἐπιδράσεων, ὁδηγεῖ εἰς τὴν λεωφόρον τῆς ἀκμῆς τῆς Ἑλληνικῆς Τέχνης.

Ἡ παράλειψις συνεπῶς τῆς ἐξετάσεως τῶν ἀρχῶν τῆς καλλιτεχνικῆς Ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ ἄγνοια τῶν ἔξωθεν ἐπιδράσεων, αἱ ὁποῖαι συντελοῦνται κυρίως κατὰ τὴν ἀκολουθοῦσαν τὴν Γεωμετρικὴν Ἐποχὴν περίοδον, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὡς Ἀρχαϊκὴ Ἐποχή (ἤτοι μετὰ τὸ 700 π.Χ.), θὰ παρουσίαζε τοὺς Ἕλληνας ὡς θαυματοποιοὺς καὶ θὰ τοὺς ἀφῄρει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὴν αἴγλην τῆς δημιουργικῆς των ἀξίας καὶ τῆς ταχύτητος τῆς ἐξελίξεως τῆς καλλιτεχνικῆς των προσωπικότητος, θὰ τοὺς ἀφῄρει δηλαδὴ ὅλα τὰ κύρια στοιχεῖα, μὲ τὰ ὁποῖα ἔχουν καταστῇ ἄξιοι τῆς μεγάλης θέσεως, τὴν ὁποίαν, ὅλως

δικαίως, ἔχουν καταλάβει εἰς τὴν Παγκόσμιον Ἱστορίαν.

Παλαιότερον, ἡ γένεσις τοῦ Γεωμετρικοῦ Ρυθμοῦ, ἡ συνήθεια δηλαδὴ τῆς διακοσμήσεως διὰ γεωμετρικῶν σχεδίων ἀποκλειστικῶς, συνεδέετο μὲ τὴν Κάθοδον τῶν Δωριέων (ὅπως καὶ ἡ χρῆσις τοῦ σιδήρου καὶ ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν). Ὅτι ἡ τέχνη εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Κάθοδον τῶν Δωριέων παρουσιάζει ροπὴν πρὸς τὸν γεωμετρισμὸν εἶναι ἀναμφισβήτητον, διότι ὅλα τὰ μνημεῖα τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς παρέχουν αὐτὴν τὴν εἰκόνα ἀκριβῶς. Σήμερον ὅμως ὁ Γεωμετρικὸς Ρυθμὸς δὲν θεωρεῖται πλέον ἀποκάλυψις, οὕτως εἰπεῖν, τῶν Δωριέων. Εἰς τοῦτο βοηθεῖ ἐξ ἄλλου καὶ ἡ ἀκριβεστέρα γνῶσις τῶν ἐσχάτων Μυκηναϊκῶν χρόνων, οἱ ὁποῖοι προηγοῦνται τῆς Καθόδου αὐτῆς, ἡ μελέτη δηλαδὴ τῆς Ὑπο-Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς (1100 π.Χ - 1050/25 π.Χ.), καθὼς καὶ ἡ τῆς τελευταίας φάσεως τῆς Ὑστέρας Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς (τῆς ΥΕ ΙΙΙ Γ Ἐποχῆς δηλαδή), κατὰ τὰς ὁποίας ἐπικρατεῖ βαθμηδὸν καὶ ἡ χρῆσις τοῦ σιδήρου καὶ τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν.

Καὶ ναὶ μὲν ἡ διακόσμησις διὰ γεωμετρικῶν σχημάτων δὲν ἐμφανίζεται διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ 1100 π.Χ., ὁ μετὰ τὸ 1100 π.Χ. ὅμως ἀνθήσας, Ἑλληνικὸς πλέον, γεωμετρισμὸς δὲν εἶναι ἀπόγονος τῶν μεμακρυσμένων γεωμετρικῶν ρυθμῶν τῆς Προϊστορικῆς Ἑλλάδος (τῆς Νεολιθικῆς καὶ τῆς Κυκλαδικῆς Ἐποχῆς), διότι κυριαρχεῖ ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς χώρας· οὔτε καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς αὐθορμήτου τάσεως πρὸς γεωμετρισμόν, διότι ἐπικρατεῖ ἐπὶ μακρότατον χρονικὸν διάστημα. Δὲν εἶναι ἀπίθανον βεβαίως, παρὰ τὰ φυσιοκρατικὰ στοιχεῖα τῆς Μυκηναϊκῆς τέχνης, εἰς ὡρισμένα στρώματα, λαϊκὰ καὶ ἀγροτικὰ κυρίως, νὰ ἐλάνθανεν ἡ «γεωμετρικὴ» διακόσμησις, ἡ ὁποία ἀπετέλει ἴσως τὴν βασικὴν καλλιτεχνικὴν κληρονομίαν τῶν παλαιοτέρων Ἰνδο-Εὐρωπαϊκῶν φύλων, τὰ ὁποῖα ἀρχίζουν νὰ ἐγκαθίστανται εἰς τὴν Ἑλλάδα πρὸ καὶ μετὰ τὸ 2000 π.Χ., σὺν τῷ χρόνῳ δέ, ἀφομοιούμενα μετὰ τῶν ἐντοπίων κατοίκων καὶ δεχόμενα καὶ ἔξωθεν ἐπιδράσεις, κυρίως μεταξὺ τοῦ 1700 καὶ 1500 π.Χ. ἐκ τῆς Κρήτης καὶ ἐκ τῆς Ε. Ἀνατολῆς, δημιουργοῦν τελικῶς τὴν Μυκηναϊκήν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον φυσιοκρατικήν, τέχνην. Καὶ χρονικῶς ὅμως καὶ τεχνικῶς πλησιέστερος πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Γεωμετρικὸν Ρυθμὸν εὑρίσκεται ὁ φθίνων φυσιοκρατικὸς Μυκηναϊκὸς Ρυθμός, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε κληρονομεῖ εἰς αὐτὸν καὶ τὰ ζωγραφικὰ μέσα (βερνίκι).

Ἡ μελέτη ἀκριβῶς τῶν ἔργων τῆς ἐκπνεούσης Μυκηναϊκῆς τέχνης μᾶς διδάσκει ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς Γεωμετρισμὸς δὲν εἶναι μία ἀπότομος ἐμφάνισις, ἀλλὰ ἐξέρχεται σταδιακῶς ἐκ τῆς φυσιοκρατικῆς Μυκηναϊκῆς διακοσμητικῆς διὰ μιᾶς συνεχοῦς μεταπλαστικῆς ἐξελίξεως. Τὸ φαινόμενον τοῦτο συνδέεται ἐξ ἄλλου καὶ πρὸς μίαν τεχνικὴν πενίαν τῆς ἀγγειοτεχνίας κατὰ τὸ ἐκπνέον τοῦτο στάδιον τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς (εἰκ. 3), ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀκμὴν τῆς ἀγγειοτεχνίας, ἡ ὁποία παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἀκμὴν (εἰκ. 1) τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς. Ἡ ὅλη ἐντύπωσις ὁπωσδήποτε εἶναι ὅτι ἡ τοιαύτη μετάπτωσις καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ φυσιοκρατικοῦ πνεύματος σχηματοποίησις ἀποτελεῖ ἐκφυλισμὸν τῶν διακοσμητικῶν μορφῶν τῆς Μυκηναϊκῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως. Ἐκπρόσωποι τῆς βαθμίδος αὐτῆς, τῆς πλήρους καλλιτεχνικῆς πενίας, καὶ τοῦ ἐκφυλισμοῦ τῶν

διακοσμητικῶν μορφῶν εἶναι τὰ ἀγγεῖα τῆς Ὑπομυκηναϊκῆς Ἐποχῆς.

Τὰ Ὑπομυκηναϊκὰ αὐτὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 3) φαίνεται νὰ μεταφέρουν Μυκηναϊκὰ θέματα (εἰκ. 1 καὶ 2) εἰς μίαν γεωμετρικήν, οὕτως εἰπεῖν, μετάφρασιν, μὲ σημαντικὴν ἐπὶ πλέον ἐλάττωσιν τοῦ διακοσμητικοῦ πλούτου. Εἰς ἀγγειοπλαστικὰ σχήματα ὅμως, παρὰ τὴν σχετικήν των πενίαν, εἶναι ὅμοια σχεδὸν πρὸς τὰ τελευταῖα Μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα, ἄλλοτε δὲ ἔχουν καὶ σχήματα, τὰ ὁποῖα προοιωνίζουν τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς. Ὁπωσδήποτε, τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν ἀγγείων τούτων παρουσιάζουν κόρον καὶ κάματον εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς Μυκηναϊκῆς τεχνοτροπίας, τὴν ὁποίαν, ὡς γνωστόν, χαρακτηρίζει φυσιοκρατικὴ ἐλευθερία.

Ὁ νέος αὐτὸς αἰσθητικὸς κόσμος ἐκδηλοῦται τοιουτοτρόπως κατ' ἀρχὰς ὡς ἁπλῆ ἄρνησις καὶ ἀφαίρεσις τῶν παραδεδομένων διακοσμητικῶν θεμάτων, ἄνευ συστήματος ὅμως· ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ὡς ἀντίδρασις, ἡ δικαιολογία τῆς ὁποίας δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἁπλῶς αἰσθητική, ἀλλὰ φαίνεται νὰ ὀφείλεται καὶ εἰς ἄλλους, πολὺ σοβαρωτέρους, λόγους.

Διότι ναὶ μὲν ὁ Μυκηναϊκὸς φυσιοκρατικὸς Ρυθμὸς δὲν ἐξαφανίζεται ἐν μιᾷ νυκτὶ καὶ μόνῃ καὶ δὲν καταλαμβάνει αὐθωρεὶ καὶ παραχρῆμα τὴν θέσιν του ὁ Γεωμετρικός, ἀλλὰ ὑποχωρεῖ ἐξασθενούμενος καὶ συνεχῶς μετασχηματιζόμενος. Ὁ ἐκφυλισμός, ἐν τούτοις, αὐτὸς δὲν ἀρκεῖ διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ὅλον φαινόμενον τοῦ Ἑλληνικοῦ Γεωμετρικοῦ Ρυθμοῦ, καὶ μάλιστα τῆς ἀκμῆς του (800 π.Χ.), ἡ ὁποία εἶναι πολὺ ἀπομεμακρυσμένη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ φαινομένου τῆς ἐκπνεούσης καὶ συνεχῶς ἐκφυλιζομένης Μυκηναϊκῆς τέχνης. Καὶ τοῦτο διότι κατὰ τὸ Ὥριμον τοῦτο στάδιον τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς ἀναφαίνεται τόσος πλοῦτος διακοσμήσεως καὶ τόσον σοβαρὰ συγκρότησις τοῦ συνόλου (εἰκ. 7), ὥστε τὸ προκῦπτον θαυμάσιον ρυθμικὸν σύνολον τοῦ ὅλου Ἑλληνικοῦ Γεωμετρικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ἀποβαίνει καὶ ἀφετηρία τῆς ὅλης μετέπειτα Ἑλληνικῆς Τέχνης, νὰ μὴ εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ ἐκ τῆς παρακμῆς καὶ τοῦ ἐκφυλισμοῦ τοῦ ἐκπνέοντος Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (εἰκ. 3).

Σημαντικὸς συνεπῶς παράγων τοῦ νέου ρυθμοῦ, τοῦ Γεωμετρικοῦ, πρέπει νὰ εἶναι ὁπωσδήποτε καὶ ἡ φυλετικὴ ὥθησις, ὁ δὲ 13ος καὶ ὁ 12ος αἰ. π.Χ. χαρακτηρίζονται ὑπὸ τῆς ὡς χειμάρρου ἐμφανίσεως νέων Ἰνδο-Εὐρωπαϊκῶν ἐπίσης κατὰ τὸ πλεῖστον, φύλων, τὰ ὁποῖα, κινούμενα διὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Αἰγαίου ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, προωθοῦνται εἰς τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολήν. Ἡ εἰς τὴν Ἑλλάδα διείσδυσις καὶ ἡ δι' αὐτῆς ἐν γένει κίνησις ἢ ἡ εἰς αὐτὴν παραμονὴ καὶ ἐγκατάστασις πολλῶν ἐκ τῶν φύλων τούτων, πρωτογόνων ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ὑπάρχοντα Μυκηναϊκὰ φῦλα, προκαλεῖ κατ' ἀρχὰς ἐξασθένησιν καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ὑποχώρησιν τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (πρβλ. εἰκ. 1, 2 καὶ 3). Στερούμενα προηγμένης τέχνης τὰ νέα αὐτὰ φῦλα, εἰκάζεται ὅτι θὰ ἤσκουν μίαν στοιχειώδη τέχνην, περιοριζομένην ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς ἁπλᾶ γεωμετρικὰ σχέδια, ὁμοίαν δὲ περίπου πρὸς τὴν τέχνην τῶν παλαιοτέρων Ἰνδο-Εὐρωπαϊκῶν φύλων, τὰ ὁποῖα ἀρχίζουν νὰ ἐγκαθίστανται εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀρκετοὺς αἰῶνας ἐνωρίτερον, δηλαδὴ πρὸ καὶ μετὰ τὸ 2000 π.Χ.

Ὁ ἐκ τοῦ Μυκηναϊκοῦ ἐκφυλισμοῦ συνεπῶς προελθὼν Ἑλληνικὸς γεωμετρισμὸς πρέπει νὰ δέχεται ἐκ παραλλή-

λου καὶ ἰσχυρὰν ὥθησιν ἐκ τοῦ γεωμετρισμοῦ τῶν νέων φύλων. Ὁ πρῶτος, ὁ Μυκηναϊκὸς ἐκφυλισμός, εἶναι ἀποτέλεσμα κόρου καὶ κοπώσεως. Ὁ δεύτερος, ὁ γεωμετρισμὸς τῶν ἐπηλύδων, ἀποτελεῖ ἐκδήλωσιν φύλων, τὰ ὁποῖα καὶ σωματικῶς καὶ ψυχικῶς εἶναι ὄχι μόνον ἀκαταπόνητα καὶ ρωμαλέα ἀλλὰ καὶ μὲ ἔντονον τὴν ψυχικὴν ὁρμήν.

Ἡ ὁρμὴ ἀκριβῶς αὐτή, εὑρισκομένη πρὸ τοῦ πλούτου τῶν καλλιτεχνημάτων τοῦ φθίνοντος Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὑφίσταται τὴν γοητείαν των καὶ τὴν μορφωτικήν των ἐπίδρασιν. Καί, ὅπως ἐπανειλημμένως συμβαίνει εἰς τὴν Ἱστορίαν, οἱ πρώην κατακτηταὶ κατακτῶνται τελικῶς. Τοῦτο ἄλλωστε εἶναι τὸ σύνηθες φαινόμενον ἀφ' ἑνὸς τῶν κατακτητῶν ἑνὸς σχετικῶς πρωτογόνου πολιτισμοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν ἡττημένων λαῶν ἑνὸς ἀνωτέρου πολιτισμοῦ. Εἰς τὴν περίπτωσιν μάλιστα τῶν νέων φύλων, τοῦ 13ου καὶ τοῦ 12ου αἰ. π.Χ., συμβαίνει νὰ μὴ εἶναι διάφορα φυλετικῶς τῶν Μυκηναϊκῶν φύλων, ἀλλὰ ἄλλοι κλάδοι ἁπλῶς τῆς αὐτῆς φυλῆς (ὡρισμένοι τῶν ὁποίων ἐγκαθιστάμενοι εἰς τὴν Ἑλλάδα φθινούσης τῆς Γ' καὶ ἀρχομένης τῆς Β' χιλιετηρίδος π.Χ. ἀφομοιοῦνται μετὰ τῶν ἐντοπίων κατοίκων της, ἐνῷ ἄλλοι προωθοῦνται εἰς αὐτὴν φθινούσης τῆς Β' χιλιετηρίδος π.Χ., ἔχοντες σταθμεύσει βορειότερον ἐπί τινας αἰῶνας πιθανῶς).

Ἡ νέα αὐτὴ μεῖξις καὶ διασταύρωσις φύλων συγγενῶν, ὄχι ὅμως καὶ ἐντελῶς ὁμοίων, φέρει τελικῶς νέαν ζωὴν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γῆν. Ἡ μεῖξις δὲ αὐτὴ ἀκριβῶς ἐξηγεῖ ἴσως διατί ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἀναπτύσσουν τελειότερον παντὸς ἄλλου τὸν Γεωμετρικὸν Ρυθμὸν καὶ ἀνάγουν αὐτὸν εἰς ἀνέφικτον δι' ἄλλους περιωπήν, οἱ Ἀθηναῖοι, οὐδέποτε δέχονται Δωρικὴν κατοχήν, οὐδέποτε γίνονται Δωριεῖς, δὲν εἶναι ὅμως καὶ καθαρῶς Ἴωνες, ἀλλ' ἀποτελοῦν μεῖγμα φύλων διασταυρουμένων ἐπὶ τῆς Ἀττικῆς καὶ ἴσως λόγῳ τῆς διασταυρώσεως ταύτης ἀποβαίνουν μεγαλοφυεῖς.

ΧΡΥΣΟΥΛΑ Π. ΚΑΡΔΑΡΑ

THE ROOTS OF HELLENIC ART HISTORY

The traditional « historic » period in Greece begins, as is known, with the first two events which coincide with the termination of the Mycenaean period. These are the Fall of Troy on the one hand and the Coming of the Dorians on the other hand.

The Fall of Troy, according to the most prevalent ancient tradition (Eratosthenes), is placed in the year 1184/3 B.C.; other ancient sources, however, favour an earlier chronology (followed even today by many scholars) or even a later one. The Coming of the Dorians is known to the ancients more often as the Return of the Herakleidai. One of the reasons for that was that the Mycenaean Herakleidai, through friction with Mycenaean kings, leaving the Peloponnesus fled

to more Northern regions, where the Dorians were already established; and, after some generations their descendants following an oracle succeeded in establishing themselves finally in the Peloponnesus together with their allies the early Dorians.

These two events, the Fall of Troy as well as the Return (of the H.) and the Coming (of the D.) have been considered since early times on the one hand as the beginning of the Greek civilization and on the other as the end of the preceding world and civilization. With this preceding world the ancient Greeks were not familiar but of it were not totally ignorant. Today monumental history, that is to say Archaeology, recognizes that the first Hellenic tribes, of Indo-European origin, began to establish themselves in Greece round about 2000 B.C. and became eventually mainly responsible for the creation of the Mycenaean civilization. In the majority of cases, however, these tribes did not leave a clear historical tradition. They neither appeared to remain continuously on their sites, nor, in most cases, did they seem to penetrate into the historic period.

From the period, however, of the Return (of the H.) and of the Coming (of the D.) there is observed an undiminished evolution both political and monumental. In fact, after this Return the monumental continuation is more evident than the political, of which many details and its entire picture are more or less unknown to us. There exists, that is, an historical « darkness » after the Return itself and this darkness reveals the reason why the succeeding period which covers several centuries is considered by many scholars as the Hellenic « Middle Ages ».

Both the Trojan War, however, and the Coming of the Dorians are believed today to form nothing other than the last links in a chain of related events. For it is known that in the 13th and following centuries B.C. the Eastern Mediterranean was stirred by the coming and passing of several, mostly Indo-European, tribes which from Egyptian sources are known as the Peoples of the Land and Sea. These very tribes are believed to have used the Aegean as the centre of their activity and the ancient Greeks do not seem to have been ignorant of their movements. Thucydides, the greatest of the ancient Greek historians, confirms (I, 5) that before the Trojan War barbarians were established on the shores of Greece practicing piratical expeditions and working sometimes also with the indigenous dwellers of the different shore regions. According to this great historian, as a result of this situation immigration was sought and about this time the « bearing of iron arms » was introduced. The beginning of the piratical and in general plundering raids were dated by Thucydides before the Trojan War. The « bearing of iron arms » began a little later, that is after the Trojan War.

Until recently iron was believed to have been introduced by the Dorians. Today, however, we know that the use of iron began long before their

Εἰκ. 6. Ἀγγεῖον τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς

Coming but iron being monopolized by the Hittites was generally unknown, except for isolated cases. After the dissolution of the Hittite Empire, however, that monopoly ceased and iron began to be used for the fabrication of weapons. We also know that this Coming was one of the last links in the chain of invasions and migrations of the 13th and 12th centuries B.C.

Thus occurred the alteration of the still existing Mycenaean civilization and there were created new conditions which resulted in the birth of a new spirit and a new civilization, the Hellenic. This new civilization, the Hellenic, was the result of the mingling of the indigenous Mycenaeans with the new elements of the 13th and 12th centuries B.C. The first period of this civilization extending from the 10th century to 700 B.C. has been revealed by scholars as the Geometric Period by reason of the geometricism in the decoration of works of art (figs. 5 - 8). The period between 1100 and 1050/25 B.C. is considered as transitional from the late Mycenaean civi-

lization and is called Proto-Geometric. The true Geometric period beginning about 950 B.C. and continuing to 700 B.C. is distinguished by three phases: a) the Early, b) the Middle and c) the Late Geometric periods.

The monuments of the Proto-Geometric (figs. 4-5) and the Geometric (figs. 6-8) periods, in the first place the pots and then the buildings as well as other creations, show that these periods, of which the beginning coincides with the Return (and the Coming) is the starting point of a continuous evolution which is known as Hellenic History. Anyone, therefore, desiring to examine the birth and evolution of Hellenic Art must study the changing situation from the time when, as the examination of Political History shows, real Greek History begins : from the Trojan War and especially from the Coming of the Dorians. From this Coming there is observed in the whole life, and particularly in the Art, its most significant manifestation, a new course, the continuation of which is unbroken to the end of the ancient Hellenic World. Its content, in spite of variety and diversity, produced a significant development of the artistic tradition inaugurated at the beginning of the 11th century B.C.

This new flowering of the people of Greece, known thereafter by the name of Hellenes, made use of elements of the past civilization, the Mycenaean, after abolishing which and taking its place; and also created a new artistic tradition. This new tradition, however, was certainly elementary at the beginning but was also full of vitality. Through its continuous development, however, and the varied influences eventually exercised upon it from outside, especially in the following period, known as Archaic, that is after 700 B.C., this tradition lead to the culmination of Greek Art.

Εἰκ. 7. Ἀγγεῖον τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς

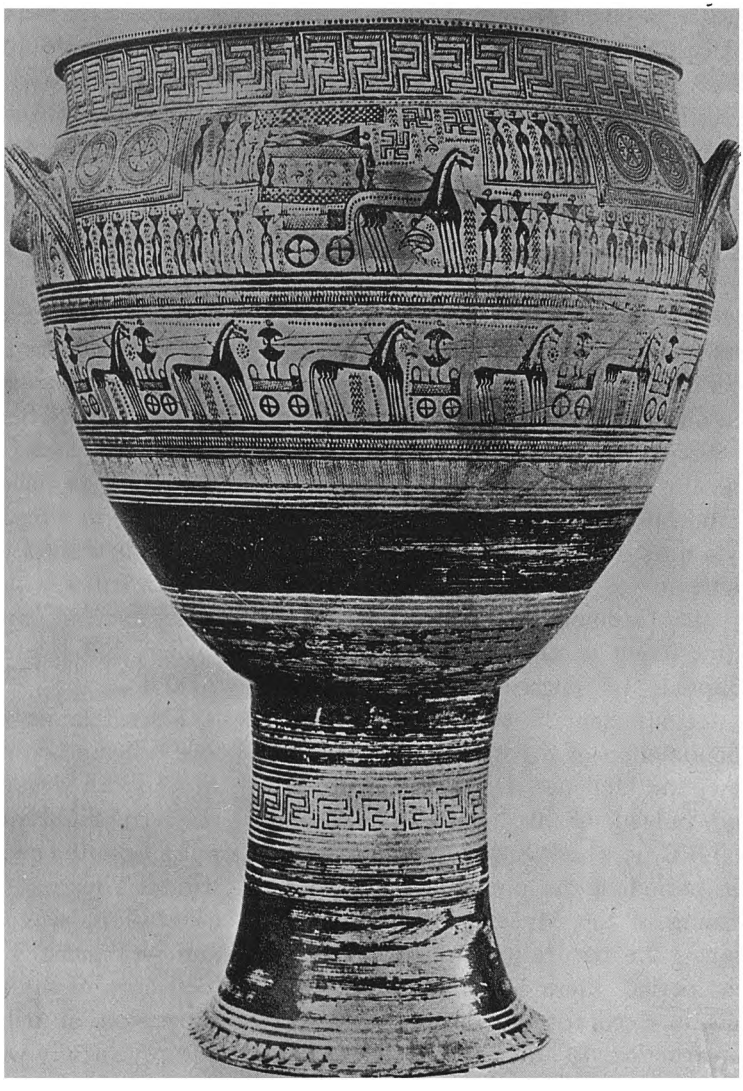
The neglect, therefore, of the examination of the basic roots of the Art History of the Greeks and of the outside influences which were exercised would present the Greeks as producers of miracles and would thus deprive them of the splendour of their

creative power. It would deprive them, in other words, of the principal elements by which they became worthy of the great place which they quite justly attained in the History of the World.

The birth of the Geometric style, the custom, that is, of the decoration almost exclusively by means of geometric patterns, was once connected with the Coming (of the D.) — as were also the use of iron and the burning of the dead. That Art in Greece after this Coming presents a tendency toward geometricism is without doubt; all the monuments of the Geometric period provide this exact picture. Today, however, the Geometric style is no longer thought as the revelation, so-to-speak, of the Dorians. This conclusion is aided, moreover, and clarified by the accurate knowledge of the latest Mycenaean times preceding the Coming itself, the study, that is, of the Sub-Mycenaean period (1100 - 1050/25 B.C.) and of that of the last phase of the Late Mycenaean period (LH III C), in which the gradual use of iron and of the burning of the dead prevailed.

The decoration in geometric patterns, however, did not appear for the first time in Greece after 1100 B.C., but the geometricism which flourished after 1100 B.C. could not have been a descendant of the distant geometric styles of prehistoric Greece (of the Neolithic and the Cycladic periods) because it flourished all over the country in a more or less uniform way. Nor, indeed, could it have been the result of an automatic tendency toward geometricism, because it lasted for a very long time. Yet, it is probable that, in spite of the naturalistic elements of Mycenaean Art, some geometricism, escaping notice, existed in certain Mycenaean strata, mostly agricultural. This geometricism formed, perhaps, the basic artistic heritage of the Indo-European tribes which began to establish themselves in Greece around (before and after) 2000 B.C. These people, however, having been gradually assimilated with the earlier inhabitants of Greece and exposed to outside influences (especially between 1700 and 1500 B.C.) both from Crete and the Near East, finally created the naturalistic Mycenaean Art. That is why, perhaps, the waning naturalistic Mycenaean style, receiving an impetus toward simplification (compare figs. 1 and 2) from the geometricism of the new Indo-European tribes, which started to appear in Mycenaean Greece in the 13th century B.C., stands close to the Hellenic Geometric style both in its dating and in its technique (varnish).

The study of the waning of Mycenaean art shows in fact that Hellenic geometricism was not an abrupt manifestation but emerged gradually from the naturalistic Mycenaean art through a continuous development and adaptation. This phenomenon is also combined with a technical penury (fig. 3) in pot making during the dying stage of the Mycenaean civilization. The general impression is of a relapse and schematization of the existing naturalistic spirit and a degeneracy of decorative art forms of the Mycenaean

Εἰκ. 8. Ἀγγεῖον τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς

tradition. Examples of this stage of decline which shows a prevailing penury and degeneration of art forms are the pots of the Sub-Mycenaean period.

These Sub-Mycenaean pots (fig. 3) mostly carry on Mycenaean themes (figs. 1 and 2) in a so-to-speak, Geometric translation, with a marked reduction of the decorative richness. In shapes, however, in spite of their penury, they are almost similar to the last Myce-

naean pots and occasionally presage shapes of the Geometric period. At any rate, the decorative themes of these pots present satiety and weariness in the application of the Mycenaean naturalistic tradition.

The new artistic world seems thus to appear at the beginning as a simple and unsystematic negation, as well as a substraction of the traditional naturalistic decorative themes. At the same time it seems also to appear as a reaction against these themes. The reason of this reaction, however, does not seem to be purely aesthetic but due also to other, more serious, causes.

Indeed, the Mycenaean naturalistic style does not seem to disappear overnight nor to be immediately replaced by the Geometric style. It seems to retire being constantly enfeebled and adapted. Its degeneration, however, is not sufficient to explain the whole phenomenon of the appearance of the new, the Hellenic, Geometric style — and indeed of its culmination (ca. 800 B.C.), which is quite remote from the period of the phenomenon of the waning of the Mycenaean art forms. During the mature stage of the Geometric period there appears such richness in decoration and such a sober construction of the whole that the resulting marvelous rhythmic unity of all the Greek Geometric style, the very starting point of all later Hellenic Art, cannot be interpreted merely from the decline and relapse of the waning Mycenaean civilization.

A significant factor, therefore, of the creation of the new style, the Geometric, would be the tribal factor. The 13th and 12th centuries B.C. are characterized by the torrential appearance of new, mostly Indo-European, tribes which penetrated into Greece and the Aegean sometimes on their way to the Near East. The entry into and moving through Mycenaean Greece or the settling of several of these tribes, primitive compared to the existing Mycenaean, seems to have caused at the beginning a weakness and little by little a withdrawal of the Mycenaean art forms (compare figs. 1, 2 and 3). These new tribes lacking any advanced art are assumed to have practiced an elementary art, mostly restricted to simple geometric designs, similar to that of the earlier Indo-European tribes which began to establish themselves in Greece some centuries earlier, that is to say, before and after 2000 B.C.

The Hellenic geometricism, therefore, which originated from the Mycenaean degeneration, must have received simultaneously a strong impulse from the geometricism of the new tribes. The first, the Mycenaean degeneration, was the result of satiety and weariness. The second, the geometricism of the new settlers, was the expression of tribes which physically and psychically were not only indefatigable and robust, but also with intense spirituality.

This spirituality itself brought into contact with the richness of the artistic products of the waning Mycenaean civilization, was subjected in a way to their charm and instructive influence. And, as repeatedly happens in History, the former primitive con-

querors were finally conquered. In the case, however, of the new tribes of the 13th and the 12th centuries B.C. they happened not to be of a different race from the Mycenaeans but simply other branches of the same race (some of which began to establish themselves in Greece at the end of the 3rd and the beginning of the 2nd millenium B.C. and were assimilated with the existing inhabitants; others were propelled into Mycenaean Greece some centuries later, at the end of the 2nd millenium B.C., probably having paused meanwhile further North).

This new mingling or crossing of tribes, which were related but not the same, produced finally a new life in the Hellenic land. Indeed, this mingling explains to us now why the Athenians, who contributed most to the development of the Geometric style and brought it to spheres unattainable by any other Greeks, were never Dorianized nor were they ever fully Ionian, yet they were the descendants of tribes once crossing Attica and for this reason, perhaps, became gifted with genius.

CHRYSOULA P. KARDARA

SELECTED BIBLIOGRAPHY

1. « The End of Mycenaean Civilization and the Dark Age » in CAH, II, ch. XXXVI (1962) : The Archaeological Background (by V. R. d' A. Desborough), The Literary Tradition (by N. G. L. Hammond).
2. « At the Dawn of Hellenic History » in AAA III (1970), fasc. 3, Part III, p. 448 ff (by Chr. P. Kardara).
3. C. G. Styrenius, Submycenaean Studies, 1967.
4. V. R. d' A. Desborough, Protogeometric Pottery, 1952.
5. N. J. Coldstream, Greek Geometric Pottery, 1968.
6. J. L. Benson, Horse, Bird and Man. The Origin of Greek Paintings, 1970.

A
A
A